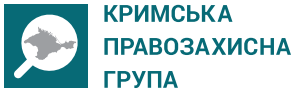

**СИТУАЦІЯ З ПРАВАМИ
ЛЮДИНИ В КРИМУ
ЗА 7 РОКІВ ОКУПАЦІЇ**

СИТУАЦІЯ З ПРАВАМИ ЛЮДИНИ В КРИМУ ЗА 7 РОКІВ ОКУПАЦІЇ

КИЇВ 2021

Ситуація з правами людини в Криму за 7 років окупації: аналітична доповідь / ред. О. Виноградова; Дім прав людини Крим, Кримська правозахисна група, Регіональний центр прав людини, Центр громадянської просвіти «Альменда», Центр прав людини ZMINA. — Київ, 2021. — 92 с.

У цій доповіді консолідовано масив інформації про стан дотримання прав людини за сім років окупації Криму Російською Федерацією, а також проаналізовано основні тренди порушень прав людини окупаційною владою в Криму. Структурно Доповідь складається із вступу, двох розділів, які характеризують в динаміці ситуацію з правами людини за 7 років окупації Криму та умовно розділені за основними групами прав: громадянські і політичні права й економічні, соціальні та культурні права, та висновків, що підсумовують загальну картину життя півострову в окупації з точки зору міжнародного права прав людини. Крім цього, кожен з розділів доповіді містить коротке резюме за ситуацією з відповідною групою прав в окупованому Криму, а також висновок, що описує тенденції, викладені в основній частині кожного з розділів. Ця Доповідь містить лише аналіз дій Російської Федерації як держави-окупанта щодо її зобов'язань з охорони, дотримання і забезпечення прав людини на тимчасово окупованій нею території кримського півострова і не охоплює інформацію про дії України на регіональному, національному й міжнародному рівнях, пов'язані з її суверенною та недоторканою територією, невід'ємною частиною якої є весь півострів Крим.

Доповідь підготовлено Домом прав людини Крим, Кримською правозахисною групою, Регіональним центром прав людини, Центром громадянської просвіти «Альменда», Центром прав людини ZMINA. Доповідь розрахована на представників органів державної влади, міжнародних та міжурядових організацій, журналістів, правозахисників і громадських активістів.

Доповідь підготовлено за підтримки Фонду Домів прав людини.

ЗМІСТ

Список скорочень	5
Вступ	6
I. Громадянські та політичні права	11
Право на свободу й особисту недоторканність	13
<i>Свавільні арешти й затримання в Криму</i>	13
<i>Насильницькі зникнення</i>	15
Право на справедливий суд	18
Право не бути підданим покаранню без закону	19
Право на повагу до особистого й сімейного життя	21
<i>Обшуки у приватних будинках і на підприємствах кримчан</i>	21
<i>Тиск на членів родин політичних в'язнів</i>	22
<i>Внесення кримчан до списків «терористів й екстремістів»</i>	22
<i>Призов кримчан до російської армії</i>	23
<i>Депортації українських громадян з Криму й заборона на в'їзд до Криму</i>	23
<i>Примусове виселення з житла</i>	25
<i>Повага до особистого й сімейного життя осіб, котрі утримуються під вартою чи відбувають покарання в окупованому Криму</i>	26
Право на свободу думки, совісті, релігії	28
<i>Переслідування кримських мусульман</i>	29
<i>Переслідування членів релігійної організації «Свідки Єгови»</i>	30
<i>Утиски Православної церкви України</i>	31
Право на свободу вираження поглядів	33
Свобода об'єднань і право на мирні зібрання	38
Право на вільне пересування та свобода вибору місця проживання	45
<i>Генерування потоку внутрішньо переміщених осіб</i>	45
<i>Переміщення засуджених в окупованому Криму громадян України на територію РФ</i>	45

Видворення з території Криму на підставі рішень окупаційних судів.....	46
Інші порушення права на свободу пересування.....	47
Висновок до розділу.....	48
II. Економічні, соціальні і культурні права	51
Право власності	53
Націоналізація	54
Вилучення майна на підставі рішень окупаційних судів.....	54
Примусовий викуп майна	55
Заборона особам, котрі не є громадянами РФ, володіти земельними ділянками	55
Знищення майна	56
Право на освіту.....	57
Право на доступність освіти.....	57
Право на отримання освіти рідною мовою: кримськотатарська мова	59
Право на отримання освіти рідною мовою: українська мова.....	60
Право батьків на забезпечення освіти й навчання відповідно до своїх релігійних і світоглядних переконань	62
Мілітаризація освітнього процесу.....	63
Право на участь у культурному житті та користування закладами культури	65
Незаконне вивезення пам'яток культурної спадщини	67
Незаконні археологічні розкопки в Криму.....	68
Ситуація зі збереженням і реставрацією об'єктів культурної спадщини на території Кримського півострова	70
Херсонес Таврійський	70
Монументальне мистецтво.....	72
Українська культура в Криму.....	72
Право на безпечне для життя і здоров'я довкілля	73
Викид шкідливих речовин в атмосферне повітря	74
Незаконні вирубки зелених насаджень, зокрема унікальних реліктових рослин	75
Незаконний видобуток будівельних матеріалів	76
Забруднення прибережних морських воднеочищеними каналізаційними стоками	78
Захоронення твердих побутових відходів.....	79
Нераціональне водовикористання.....	79
COVID-19 і права людини в Криму.....	80
Проведення масових заходів в умовах пандемії	82
Авіасполучення з найбільш інфікованими регіонами РФ	82
Статистичний облік захворюваності.....	83
COVID-19 і місця несвободи	84
ВИСНОВОК ДО РОЗДІЛУ	86
ВИСНОВОК.....	90

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АР Крим — Автономна Республіка Крим

БДПЛ — Бюро з демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ

ВАТ — відкрите акціонерне товариство

ВКНМ — Верховний комісар у справах національних меншин ОБСЄ

ВМС — військово-морські сили

ВНЗ — вищий навчальний заклад

ВООЗ — Всесвітня організація охорони здоров'я

ВПО — внутрішньо переміщені особи

ЄКЗК — Європейський комітет з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню

ЄКПЛ — Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (*або Європейська конвенція з прав людини*)

ЄСПЛ — Європейський суд з прав людини

ЗАТ — закрите акціонерне товариство

ЗМІ — засоби масової інформації

ЗС РФ — Збройні сили Російської Федерації

КК РФ — Кримінальний кодекс Російської Федерації

КпАП РФ — Кодекс Російської Федерації про адміністративні правопорушення

КПГ — Кримська правозахисна група

КФУ — так званий «Кримський Федеральний університет»

МВС РФ — Міністерство внутрішніх справ Російської Федерації

ММПЛУ — Моніторингова місія ООН з прав людини в Україні

МНС РФ — Міністерство з надзвичайних ситуацій Російської Федерації

МОЗ РФ — Міністерство охорони здоров'я Російської Федерації

МПГПП — Міжнародний пакт про громадянські і політичні права

МПЕСКП — Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права

ОБСЄ — Організація з безпеки і співробітництва в Європі

ООН — Організація Об'єднаних Націй

ПАТ — публічне акціонерне товариство

ПрАТ — приватне акціонерне товариство

ПЦУ — Православна церква України

РАН — Російська академія наук

РПЦ — Російська православна церква

РФ — Російська Федерація

РЦПЛ — Регіональний центр прав людини

СКР — Слідчий Комітет Росії

СММ ОБСЄ — Спеціальна моніторингова місія ОБСЄ

ТНУ — Таврійський національний університет ім. Вернадського

ТОВ — товариство з обмеженою відповідальністю

УВКПЛ — Управління Верховного комісара ООН з прав людини

ФДБУК — Федеральна державна бюджетна установа культури

ФДБУН — Федеральна державна бюджетна установа науки

ФСБ РФ — Федеральна служба безпеки Російської Федерації

ВСТУП

Події лютого-березня 2014 року розділили не лише історію сучасної незалежної України на «до» і «після» окупації Автономної Республіки Крим і міста Севастополь, а й ознаменували нову хвилю протистояння між частиною світу, яка добре засвоїла уроки двох попередніх світових війн і віддано дотримується зобов'язань щодо мирного співжиття країн на принципах добросусідства й поваги до територіальної недоторканності кожної суверенної держави, проголошених у Статуті Організації Об'єднаних Націй¹, та іншою частиною світу, яка досі існує в парадигмі необхідності самоствердження за рахунок загарбницьких завоювань чужих територій.

Спланована збройна агресія Російської Федерації проти України розпочалася 20 лютого 2014 року з військової операції Збройних Сил Росії із захоплення частини території України — Кримського півострова². Вже 22 лютого 2014 року незаконні мілітаризовані проросійські угруповання у Криму («кримська самооборона», «народна міліція») за підтримки військ Російської Федерації заблокували ключові об'єкти інфраструктури півострову й контролювали військові та стратегічні об'єкти, розташовані у Криму. Вже за 5 днів, 27 лютого 2014 року, загони чоловіків в уніформі без розпізнавальних знаків взяли під контроль Верховну Раду Криму та Раду Міністрів Криму, «відправивши у відставку» останній³.

¹ Статут Організації Об'єднаних Націй, доступний за посиланням (рос. мовою): https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010/convKText (дата доступу: 01.03.2021);

² див. детальніше сайт Міністерства закордонних справ України *10 фактів про збройну агресію Росії проти України* від 09 грудня 2019 року за посиланням: <https://mfa.gov.ua/10-faktiv-pro-zbrojnu-agresiyu-rosiyi-proti-ukrayini> (дата доступу: 01.03.2021);

³ Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини (УВКПЛ) *Тематична доповідь Ситуація з правами людини в тимчасово окупованих Автономній Республіці Крим та місті Севастополі (Україна)*, доступна за посиланням: https://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/Crimea2014_2017_Ukrainian.pdf (дата доступу: 01.03.2021);

Негайно після подій 27 лютого 2014 року Росія значно посилила свій військовий контроль над Кримом шляхом незаконного розгортання ще більшої кількості військ і подальшого витіснення з позицій українських військових. До 15 березня 2014 року на Кримському півострові було дислоковано 19 908 російських солдатів, які контролювали територію, з них лише 11 370 військовослужбовців належали до Чорноморського флоту Російської Федерації, решта були військовослужбовцями інших формувань і підрозділів Збройних Сил Російської Федерації, незаконно перевезених на територію України⁴.

11 березня 2014 року «парламенти» Криму й Севастополя ухвалили спільну Декларацію незалежності, де було зазначено, що Крим та Севастополь об'єднуються, щоб сформувати незалежну державу — «Республіку Крим» — і домагатися інтеграції до Російської Федерації. На референдумі 16 березня 2014 року, контрольованому російськими солдатами й «кримською самообороною», мешканці Криму, за твердженням російської влади, підтримали «включення» Криму до складу Російської Федерації. Урядом України й Генеральною Асамблеєю ООН референдум було визнано недійсним. Згодом Російська Федерація та «Республіка Крим» підписали «Договір про приєднання», згідно з яким Російська Федерація вважає територію півострова своєю⁵.

Одразу ж після подій 27 березня 2014 року на 68-й сесії Генеральної Асамблеї ООН відкритим голосуванням країн-членів ООН, 100 з яких висловилися «за», була ухвалена Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «*Територіальна цілісність України*» № 68/262, якою результати кримського «референдуму» не були визнані і Генеральна Асамблея ООН закликала всі держави, міжнародні організації та спеціалізовані установи не визнавати жодних змін статусу Автономної Республіки Крим та міста Севастополь на підставі вищезазначеного референдуму й утримуватися від будь-яких дій або поведінки, що можуть бути інтерпретовані як визнання будь-якої зміни їхнього статусу⁶.

Аналогічна позиція Генеральної Асамблеї ООН була підтверджена у *Резолюції 71/205 «Ситуація з правами людини в АР Крим та місті Севастополь (Україна)»*, схваленій 19 грудня 2016 року⁷. Крім того, в цій Резолюції вперше в офіційних документах ООН Росія визнається державою-окупантом. За цим документом послідували щорічні резолюції Генасамблеї ООН: від 19 грудня 2017 року (A/RES/72/190)⁸; від 22 грудня 2018 року (A/RES/73/263)⁹; від 18 грудня 2019 року (A/RES/74/168)¹⁰; від 16 грудня 2020 року (A/RES/75/192)¹¹, які підтверджують незаконність окупації Російською Федерацією Криму й приналежність його території Україні та засуджують політику держави-окупанта на тимчасово окупованій території півострова.

⁴ European Court of Human Rights Grand Chamber Decision *Applications nos. 20958/14 and 38334/18 UKRAINE v. RUSSIA (RE CRIMEA)*, доступно за посиланням (англ. мовою): <http://hudoc.echr.coe.int/eng/?i=001-207622> (дата доступу: 01.03.2021);

⁵ УВКПЛ *Тематична доповідь Ситуація з правами людини в тимчасово окупованих Автономній Республіці Крим та місті Севастополі (Україна)* (зазначена вище);

⁶ Resolution adopted by the General Assembly on 27 March 2014 68/262 *Territorial integrity of Ukraine* (A/RES/68/262), доступна за посиланням (англ. мовою): <https://undocs.org/A/RES/68/262> (дата доступу: 01.03.2021);

⁷ Resolution adopted by the General Assembly on 19 December 2016 71/205 *Situation of human rights in the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol (Ukraine)* (A/RES/71/205), доступна за посиланням (англ. мовою): <https://undocs.org/en/A/RES/71/205> (дата доступу: 01.03.2021);

⁸ Resolution adopted by the General Assembly on 19 December 2017 72/190 *Situation of human rights in the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol, Ukraine* (A/RES/72/190), доступна за посиланням (англ. мовою): <https://undocs.org/en/A/RES/72/190> (дата доступу: 01.03.2021);

⁹ Resolution adopted by the General Assembly on 22 December 2018 73/263 *Situation of human rights in the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol, Ukraine* (A/RES/73/263), доступна за посиланням (англ. мовою): <https://undocs.org/en/A/RES/73/263> (дата доступу: 01.03.2021);

¹⁰ Resolution adopted by the General Assembly on 18 December 2019 74/168 *Situation of human rights in the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol, Ukraine* (A/RES/74/168), доступна за посиланням (англ. мовою): <https://undocs.org/en/A/RES/74/168> (дата доступу: 01.03.2021);

¹¹ Resolution adopted by the General Assembly on 16 December 2020 75/192 *Situation of human rights in the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol, Ukraine* (A/RES/75/192), доступна за посиланням (англ. мовою): <https://undocs.org/en/A/RES/75/192> (дата доступу: 01.03.2021);

Численні документи на підтримку територіальної цілісності України в межах міжнародно-визнаних кордонів ухвалювалися Парламентською Асамблеєю Ради Європи¹² та Парламентською Асамблеєю ОБСЄ¹³.

Згідно з усіма чинними на сьогодні нормами міжнародного права територія Кримського півострова є частиною суверенної території України, спроба відділення півострова від України й поширення на нього суверенітету Російської Федерації є окупацією Автономної Республіки Крим і міста Севастополь Російською Федерацією, засудженою міжнародною спільнотою, а Російська Федерація визнана державою-окупантом як на українському національному, так і на європейському і світовому рівнях.

Попри невизнання міжнародною спільнотою окупації Кримського півострова Російською Федерацією, остання з перших днів «приєднання» Криму заходила реалізовувати на його території не лише власну національну політику, яка в міжнародному праві визнається політикою держави-окупанта, але й політику, що кричить суперечить нормам міжнародного гуманітарного права й міжнародного права прав людини.

Про порушення Російською Федерацією як державою-окупантом своїх зобов'язань за міжнародним правом йшлося у згаданих резолюціях Генеральної Асамблеї ООН, Парламентської Асамблеї Ради Європи та Парламентської Асамблеї ОБСЄ. Окрім цього, різні міжурядові та неурядові правозахисні організації неодноразово впродовж усіх 7 років окупації фіксували випадки порушень прав людини в окупованому Криму. Втім, за наявності великого масиву інформації щодо ситуації з правами людини на півострові, аналітичних документів, які б консолідували такі дані, засвідчили б розвиток ситуації з правами людини в Криму за 7 років окупації та її основні тенденції в динаміці, надавши таку інформацію у формі, доступній широкому колу читачів, за оцінками авторів цієї Доповіді, не існує.

Найповніша інформація про ситуацію з правами людини на окупованій території Криму міститься у періодичних доповідях¹⁴ Управління Верховного комісара ООН з прав людини, яке

¹² див., наприклад, Resolution 2028 (2015) The humanitarian situation of Ukrainian refugees and displaced persons, доступна за посиланням (англ. мовою): <https://pace.coe.int/pdf/8899d95a910e101820cedcaa094f8140798dfc93326667a8259ffe25682ae848428feba12/resolution%202028.pdf>; Resolution 2067 (2015) Missing persons during the conflict in Ukraine, доступна за посиланням (англ. мовою): <https://pace.coe.int/pdf/95fc834efbd53f7a1ee4bccb33112828061bc4fd3326667a8259ffe25682ae848428feba12/resolution%202067.pdf>; Resolution 2112 (2016) The humanitarian concerns with regard to people captured during the war in Ukraine, доступна за посиланням (англ. мовою): <https://pace.coe.int/pdf/9d28b85e18e9fcdcef485dac12051d1203a71fc93326667a8259ffe25682ae848428feba12/resolution%202112.pdf>; Resolution 2133 (2016) Legal remedies for human rights violations on the Ukrainian territories outside the control of the Ukrainian authorities, доступна за посиланням (англ. мовою): <https://pace.coe.int/pdf/20d22932f59d66ff5a2dd4340a35fd4b6e328f033326667a8259ffe25682ae848428feba12/resolution%202133.pdf>; Resolution 2132 (2016) Political consequences of the Russian aggression in Ukraine, доступна за посиланням (англ. мовою): <https://pace.coe.int/pdf/746fffbf5b86d4e27643c2807408e24fbada4aaf3326667a8259ffe25682ae848428feba12/resolution%202132.pdf>; Resolution 2231 (2018) Ukrainian citizens detained as political prisoners by the Russian Federation, доступна за посиланням (англ. мовою): <https://pace.coe.int/pdf/e5dfbc31a6a508376958380ed1d8b6028d434e6a3326667a8259ffe25682ae848428feba12/resolution%202231.pdf> (дата доступу: 01.03.2021); Resolution 2198 (2018) Humanitarian consequences of the war in Ukraine, доступна за посиланням (англ. мовою): <https://pace.coe.int/pdf/b88f2a1765477c2081416bdf2c4033c7dda7f23d3326667a8259ffe25682ae848428feba12/resolution%202198.pdf> (дата доступу: 01.03.2021);

¹³ див., наприклад, OSCE Parliamentary Assembly Resolution on Clear, Gross and Uncorrected Violations of Helsinki Principles by the Russian Federation (2014), the Resolution on the Continuation of Clear, Gross and Uncorrected Violations of OSCE Commitments and International Norms by the Russian Federation (2015), the Resolution on Adherence to the Helsinki Principles in Inter-State Relations Across the OSCE Area (2015), the Resolution on Violations of Human Rights and Fundamental Freedoms in the Autonomous Republic of Crimea and the City of Sevastopol (2016), the Resolution on Restoration of the Sovereignty and Territorial Integrity of Ukraine (2017), and the Resolution on Ongoing Violations of Human Rights and Fundamental Freedoms in the Autonomous Republic of Crimea and the City of Sevastopol (Ukraine) (2018), the Resolution on the Militarization by the Russian Federation of the Temporarily Occupied Autonomous Republic of Crimea and the City of Sevastopol, Ukraine, the Black Sea and the Sea of Azov (2019), доступні за посиланням (англ. мовою): <https://www.oscepa.org/documents/annual-sessions> (дата доступу: 01.03.2021);

¹⁴ див. сайт Объединенные нации ПРАВА ЧЕЛОВЕКА УПРАВЛЕНИЕ ВЕРХОВНОГО КОМИССАРА Украина — Доклады УВКПЧ Доклады о ситуации с правами человека в Украине, доступні за посиланням: <https://www.ohchr.org/RU/Countries/ENACARRegion/Pages/UAReports.aspx> (дата доступу: 01.03.2021);

з березня 2014 року, у відповідь на звернення Уряду України до Генерального секретаря ООН про розміщення в Україні місії з прав людини, розгорнуло Моніторингову місію ООН з прав людини в Україні. З того часу УВКПЛ за допомогою ММПЛУ збирає та аналізує інформацію щодо ситуації з правами людини в Криму, публіковану в періодичних моніторингових звітах щодо ситуації з правами людини в Україні, а також спеціальних тематичних доповідях із фокусом на ситуацію в Криму (всього було підготовлено чотири доповіді: по одній у 2017¹⁵ і 2018¹⁶ роках і ще дві доповіді підготовлено за матеріалами УВКПЛ Генеральним Секретарем ООН — у 2019¹⁷ і 2020¹⁸ роках). Через відмову Російської Федерації допустити ММПЛУ на територію тимчасово окупованого Криму, Місія здійснювала моніторинг ситуації з правами людини віддалено¹⁹.

Окрім цього, сім років поспіль Російська Федерація відмовляє Спеціальній моніторинговій місії ОБСЄ в доступі на територію тимчасово окупованого Криму²⁰, що суттєво ускладнює роботу ОБСЄ зі збору інформації про права людини на окупованому українському півострові²¹.

Загалом, з початку окупації Криму лише дві офіційні міжнародні місії відвідали півострів — обидві представляли Раду Європи. Це були місія Комісара Ради Європи з прав людини Нільса Мужнієкса (вересень) 2014 року²² й Місія з прав людини Ради Європи до Криму на чолі із швейцарським дипломатом, Послом Жераром Штудманом²³.

На думку неурядових правозахисних організацій, існує системна проблема з доступом на територію окупованого Криму правозахисних моніторингових місій²⁴.

Тому для консолідації усього масиву інформації щодо стану дотримання прав людини за сім років окупації Криму Російською Федерацією, а також аналізу основних трендів порушень

¹⁵ Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини *Тематична доповідь Ситуація з правами людини в тимчасово окупованих Автономній Республіці Крим та місті Севастополі (Україна)*, доступна за посиланням: https://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/Crimea2014_2017_Ukrainian.pdf (дата доступу: 01.03.2021);

¹⁶ Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини *Доповідь щодо ситуації з правами людини в тимчасово окупованих Автономній Республіці Крим та місті Севастополь (Україна) 13 вересня 2017 року — 30 червня 2018 року*, доступна за посиланням: https://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/CrimeaThematicReport10Sept2018_UKR.pdf (дата доступу: 01.03.2021);

¹⁷ United Nations General Assembly *Situation of human rights in the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol, Ukraine Report of the Secretary-General (A/74/276)* 2 August 2019, доступно за посиланням (англ. мовою): <https://digitallibrary.un.org/record/3825582?ln=ru> (дата доступу: 01.03.2021);

¹⁸ United Nations General Assembly *Situation of human rights in the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol, Ukraine Report of the Secretary-General (A/75/334)* 1 September 2020, доступно за посиланням (англ. мовою): <https://digitallibrary.un.org/record/3885151?ln=ru> (дата доступу: 01.03.2021);

¹⁹ див., детальніше, наприклад, пункти 4-6 згаданого звіту *Situation of human rights in the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol, Ukraine Report of the Secretary-General (A/75/334)*;

²⁰ див., наприклад, Міністерство закордонних справ України, *Коментар МЗС України у зв'язку з продовженням мандату Спеціальної моніторингової місії ОБСЄ в Україні*, 19 березня 2020 року, доступно за посиланням: <https://www.kmu.gov.ua/news/komentar-mzs-ukrayini-u-zvyazku-z-prodovzhennyam-mandatu-specialnoyi-monitoringovoyi-misiyi-obsye-v-ukrayini-1903> (дата доступу: 01.03.2021); УКРІНФОРМ *Євросоюз в ОБСЄ: моніторингова місія має отримати доступ до Криму* 28 січня 2021 року, доступно за посиланням: <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/3180244-evrosouz-v-obse-monitoringova-misia-mae-otrimati-dostup-do-krimu.html> (дата доступу: 01.03.2021);

²¹ див., наприклад, Організація з безпеки і співробітництва в Європі, Бюро з демократичних інститутів і прав людини і Верховний комісар у справах національних меншин *Звіт Місії з оцінки стану справ із дотриманням прав людини в Криму (6-18 липня 2015 року)*, 17.09.2015, доступний за посиланням: <https://www.osce.org/files/f/documents/4/8/180606.pdf> (дата доступу: 01 вересня 2021 року);

²² див. Report by Nils Muižnieks Commissioner for Human Rights of the Council of Europe following his Mission in Kyiv, Moscow and Crimea from 7 to 12 September 2014, доступно за посиланням (англ. мовою): [https://rm.coe.int/ref/CommDH\(2014\)19](https://rm.coe.int/ref/CommDH(2014)19) (дата доступу: 01.03.2021);

²³ Report to the Secretary General of the Council of Europe by Ambassador Gérard Stoudmann on his human rights visit to Crimea (25-31 January 2016) 11 April 2016, доступний за посиланням (англ. мовою): <https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/SG%20Inf%20%282016%2915%20rev%20EN%20-%20Expert%20report%20on%20Crimea.pdf.pdf> (дата доступу: 01.03.2021);

²⁴ див., наприклад, hromadske, 19.09.2018, *Існує системна проблема з доступом міжнародних місій на територію Криму — правозахисниця*, доступне за посиланням: <https://hromadske.ua/posts/isnuie-systemna-problema-z-dostupom-mizhnarodnykh-misiyi-na-terytoriiu-krymu-pravozakhysnytsia> (дата доступу: 01.03.2021);

прав людини окупаційною владою в Криму, група українських правозахисних неурядових організацій, які входять до складу Дому прав людини «Крим», зокрема організації, які виїхали з Криму, — Регіональний центр прав людини, м. Севастополь (РЦПЛ); Центр громадянської освіти «Альменда», м. Ялта; Кримська правозахисна група (КПГ), а також Центр прав людини ZMINA²⁵, підготували цю Доповідь.

Структурно Доповідь складається із вступу, двох розділів, які характеризують в динаміці ситуацію з правами людини за 7 років окупації Криму та умовно розділені за основними групами прав: громадянські і політичні права й економічні, соціальні та культурні права, та висновків, що підсумовують загальну картину життя півострову в окупації з точки зору міжнародного права прав людини. Крім цього, кожен з розділів доповіді містить коротке резюме за ситуацією з відповідною групою прав в окупованому Криму, а також висновок, що описує тенденції, викладені в основній частині кожного з розділів.

---

²⁵ детальніше про діяльність Дому прав людини «Крим» див., наприклад, на сайті Дім прав людини Крим за посиланням: <https://hrhcrimea.org.ua> (дата доступу: 01.03.2021) або на сайті Human Rights House Foundation *Human Rights House Crimea*, доступно за посиланням (англ. мовою): <https://humanrightshouse.org/human-rights-houses/crimea/> (дата доступу: 01.03.2021);

I. ГРОМАДЯНСЬКІ ТА ПОЛІТИЧНІ ПРАВА

Ця Доповідь містить лише аналіз дій Російської Федерації як держави-окупанта щодо її зобов'язань з охорони, дотримання і забезпечення прав людини на тимчасово окупованій нею території кримського півострова і не охоплює інформацію про дії України на регіональному, національному й міжнародному рівнях, пов'язані з її суверенною та недоторканою територією, невід'ємною частиною якої є весь півострів Крим.

Ця Доповідь розрахована на широке коло читачів і не претендує на абсолютну вичерпність інформації, вміщену в ній. Планується, що група організацій-авторів цієї Доповіді готуватиме такі документи періодично, доповнюючи їх новими даними, й здійснюватиме регулярний аудит тенденцій стану дотримання прав людини на території тимчасово окупованого Криму, окреслених у цій Доповіді.

Традиційно громадянські і політичні права відносять до так званого «першого покоління» прав і свобод людини й громадянина, тобто тих, що засновані на традиційних ліберальних цінностях і визначають межі втручання державної влади у сфери громадянського суспільства й особистого життя людей²⁶. Зазвичай допускають, що до цієї групи прав належать частина фізичних прав і свобод людини (*приміром, право на життя, на свободу й особисту недоторканність*), особистісні права й свободи (*наприклад, право на повагу до гідності, на свободу думки і слова, світогляду й віросповідання, свободу пересування і вибору місця проживання*) та політичні права й свободи (*як-от, право на громадянство, на свободу об'єднань у політичні партії, право збиратися мирно без зброї та проводити мітинги, ходи й демонстрації, брати участь*

²⁶ *Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів]* / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. — Харків: Право, 2009. — с. 452, доступно за посиланням: http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/KNIGI_2009/TEorijaDerjav_2009.pdf (дата доступу: 01.03.2021);

в управлінні державними справами, у референдумах, вільно обирати й бути обраними до органів державної влади й органів місцевого самоврядування, рівного доступу до державної служби)²⁷.

На відміну від міжнародного гуманітарного права, що діє виключно під час збройних конфліктів й окупації, міжнародне право прав людини залишається чинним як у мирний час, так і в часи збройних протистоянь²⁸. Держава, яка здійснює контроль над територією та населенням, має забезпечувати весь спектр прав людини, гарантований міжнародними стандартами у цій сфері. Відповідно, Російська Федерація як держава-окупант зобов'язана неухильно дотримуватись на території Криму положень і гуманітарного права, й права прав людини.

Утім з перших днів окупації українського півострову Російською Федерацією стало очевидно, що права людини будуть об'єктом порушень державою-окупантом, а громадянські та політичні права як ті, що дають можливість людям протистояти свавіллю держави, — опиняться в особливій небезпеці.

Протягом 7 років окупації міжнародні та національні правозахисні організації фіксували факти насильницьких зникнень, тортур, позасудових покарань, політично мотивованих переслідувань та ув'язнень кримських активістів, використання «юридичних» і позаправових механізмів і інструментів для прямої та непрямой дискримінації кримськотатарського корінного населення та українців Криму й знищення будь-яких форм руху спротиву окупації чи підтримки зв'язку з Україною, про що йтиметься у частинах цього розділу, присвячених відповідному праву.

І якщо в перші місяці окупації ситуація на півострові нагадувала режим повного беззаконня та безправ'я: зникнути могла будь-яка людина й таке зникнення не розслідувалось, активістів заарештовували на підставі законів, що не могли діяти на момент їхньої активності, владу тримали в руках незаконні збройні формування «кримської самооборони» тощо, то згодом держава-окупант завуалювала всі свої наступи на громадянські та політичні права правовою оболонкою — на території Криму почало активно застосовуватись російське законодавство щодо боротьби з тероризмом й екстремізмом, під прикриттям якого з півострова були витіснені будь-які форми кримськотатарського та українського визвольного й національно-патріотичного рухів, почали переслідуватись будь-які форми «інакомислення», невідповідні офіційній парадигмі Кремля.

В частині цього розділу, яка описує стан реалізації права на свободу й особисту недоторканність, детально змальовано, як за сім років окупації мешканці Криму фактично забули, що означає це право. Адже, як покаже ця Доповідь, за найменшу підозру в непокорі державі-окупанту остання може на власний розсуд не лише обрати розмір й форму покарання для особи, але й спрямувати свій каральний апарат проти всього оточення жертви, створюючи цим атмосферу страху й необхідності тотальної покори на півострові.

За таких умов очевидно, що мешканці Криму позбавлені можливості брати участь в управлінні місцевими справами.

Як-от, діяльність ключових кримськотатарських й українських релігійних, культурних і правозахисних організацій зупинена: або прямо заборонена як екстремізм, або блокується приховано шляхом залякування активістів чи їхнього близького оточення. Різні релігійні течії, не заборонені на материковій частині України, зазнають постійних утисків у Криму.

Мирні зібрання стали можливими тільки у разі, якщо вони вписуються в наратив про єдність Криму й Росії, до того ж з часом простір для проведення мирних зібрань все більше звужується.

²⁷ там само, с. 455-456;

²⁸ див., наприклад, Noam Lubell, *Human rights obligations in military occupation*, International Review of the Red Cross, Volume 94 Number 885 Spring 2012, доступно за посиланням (англ. мовою): <https://international-review.icrc.org/sites/default/files/irrc-885-lubell.pdf> (дата доступу: 01.03.2021);

Як продемонструє ця Доповідь, станом на кінець 2020 року в Криму вже неможливо, приміром, публічно відзначити річницю з Дня народження Тараса Шевченка чи стати учасником флешмобу до українського Дня вишиванки. Інші ж дозволені масові заходи й зібрання стають предметом жорсткої цензури, як, зокрема, масові демонстрації з приводу роковин депортації кримських татар. Ті самі тенденції спостерігаються і в ситуації намагання мешканців півострова реалізувати своє право на свободу репрезентації поглядів і право на свободу інформації.

Цей розділ пропонує до уваги читачів детальну інформацію про основні тенденції щодо простору для реалізації громадянських і політичних прав людини в Криму протягом 7 років окупації півострова Російською Федерацією. Розділ умовно поділений на частини, кожна з яких присвячена окремому праву й містить загальний аналіз найхарактерніших рис політики окупаційної влади у відповідній сфері суспільних відносин. Розділ завершується висновками, що містять аналіз загальних тенденцій за описаними порушеними правами.

ПРАВО НА СВОБОДУ Й ОСОБИСТУ НЕДОТОРКАННІСТЬ²⁹

Право на свободу й особисту недоторканість закріплено статтею 3 Загальної декларації прав людини³⁰, статтею 9 МПГПП³¹ і статтею 5 ЄКПЛ³². Зокрема, йдеться про те, що кожна людина має право на свободу й особисту недоторканність і нікого не може бути піддано свавільному арешту чи триманню під вартою.

Право на свободу й особисту недоторканність складається з двох ключових компонентів: свобода від свавільних арештів і затримань і захист від насильницьких зникнень.

Кожен, кого позбавлено свободи внаслідок арешту чи тримання під вартою, має право ініціювати провадження, під час якого суд без зволікання встановлює законність затримання та ухвалює рішення про звільнення, якщо затримання є незаконним. Кожен, кого законно заарештовано чи затримано, має негайно постати перед суддею чи іншою посадовою особою, котрій законом надане право здійснювати судову владу, і йому має бути забезпечено розгляд справи судом упродовж розумного терміну або звільнення під час провадження. Таке звільнення може бути обумовлене гарантіями з'явитися на судове засідання.

СВАВІЛЬНІ АРЕШТИ Й ЗАТРИМАННЯ В КРИМУ

За період окупації Криму сталася велика кількість порушень права на свободу й особисту недоторканність внаслідок дій представників окупаційної влади Криму чи афілійованих з ними парамілітарних груп. «Свавільні арешти й затримання набували різних форм і, як здається, слугували різним цілям — від нагнітання страху до придушення опозиції та як метод покарання», — йдеться в доповіді Управління Верховного комісара ООН з прав людини про ситуацію в Криму, опублікованій 2017 року³³.

²⁹ Розділ підготував Центр прав людини ZMINA

³⁰ тут і далі: *Загальна декларація прав людини*, прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року, доступна за посиланням: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015/convKText (дата доступу: 01.03.2021);

³¹ тут і далі: *Міжнародний пакт про громадянські і політичні права*, ратифікований Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII від 19.10.1973, доступний за посиланням: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043/convKText (дата доступу: 01.03.2021);

³² *Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод*, ратифікована Законом України № 475/97-ВР від 17.07.1997, доступна за посиланням: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004KText (дата доступу: 01.03.2021);

³³ *Тематична доповідь Ситуація з правами людини в тимчасово окупованих Автономній Республіці Крим та місті Севастополі (Україна) за 2017 рік* (згадана вище);

«У багатьох випадках жертвам не висували обвинувачення і не відбувалося судового розгляду; натомість їх затримували поліція, ФСБ або групи «самооборони» з метою тиску чи позасудового покарання. Тримання під вартою у таких обставинах тривало від кількох годин до кількох днів, з перевищенням установленого законом максимального строку тимчасового тримання під вартою і з порушенням процесуальних вимог, як-от оформлення протоколу затримання. Жертвами такого поводження часто ставали журналісти, активісти і особи, заарештовані під час так званих «профілактичних» поліцейських операцій на ринках, у мечетях, кафе, ресторанах або розважальних закладах. УВКПЛ звернуло увагу на чисельну перевагу серед осіб, затриманих під час поліцейських рейдів, представників кримськотатарської громади. Як правило, їх доставляли до поліцейського центру з боротьби з екстремізмом («Центру Е»), де їх фотографували, брали відбитки пальців і змушували здати зразки ДНК, після чого відпускали, зазвичай без висунення звинувачення»³⁴.

Приміром, Центр прав людини ZMINA і Кримська правозахисна група за перші п'ять років окупації Криму зафіксували щонайменше 47 випадків свавільних затримань журналістів під час проведення фільмування чи збирання інформації³⁵, 13 з яких сталося в березні 2014 року і супроводжувалося жорсткими фізичними заходами впливу з боку силовиків і парамілітарних груп.

«В інших випадках особам, позбавленим волі, висувалися звинувачення у скоєнні таких злочинів, як екстремізм, тероризм, порушення територіальної цілісності; їх затримували й віддавали до суду. Ця форма поводження зазвичай застосовується до політичних опонентів, таких як кримськотатарські діячі, пов'язані з Меджлісом кримськотатарського народу, віруючі мусульмани, звинувачувані у приналежності до заборонених в РФ ісламських груп, журналісти та інші особи, які критикували окупацію, зокрема в соціальних мережах»³⁶.

Одне з наймасовіших таких затримань сталося 27 березня 2019 року, коли російські силовики влаштували обшуки в 27 будинках кримських татар на території Сімферопольського, Красногвардійського й Білогірського районів Криму. Було затримано 20 осіб. Щодо всіх затриманих під час слідчих дій відкрили кримінальну справу за статтею 205.5 КК РФ («Організація або участь у діяльності терористичної організації»)³⁷.

Усього, за даними українських правозахисних організацій, кількість політичних в'язнів-громадян України, які знаходяться у місцях позбавлення волі на території РФ й окупованого нею Криму, станом на січень 2021 року перевищувала 100 осіб³⁸. Понад 70 з них — кримськотатарські мусульмани, котрі перебувають під кримінальним переслідуванням за очевидно сфабрикованими звинуваченнями в тероризмі та екстремізмі. Близько 200 малолітніх дітей залишилися без своїх батьків.

Тих, хто намагався протестувати проти свавільних затримань і арештів, окупаційна влада також переслідувала. Як-от, за даними місії Домів прав людини, у жовтні 2017 року безмаль 100 кримських татар здійснили одиночні пікети на знак протесту проти арештів у різних місцях Криму. Після цього переважну більшість протестувальників затримали, й вони постали перед судом, де всі пікетувальники були визнані винними й засуджені до виплати штрафів.

³⁴ там само, стор. 15;

³⁵ Крим: свобода слова в окупації. Інформаційно-аналитический доклад о преследовании журналистов и блогеров на территории Крымского полуострова (март 2014 — сентябрь 2019). — Киев, 2019. — 40 с.;

³⁶ Тематична доповідь Ситуація з правами людини в тимчасово окупованих Автономній Республіці Крим та місті Севастополі (Україна) за 2017 рік (згадана вище);

³⁷ КК РФ, доступно за посиланням (рос. мовою): <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody&nd=102041891> (дата доступу: 01.04.2021);

³⁸ ZMINA. Правозахисники оновили список бранців Кремля, утримуваних у Криму та Росії, 23.11.2020, доступно за посиланням: <https://zmina.info/articles/stante-golosom-zaruchnykiv-kremlya-u-sviti-pidpyshit-petyczyyu/> (дата доступу: 01.03.2021);

Міжнародна місія Домів прав людини, яка відвідала окупований Крим у вересні 2018 року, звертала увагу на переслідування 76-річного кримського татарина Сервера Караметова, котрий у серпні 2017 року вийшов з одиночним пікетом до будівлі Верховного суду в Сімферополі на знак протесту проти судового процесу над кримськими татарами, що тоді відбувався. Його затримали, звинувативши у порушенні правил проведення одиночних пікетів і у непокорі поліції під час арешту (у цього літнього чоловіка була хвороба Паркінсона), й засудили до штрафу в 10 тис. рублів (орієнтовно 175 доларів США) і 10 діб адміністративного арешту. За тиждень ще сім кримських татар — літніх чоловіків — вийшли на одиночні пікети на знак протесту проти покарання, ухваленого Караметову. Їх затримали й пізніше відпустили, а 68-річний Ярикула Давлатов був оштрафований на 10 тис. рублів (орієнтовно 175 доларів США).

За спостереженнями Місії, практика незаконних затримань і арештів поширювалася також і на прихильників окупації Криму, котрі були опонентами чинного російського політичного режиму. Як-от, у березні 2017 року адміністративні арешти й штрафи за організацію «несанкціонованих мітингів» і за спротив представникам правоохоронних органів у Криму отримали громадські активісти Дмитро Кісієв та Олексій Єфремов, які закликали до проведення одиночних пікетів й онлайн-протестів на підтримку антикорупційних мітингів, організованих Олексієм Навальним у різних містах РФ³⁹.

У відповідь на практику свавільних затримань й обшуків у Криму, політично мотивованих судових процесів виникло явище громадянської журналістики: в умовах практичної відсутності професійних незалежних журналістів на півострові, котрі б висвітлювали ці порушення прав людини, їхнє місце посіли кримськотатарські активісти з ініціативи «Кримська солідарність», які здійснювали фото- і відеозйомку, фіксували ці факти й висвітлювали їх у соціальних мережах.

Утім, як повідомляла місія Домів прав людини, низку громадянських журналістів затримали, їм були висунуті звинувачення. Серед них журналіст, блогер і медіа-координатор громадянського руху «Кримська солідарність» Наріман Мемедемінов, заарештований у березні 2018 року⁴⁰.

На практику свавільних арештів кримськотатарських активістів у Криму звертали увагу міжнародні правозахисні неурядові організації Human Rights Watch та Amnesty International за результатами проведених поїздок до окупованого Криму.

Зокрема, у 2016 році Amnesty International за результатами поїздки до Криму повідомляла про численні затримання та арешти журналістів і кримськотатарських активістів на окупованому півострові⁴¹.

НАСИЛЬНИЦЬКІ ЗНИКНЕННЯ

За даними УВКПЛ, за період з 3 березня 2014 року до 30 червня 2019 року принаймні 42 особи стали жертвами насильницьких зникнень у Криму. 27 осіб були звільнені після того, як їх незаконно тримали під вартою протягом різних термінів — від кількох годин до двох тижнів; 12 залишаються зниклими безвісти, і їхні родичі страшаються, що вони загинули; двоє перебувають під вартою; одну особу знайдено мертвою.

³⁹ Крим: розбиваючи стіну мовчання. Правозахисна місія трьох Домів прав людини до Криму. Листопад 2018 року, доступно за посиланням: <https://zmina.ua/content/uploads/sites/2/2019/09/Krym-rozbyvayuchy-stinu-movchannya.pdf> (дата доступу: 01.03.2021);

⁴⁰ У жовтні 2019 року суд засудив Н. Мемедемінова до двох з половиною років ув'язнення в колонії-поселенні. Після завершення цього терміну 21 вересня 2021 року Мемедемінов звільнився з колонії-поселення №8 у селищі Садковському Ростовської області;

⁴¹ Amnesty International, *Крим у тім'ї: придушення незгоди*, 2016, доступно за посиланням: https://www.amnesty.org.ua/wp-content/uploads/2019/07/Crimea-in-the-Dark-UKR_web-1.pdf (дата доступу: 01.03.2021);

Найбільша кількість насильницьких зникнень була зафіксована у 2014 р., коли зникло безвісти 28 осіб, причому в більшості випадків лунали твердження про причетність до цих зникнень «кримської самооборони», незаконно створеного збройного формування, що допомагало Росії анексувати півострів. Два випадки насильницьких зникнень мали місце у 2015 році, 3 — у 2016, 7 — у 2017, 2 — у 2018 рр.

Громадська організація «Крим-SOS» у 2014-2020 роках задокументувала⁴² насильницькі зникнення 44 осіб. Про долю та місцезнаходження 15 з них, за даними «Крим-SOS», досі нічого не відомо.

Жертвами насильницьких зникнень, за даними УВКПЛ, були переважно проукраїнські активісти, котрі виступали проти окупації та підтримували українські Збройні Сили, дислоковані на півострові (22 випадки). Серед решти жертв — п'ятеро осіб, пов'язаних з кримськотатарськими групами чи інституціями, зокрема Меджлісом, четверо журналістів, один український військовослужбовець, один українець-мусульманин, один греко-католицький священник, п'ятеро мігрантів із Центральної Азії, три особи, чия приналежність невідома.

У багатьох випадках викрадення осіб здійснювалось декількома членами організованих груп. Приміром, щодо 42 документально зафіксованих випадків було виявлено 76 причетних правопорушників, як-от: представники проросійських формувань і військових і безпекових структур Російської Федерації. Зокрема, зникнення асоціювалися з діями членів «кримської самооборони» (23 випадки), ФСБ (23), Збройних Сил Російської Федерації (10), козацьких груп (8), поліції РФ (6), політичної партії «Руська єдність» (4) та «Армії визволення Криму» (2). На відміну від перших років окупації, коли насильницькі зникнення пов'язувались переважно із «кримською самообороною», пізніше, у більшості випадків, правопорушником називалася ФСБ.

Потерпілі, котрі були звільнені, часто розповідали про фізичне насильство й психологічний тиск, якого вони зазнавали під час утримування під вартою без права спілкування та листування.

У жодному з задокументованих випадків винні не були притягнуті до відповідальності.

Перший зафіксований випадок насильницького зникнення в Криму мав місце 3 березня 2014 року, менш ніж через тиждень після встановлення російського контролю. Кримський татарин Решат Аметов вийшов протестувати 3 березня 2014 року у місті Сімферополь на площу імені Леніна. За словами очевидців, під час одиночного пікету до нього підійшли троє людей із «самооборони Криму», оточили його й швидко повели в невідомому напрямку. З того часу він не виходив на зв'язок. Тіло Решата Аметова зі слідами тортур було виявлене 15 березня 2014 року в селі Земляничне Білогірського району. Поруч з ним було знайдено кайданки, голова була обмотана клейкою стрічкою.

Про випадки порушення права на свободу й особисту недоторканність повідомляли у своїх звітах ММПЛУ УВКПЛ, Комісар Ради Європи з прав людини Нільс Муйжнієкс⁴³, БДПЛ і Верховний комісар у справах національних меншин ОБСЄ у своїх звітах у 2014⁴⁴ та 2015 роках⁴⁵.

⁴² Звіт КримSOS «Насильницькі зникнення у Криму за період окупації Російською Федерацією у 2014-2020 роках» / Громадський простір, 02.12.2020, доступний за посиланням: <https://www.prostir.ua/?news=krymsos-predstavyla-zvit-nasylnytski-znyknennya-u-krymu-za-period-okupatsiji-rosijskoyu-federatsijeyu-u-2014-2020-rokah> (дата доступу: 01.03.2021);

⁴³ *Report by Nils Muižnieks, Commissioner for Human Rights of the Council of Europe Following his Mission in Kyiv, Moscow and Crimea from 7 to 12 September 2014* (згаданий вище);

⁴⁴ *Місія з оцінки стану справ із дотриманням прав людини в Україні. Стан справ із дотриманням прав людини і прав національних меншин: Місія БДПЛ: 6 березня — 1 квітня 2014 року; Місія ВКНМ: 8 березня — 17 квітня 2014 року.* — Гаага / Варшава, 12 травня 2014 року, доступно за посиланням: <https://www.osce.org/files/f/ documents/8/6/122193.pdf> (дата доступу: 01.03.2021);

⁴⁵ *Звіт Місії з оцінки стану справ із дотриманням прав людини в Криму (6-18 липня 2015 року)* (згаданий вище);

Зокрема, у 2014 році місія ОБСЄ отримувала інформацію про викрадення людей, у причетності до яких підозрювали представників групи «кримська самооборона». В низці випадків жертви примусового утримання піддавалися катуванням та іншим видам жорстокого поводження. *«Мишенями нападників, — йдеться у звіті, — були, головним чином, активісти Майдану, а також українські військовослужбовці»*. Також йшлося про обшуки серед місцевих неурядових організацій, які раніше надавали допомогу наркозалежним, і залякування споживачів ін'єкційних наркотиків, їм підрозділи з боротьби з обігом наркотиків у Криму підкидали наркотики та заарештовували їх.

У 2014 році Human Rights Watch звертала увагу на незаконні дії загонів парамілітарної групи «кримська самооборона», які були *«причетні до незаконних затримань, викрадень, недозволеного поводження, включаючи тортури, а також до утисків проукраїнських активістів та інших жителів»*. Особливо зауважено причетність «самооборони» до викрадення і вбивства кримськотатарського активіста Решата Аметова⁴⁶.

Окрім того, про порушення права на свободу й особисту недоторканність повідомляла міжнародна місія Домів прав людини. За спостереженням Місії, найзгубніший вплив на права людини в Криму справило застосування російського законодавчого пакету з екстремізму, тероризму й сепаратизму, зокрема, проти кримських татар і українців: *«Неприйняття факту окупації та декларування позиції про належність Криму Україні криміналізоване і переслідується російською владою. Після набуття чинності законодавства про сепаратизм у травні 2014 року, ставити під сумнів факт окупації Криму Росією, стверджувати про його територіальну належність Україні є кримінальним злочином, який карається за статтею 280.1 Кримінального Кодексу РФ»*⁴⁷. Місія наводить приклади кримінальних справ проти журналіста Миколи Семени й проти заступника голови Меджлісу кримськотатарського народу Ільмі Умерова: першому було заборонено виїжджати з території Криму через публікацію статті на «Радіо Свобода», а другий перебував під домашнім арештом за свої заяви у ЗМІ.

Стосовно порушення права на свободу й особисту недоторканність у контексті окупації Криму 11 серпня 2018 року Україна подала дві скарги проти Російської Федерації до Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ): *«Україна проти Росії (щодо Криму)»*, заява № 20958/14⁴⁸, та *«Україна проти Росії (VII)»*, заява № 38334/18⁴⁹.

Зокрема, міждержавна скарга *«Україна проти Росії (VII)»* торкається порушень прав 71 українського громадянина, котрі незаконно утримувались/утримуються на тимчасово окупованій території АР Крим і території РФ, та є ілюстрацією масових і систематичних порушень РФ норм міжнародного права. Справи, що увійшли до цієї скарги, стосуються переслідування українських громадян на території окупованого Криму та Росії. Це, приміром, так звані «справа 26 лютого», переслідування членів мусульманської організації «Хізб ут-Тахрір», справи «українських диверсантів», «справа Веджіє Кашка», випадки переслідування Володимира Балуха, Олега Сенцова, Олександра Кольченка, Геннадія Афанасєва, Олексія Чирнія тощо.

14 січня 2021 року ЄСПЛ у своєму рішенні визнав скаргу *«Україна проти Росії»* (щодо Криму) за заявами №20958/14 та № 38334/18 прийнятною і встановив, що РФ здійснює ефективний контроль над територією Криму з 27 лютого 2014 року⁵⁰.

⁴⁶ Human Rights Watch, *Поражение в правах. Нарушения прав человека в Крыму, 2014*, доступно за посиланням: https://www.hrw.org/reports/crimea1114ru_ForUpload.pdf (дата доступу: 01.03.2021);

⁴⁷ *Крим: розбиваючи стіну мовчання. Правозахисна місія трьох Домів прав людини до Криму. Листопад 2018 року* (згадана вище);

⁴⁸ Юридичне протистояння з Російською Федерацією, *Україна проти Росії (щодо Криму)*, доступно за посиланням: <https://lawfare.gov.ua/cases/ukraine-vs-russia-crimea>, (дата доступу: 01.03.2021);

⁴⁹ Юридичне протистояння з Російською Федерацією, *Україна проти Росії (VII)*, доступно за посиланням: <https://lawfare.gov.ua/cases/ukraine-v-russia-vii> (дата доступу: 01.03.2021);

⁵⁰ Рішення ЄСПЛ від 16 грудня 2020 року у справі *«Україна проти Росії (щодо Криму)»*, заява № 20958/14, доступно за посиланням (англ. мовою): <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-207622> (дата доступу 01.03.2021);

На додаток до міждержавних справ в ЄСПЛ надходить значна кількість індивідуальних заяв, які стосуються подій у Криму. 17 грудня 2018 року Суд розповсюдив інформацію про намір зафіксувати відкладення розгляду індивідуальних скарг до ухвалення рішення у міждержавній справі.

ПРАВО НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД⁵¹

Право на справедливий суд закріплене у статті 14 МПГПП⁵² і статті 6 ЄКПЛ⁵³. Це право будь-якої особи на справедливий та публічний розгляд своєї справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, під час визначення цивільних прав і обов'язків особи чи розгляду будь-якого кримінального обвинувачення, що пред'являється особі. На сьогодні право на справедливий суд містить у собі 3 категорії прав — право на суд і доступ до суду, право презумпції невинуватості та право на захист. Під правом на суд варто розуміти право кожного громадянина звертатися до суду. У цьому випадку суд має бути незалежним ні від кого й безстороннім, встановленим законом. Право на доступ до суду передбачає наявність реальної можливості оскаржити порушення права. Крім цього, право на доступ до суду (або *право на судовий розгляд своєї справи*) містить у собі обов'язкові два елементи, що мають існувати для ефективної реалізації цього права: (1) наявність судової установи, створеної на підставі закону, яка відповідає вимогам незалежності та неупередженості, та (2) суд повинен володіти досить широкою юрисдикцією задля вирішення всіх питань, що стосуються спору або/та звинувачення.

На території окупованого Криму неодноразово фіксували випадки порушення цього права. Зокрема, правозахисні організації⁵⁴ констатують наявність психологічного тиску на суддів⁵⁵ з боку російських спецслужб і застосування примусу для ухвалення необхідного їм рішення.

Судові переслідування часто характеризувалися упередженістю та політичними мотивами⁵⁶.

УВКПЛ також фіксувало випадки порушення презумпції невинуватості в Криму. Так, станом на 2020 рік, було зафіксовано 25 кримінальних справ щодо 43 осіб, де окупаційні суди ухвалили рішення про визнання особи винною у скоєнні «правопорушення» тоді, коли справа перебувала ще на етапі слідства. УВКПЛ додатково зазначає, що передусім узвичаїлася практика, коли такі рішення виносять на підставі або неіснуючих доказів, або лжесвідчень «свідків й експертів». У цих справах судді також нехтують своїм обов'язком перевіряти достовірність доказів і підстав щонайменше для затримання особи. Також судді не вказували бажання з'ясувати, чи не постають нові звинувачення виключно для того, щоб виправдати довільне затримання обвинувачених⁵⁷.

⁵¹ Розділ підготував Регіональний Центр прав людини

⁵² *Міжнародний пакт про громадянські і політичні права* (згаданий вище);

⁵³ *Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод* (згадана вище);

⁵⁴ *Кримський процес: проблеми соблюдения стандартів справедливого правосуддя в політически мотивированных делах* / Под общей ред. Д. Свиридовой. — К.: КБЦ, 2018. — 78 с., доступно за посиланням (рос. мовою): https://zmina.info/upload/CrimeanProcessRU_Web.pdf, с. 3, 70-73 (дата доступу: 17 березня 2021 року); *Тематична доповідь Ситуація з правами людини в тимчасово окупованих Автономній Республіці Крим та місті Севастополі (Україна) за 2017 рік* (згадана вище), п.10, 75-77, 79-73;

⁵⁵ *«Полуостров страха»: пять лет несвободы в Крыму* / Под общей редакцией О. Скрипник. — Издание третье, исправленное и дополненное. — Киев: Паперовий Змій-ОПТ, 2019. — 140 с., доступно за посиланням: https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2019/06/Peninsula-Fear_2019-RU.pdf (дата доступу: 17.03.2021);

⁵⁶ *Кримський процес: проблеми соблюдения стандартів справедливого правосуддя в політически мотивированных делах*, згаданий вище;

⁵⁷ *Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини, Права людини в контексті відправлення правосуддя у кримінальних справах, пов'язаних з конфліктами в Україні квітень 2014 — квітень 2020*, доступно за посиланням: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2020-08/Ukraine-admin-justice-conflict-related-cases-ukr_0.pdf (дата доступу: 01.03.2021);

Також було зафіксовано неодноразові випадки порушення права на правову допомогу. Наприклад, епізоди, коли призначені підсудним адвокати не виконували власних обов'язків, знаходили нові докази вини своїх клієнтів. Наприклад, у відомій справі стосовно 24 українців членів екіпажів суден, захоплених Російською Федерацією 25 листопада 2018 року поблизу Керченської затоки, УВКПЛ задокументовано жорстоке поводження з одним із затриманих, що сталося на очах його адвоката, котрий надавав моряку безкоштовну правову допомогу. Співробітники ФСБ неодноразово сильно били затриманого в плече й чинили психологічний тиск у формі погроз та образ, а сам він не міг запобігти цьому. Пізніше під час допиту той самий адвокат намагався переконати затриманого члена екіпажу співпрацювати із ФСБ і визнати свою провину в незаконному перетині державного кордону Російської Федерації⁵⁸.

УВКПЛ також задокументувало випадки, коли російська влада навмисно призначила підсудним адвокатів із системи безкоштовної правової допомоги й відмовила обвинуваченим у доступі до своїх адвокатів, з ким вони попередньо уклали угоду, позбавивши обвинувачених права користуватися послугами адвокатів, яких вони обрали самостійно. У всіх цих справах, щоб змусити обвинувачених відмовитися від своїх адвокатів за угодою, ФСБ використовувала загрози жорстокого поводження, обіцянки поблажливого ставлення чи звільнення з-під варти⁵⁹.

Наприклад, в одній справі троє обвинувачених кримських татар розірвали угоду зі своїми адвокатами після того, як співробітники ФСБ примусили їх це зробити, «попередивши» про можливі наслідки для членів їхніх родин і близьких. І все через те, що наявність «проукраїнських» адвокатів може «нашкодити» захисту підозрюваних у кримських судах⁶⁰.

Фіксувалися також випадки, коли адвокати отримували погрози на свою адресу за виконання своїх професійних обов'язків⁶¹.

ПРАВО НЕ БУТИ ПІДДАНИМ ПОКАРАННЮ БЕЗ ЗАКОНУ⁶²

Жодного покарання без закону — це основний елемент верховенства права, закріплений у статті 15 МПГПП⁶³ та статті 7 ЄКПЛ⁶⁴, який посідає пріоритетне місце у створеній ЄКПЛ системі захисту, що засвідчує заборона відступів від статті 7 ЄКПЛ навіть за умов воєнного часу чи іншої суспільної небезпеки. Тому, як впливає з предмету й мети цієї гарантії, її слід тлумачити й застосовувати так, аби забезпечити надійний захист від протиправних переслідувань, засуджень і покарань. Ця гарантія не обмежується заборонаю ретроактивного застосування кримінального права на шкоду обвинуваченому. Загалом вона стосується і принципу встановлення законом кримінальних правопорушень і покарань, а також принципу, що зобов'язує не застосовувати розширене тлумачення кримінального закону, зокрема за аналогією права, на шкоду обвинуваченому. Стаття 7 ЄКПЛ вимагає існування правових підстав для визнання винним у вчиненні кримінального правопорушення і призначення покарання. Завдання суду полягає у тому, аби переконатись, що на момент скоєння обвинуваченим діяння, яке стало причиною для переслідування, і визнання його винним існувало правове положення, яке робило таке діяння караним, і що призначене покарання не перевищувало межі, встановлені цим положенням⁶⁵.

⁵⁸ Там само, стор. 36;

⁵⁹ Там само, стор. 37;

⁶⁰ Там само, стор. 37;

⁶¹ Там само, стор. 37;

⁶² Розділ підготував Регіональний Центр прав людини

⁶³ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (згаданий вище);

⁶⁴ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (згадана вище);

⁶⁵ див. детальніше: Європейський суд з прав людини, Довідник із застосування статті 7 Європейської конвенції з прав людини Ніякого покарання без закону: принцип встановлення законом кримінальних правопорушень і покарань Оновлено 30 квітня 2017 року, доступний за посиланням: https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_7_UKR.pdf (дата доступу: 01.03.2021);

Системною проблемою стало ретроспективне застосування законодавства Російською Федерацією в окупованому Криму й затримання і арешти кримчан за дії, які вони вчинили до окупації. Відповідно до міжнародного гуманітарного права, окупаційна держава не може арештовувати чи притягати до відповідальності осіб за діяння чи думки, вчинені чи висловлені до окупації.

Усупереч цьому, такі випадки позбавлення волі мали місце досить часто. Приміром, УВКПЛ задокументувало пов'язані з конфліктом справи щодо 29 осіб (24 чоловіків і 5 жінок), засуджених у Криму відповідно до законів Російської Федерації за діяння, вчинені до початку окупації. Більшість цих справ стосувалася публікацій у соціальних мережах, що містять символи, гасла чи заяви організацій, заборонених у Російській Федерації, чи матеріали, які в Російській Федерації розцінюються як екстремістські, але не заборонені законом в Україні. Інколи російські спецслужби кваліфікували висловлювання цих осіб на користь України екстремістськими й такими, що загрожують національній безпеці держави-окупанта⁶⁶.

Як-от, 21 лютого 2017 року кримський татарин з міста Кам'янка був засуджений судом на території Криму до 11 днів арешту за повідомлення в соціальних мережах 2013 року, де він згадав про Хізб ут-Тахрір, панісламістську організацію, заборонену лише в Російській Федерації. У схожій ситуації опинився й інший кримський татарин, котрий приблизно в 2011-2012 роках на свою сторінку в соціальній мережі виклав матеріал про ще одну заборонену в Росії ісламістську організацію та чотири народні пісні чеченського виконавця, що містять антиросійську риторичку. Крім явної абсурдності цих справ, судді також ігнорували той факт, що самі «правопорушення» мали місце до впровадження в дію законів Російської Федерації на території Криму, що є очевидним порушенням принципу ретроспективного незастосування права⁶⁷.

29 березня 2017 року Меджліс кримськотатарського народу — представницький орган кримських татар — подав скаргу до Європейського суду з прав людини через те, що російська влада долучила його до списку екстремістських організацій і заборонила його діяльність, вбачаючи в цьому порушення гарантії неможливості призначення покарання без закону⁶⁸.

7 грудня 2018 року районний суд Сімферополя засудив кримськотатарського адвоката Еміля Курбедінова, відомого своїм захистом опозиціонерів окупації Криму й членів заборонених у Російській Федерації організацій (Меджлісу та Хізб ут-Тахріру), до 5 діб адміністративного арешту за поширення через соціальні мережі екстремістської символіки. Під час судового засідання суддя проігнорував той факт, що дискусійний контент був розміщений п'ять років тому — до початку окупації Кримського півострову — і відхилив понад 40 клопотань команди його захисту, зокрема й клопотання про забезпечення присутності прокурора, допит експерта як свідка й відвід судді⁶⁹.

⁶⁶ УВКПЛ, *Права людини в контексті відправлення правосуддя у кримінальних справах, пов'язаних з конфліктами в Україні квітень 2014 — квітень 2020 (згадано вище)*;

⁶⁷ там само;

⁶⁸ див., наприклад, Правозащитный центр МЕМОРИАЛ, *Меджліс кримських татар подал жалобу в Європейський суд*, 30.03.2017, доступно за посиланням (російською мовою): <https://memohrc.org/ru/news/medzhlis-krymskih-tatar-podal-zhalobu-v-evropeyskiy-sud> (дата доступу: 01.03.2021);

⁶⁹ див., наприклад, Крим. Реалії, *Еміль Курбедінов: жити заради справедливості*, доступно за посиланням: <https://ua.krymr.com/a/emil-kurbedinov-zhyttya-zarady-spravedlyvosti/29641084.html> (дата доступу: 01.03.2021), а також Заява українських адвокатів щодо переслідування адвокатів в окупованому Криму, доступна за посиланням: <https://helsinki.org.ua/articles/zayava-ukrajinskyh-advokativ-schodo-peresliduvannya-advokativ-v-okupovanomu-krymu/> (дата доступу: 01.03.2021);

ПРАВО НА ПОВАГУ ДО ОСОБИСТОГО Й СІМЕЙНОГО ЖИТТЯ⁷⁰

Право на повагу до особистого та сімейного життя передбачене статтею 17 МПГПП⁷¹ і статтею 8 ЄКПЛ⁷² і передбачає, що кожен має право на повагу до свого приватного й сімейного життя, до свого житла й кореспонденції, а органи державної влади не в змозі втручатись у здійснення цього права, так само як і порушувати право на захист від такого втручання чи таких посягань. Сфери, що підпадають під право на повагу до приватного життя, часто-густо викликають дискусії. Втім у цілому йдеться про межу між правом людини обирати, де, як і з ким вона живе, й сферою, регламентованою та контрольованою владою. Це право містить чотири основні компоненти: приватне життя, сімейне життя, житло й листування. З рішень ЄСПЛ випливає, що до сфери «приватного» життя належать різні аспекти фізичної та моральної недоторканності. Передусім це право на самоідентифікацію (зокрема право на ім'я та прізвище), персональні дані, що стосуються приватного життя, захист медичних даних, а також право/можливість розвивати взаємозв'язки з іншими особами, зокрема емоційні та сексуальні. У визначенні поняття «сімейне життя» найчастіше йдеться про ступінь кровного споріднення людей і наявність у них сімейних зв'язків. Право на таємницю листування, телефонних розмов та іншої кореспонденції (комунікаційна приватність) передбачає заборону для будь-кого без згоди особи знайомитися з її листуванням чи іншою кореспонденцією, прослуховувати її телефонні розмови тощо, а також розголошувати їхній зміст або самий факт листування, телефонної розмови, відправлення чи отримання грошового переказу та іншої кореспонденції. Недоторканність житла (територіальна приватність) окреслена правилами втручання в приватний простір особи, наприклад, житло чи інше володіння. Неприпустимо проникнення до помешкань, здійснення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим рішенням суду або інших випадків, передбачених законом.

Серед найбільш системних проявів порушення права на повагу до приватного й сімейного життя за час окупації Криму — постійні обшуки у власних будинках і на підприємствах, зазвичай у кримських татар, долучення низки кримчан, серед яких журналісти, громадські діячі, до списків «терористів» й «екстремістів», тиск на родини політичних в'язнів, призов кримчан на службу до збройних сил Російської Федерації, депортації з Криму чи заборони на в'їзд до окупованого півострова кримчанам, котрі мають родини в Криму, відправлення кримчан нести покарання до місць позбавлення волі, розташованих у віддалених регіонах Російської Федерації, вилучення житла без компенсації тощо.

ОБШУКИ У ПРИВАТНИХ БУДИНКАХ І НА ПІДПРИЄМСТВАХ КРИМЧАН

УВКПЛ підрахувало, що у 2014-2017 роках так звана «поліція» і ФСБ провели близько 150 рейдів у приватних будинках, на підприємствах, у кафе, барах, ресторанах, на ринках, у школах, бібліотеках, мечетях і медресе (ісламських релігійних школах). Ці заходи здійснювалися для пошуку зброї, наркотиків і літератури екстремістського змісту, забороненої законодавством Російської Федерації.

Кримські татари були групою, яка непропорційно потерпала від обшуків у домівках, на приватних підприємствах і у місцях для зібрань, після чого часто траплялися затримання. Як-от, з 1 січня 2017 року по 30 червня 2019 року УВКПЛ зареєструвало 186 обшуків, 140 з яких відбулися у будинках, на приватних підприємствах або у місцях проведення зібрань кримських татар.⁷³

⁷⁰ Розділ підготовано Центром прав людини ZMINA

⁷¹ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (згаданий вище);

⁷² Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (згадана вище);

⁷³ УВКПЛ *Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні 16 травня — 15 серпня 2019 року*, доступно за посиланням: https://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/ReportUkraine16May-15Aug2019_UA.pdf?page=31 (дата доступу: 01.04.2021), с. 25;

Хоча обшуки зазвичай здійснювалися на підставі рішення суду, деякі з них відбулися без будь-якого дозволу, без пред'явлення ордеру чи кваліфікувалися як «огляд помешкання» (слідча дія, що не вимагає рішення суду, якщо проводиться за згодою власника майна). Часто рейди коїлися з надмірним застосуванням сили, а обсяг обшуку не виправдовувався обставинами. Потерпілі стверджували, що силовики підкидали їм матеріали, що вважалися незаконними, й примушували підписати неправдиві свідчення, де йшлося про наявність незаконних речовин. Надходили повідомлення про те, що в деяких випадках обшуки в будинках кримських татар відбувалися тоді, коли там знаходилися лише жінки, дуже занепокоєні відсутністю жінок серед осіб, котрі вчиняли обшуки.

Все це рівнозначно свавільному чи незаконному втручанню в приватне й сімейне життя та посяганням на недоторканність житла, що є порушенням міжнародного права прав людини.

Обшуки проводилися на підставі закону Російської Федерації про протидію екстремізму, який має напрочуд широку сферу дії та часто застосовується у Криму. *«З огляду на невинуватість широке тлумачення закону Російської Федерації про протидію екстремізму, застосовуваного у Криму, такі обмеження можуть бути рівнозначні невинуватому втручанню у право на повагу до приватного і сімейного життя, а також право на повагу до власності особи,»* — переконана УВКПЛ⁷⁴.

ТИСК НА ЧЛЕНІВ РОДИН ПОЛІТИЧНИХ В'ЯЗНІВ

Окрім обшуків у межах політично мотивованого переслідування низки кримчан, зафіксовано також неодноразові випадки тиску на їхні родини.

У цьому контексті можна згадати випадок з переслідуванням родини кримськотатарського правозахисника з Ялти, члена Контактної групи з прав людини Еміра-Усеїна Куку. Після його арешту, у березні 2016 року невідомий підійшов до сина Куку, 9-річного Бекіра, перед школою і сказав, що «працює на ФСБ» і що батько дитини потрапив до «поганої компанії» і «буде скніти у в'язниці 10-12 років». Наляканий хлопчик розповів про це матері, і з допомогою адвоката Еміра-Усеїна сім'я подала скаргу до місцевої поліції про цей інцидент. Незабаром після цього інспектор у справах неповнолітніх звернувся до його дружини Мер'єм Куку з питанням про те, як рідні дозволили своєму синові бути одному на вулиці перед школою. Школу відвідали з проханням надати інформацію про дітей і батьків; пішли погрози позбавити родину Куку батьківських прав⁷⁵.

ВНЕСЕННЯ КРИМЧАН ДО СПИСКІВ «ТЕРОРИСТІВ Й ЕКСТРЕМІСТІВ»

Ще одним засобом втручання в особисте й сімейне життя стала практика долучення кримчан до *«Переліку організацій та фізичних осіб, стосовно яких є відомості щодо причетності їх до екстремістської діяльності та тероризму»*, який веде Федеральна служба з фінансового моніторингу РФ (Росфінмоніторинг)⁷⁶.

⁷⁴ УВКПЛ Ситуація з правами людини в тимчасово окупованих Автономній Республіці Крим та місті Севастополі (Україна), доступно за посиланням: https://www.humanitarianresponse.info/sites/www.humanitarianresponse.info/files/documents/files/2017_09_ohchr_crimea_report_ua.pdf?page=20 (дата доступу: 01.04.2021), п. 110, с. 17;

⁷⁵ ZMINA «Amnesty International вимагає припинити переслідування родини Емір-Усеїна Куку», 20.10.2016, доступно за посиланням: https://zmina.info/news/simja_pravozahisnika_jemirusejina_kuku_v_zoni_riziku_amnesty_international-2/ (дата доступу: 01.04.2021);

⁷⁶ див. *Перечень организаций и физических лиц, в отношении которых имеются сведения об их причастности к экстремистской деятельности или терроризму*, доступний на сайті Росфінмоніторингу за посиланням (рос. мовою): <http://www.fedsfm.ru/documents/terr-list> (дата доступу: 01.03.2021);

За законодавством РФ до осіб, внесених до зазначеного Переліку Росфінмоніторингу, застосовується ряд фінансових і майнових обмежень. Фінансові, банківські, кредитні організації мають право відхилити грошові операції, стороною в яких є особи з вказаного Переліку, або відмовити в обслуговуванні зовсім. Особи, котрих додано до Переліку, можуть лише здійснювати операції щодо отримання та витрачання заробітної плати у розмірі не більше 10 000 рублів (близько 140 доларів США станом на початок 2021 року) із розрахунку на одного члена родини. Усі дії людей, доданих до Переліку, щодо грошових коштів або майна перебувають під постійним контролем різних органів і служб РФ. Станом на 10 вересня 2017 року УВКПЛ повідомляло про 38 осіб з Криму й Севастополя (35 чоловіків і 3 жінки), долучених до цього Переліку.

ПРИЗОВ КРИМЧАН ДО РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ

Згідно з міжнародним гуманітарним правом, окупаційній державі забороняється примушувати населення окупованої території служити в її збройних силах. Так само забороняється чинити тиск і вести пропаганду на користь добровільного вступу до армії. Це порушує статтю 51 Конвенції про захист цивільного населення під час війни (четверта Женевська Конвенція)⁷⁷.

Усупереч цьому, РФ після окупації запровадила практику призову кримчан. Якщо у перший рік цієї кампанії на службу в російській армії було мобілізовано 485 кримських чоловіків, то згодом цей показник значно зріс — приблизно 3 000 осіб за кожен призовну кампанію. Загалом, за даними Кримської правозахисної групи за останні п'ять років до російської армії мобілізували 25 000 жителів Криму⁷⁸.

Також держава-окупант переслідувала кримчан, котрі не бажали служити у Збройних Силах Російської Федерації. Всього на кінець грудня 2020 року Кримська правозахисна група зафіксувала 163 кримінальні справи за ухилення від служби в ЗС РФ, передані на розгляд до так званих «судів» Криму. У 153 з них вже ухвалено вирокі, ще 10 перебувають на стадії розгляду⁷⁹.

Окрім порушення міжнародного гуманітарного права, практика військового призову є також бруталним втручанням в особисте й сімейне життя чоловіків призовного віку.

ДЕПОРТАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ГРОМАДЯН З КРИМУ Й ЗАБОРОНА НА В'ЇЗД ДО КРИМУ

Російська Федерація систематично дискримінувала й переслідувала громадян України, котрі перебувають на окупованій території без документів РФ, незаконно виданих у Криму.

До таких кримчан російська влада застосовує міграційне законодавство, що призводить до обмеження свободи пересування, працевлаштування та надання медичної допомоги, а також адміністративних стягнень. Окрім того, депортація мешканців України з окупованої території України є порушенням норм міжнародного гуманітарного права й має розглядатись як ще один військовий злочин РФ в Криму.

⁷⁷ тут і далі: *Конвенція про захист цивільного населення під час війни*, ратифікована із застереженнями Указом ПВР УРСР від 03.07.1954, застереження знято Законом України № 3413-IV від 08.02.2006, доступна за посиланням: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154KText (дата доступу: 01.03.2021);

⁷⁸ КПГ, *Примусовий призов в анексованому Криму: чим ризикують кримчани, що не йдуть до війська РФ?*, 18.10.2020, доступно за посиланням: <https://crimeahrg.org/uk/primusovij-prizov-v-aneksovanomu-krimu-chim-rizikuyut-krimchani-shho-ne-jdut-do-vijska-rf/> (дата доступу: 01.03.2021);

⁷⁹ див., наприклад, КПГ, *У грудні проти кримчан ухвалили рекордну кількість вироків за відмову служити в армії РФ*, 13.12.2020, доступно за посиланням: <https://crimeahrg.org/uk/u-grudni-proti-krimchan-uhvalili-rekordnu-kilkist-virokiv-za-vidmovu-sluzhiti-v-armi%d1%97-rf/> (дата доступу: 01.03.2021);

Найчастіше для переслідування громадян, котрі не отримали так званого «автоматичного» паспорта РФ, окупаційна влада застосовувала статтю 18.8 КпАП РФ⁸⁰ (*Порушення іноземним громадянином або особою без громадянства правил в'їзду до Російської Федерації чи режиму перебування (проживання) у Російській Федерації*)⁸¹.

За даними Регіонального центру прав людини, загальна кількість справ зі складом адміністративного правопорушення, за яке передбачено покарання у формі видворення з території окупованого Криму, розглянутих судами Криму й міста Севастополь за період з липня 2014 року до травня 2018 року, становить 9538 одиниць. Зокрема, маючи доступ до інформації про результати розгляду 9484 справ, було виявлено 2425 жертв, щодо яких окупаційні суди застосували адміністративне покарання у формі видворення. Серед них було 2112 чоловіків та 313 жінок (87,1 % та 12,9 % від загальної кількості видворених відповідно)⁸².

Відповідно до законодавства Російської Федерації, наслідком видворення є автоматична заборона в'їзду на територію Криму, яку Росія вважає частиною своєї території, на термін від п'яти до десяти років.

За даними Регіонального центру прав людини, за період з липня 2014 до травня 2018 року на підставі рішень кримських «судів» було вислано більше 2 000 осіб⁸³ КПП задокументувала щонайменше 1 249 судових ухвал про притягнення до відповідальності за статтею 18.8 КпАП РФ⁸⁴. «Суди» апеляційної інстанції скасували лише 7 таких рішень, інші залишилися чинними. З 1080 постанов за статтею 18.8 КпАП РФ 677 ухвалено щодо громадян України, 313 — щодо іноземних громадян⁸⁵, ще 90 — щодо осіб, чиє громадянство не вдалося визначити.

До того ж окупаційні «суди», ухвалюючи рішення про видворення, ігнорували наявність близьких родичів. КПП зафіксувала факти видворення громадян України, попри проживання в Криму їхніх дітей і дружин (чоловіків). Факти наявності родичів ігнорувалися і під час розгляду справ у «судах» другої інстанції. У своїх рішеннях «судді» копіювали постанову Верховного Суду РФ від 19.02.2019 №11-АТ19-32, якою ухвалено рішення про депортацію громадянина України з РФ, всупереч наявності в нього близьких родичів. Така практика є брутальним втручанням у приватне і сімейне життя (стаття 8 ЄКПЛ).

Про схожі випадки повідомляло також УВКПЛ. Приміром, у січні 2017 року, через нібито «незаконне перебування», кримський суд ухвалив видворити голову євпаторійської неурядової організації, яка надавала безоплатну правову допомогу, з Криму. Після цього чоловіка перевели з Криму до Краснодарського краю, РФ, де він утримувався під вартою протягом 27 днів, після чого його було депортовано на материкову частину України, де зараз він мешкає як ТПО. До 19 грудня 2021 року йому заборонено в'їзд до Криму, де мешкають його дружина і син.

Додатково країна-окупант на 5 років заборонила в'їзд до Криму низці українських громадян, зокрема лідерам кримськотатарського народу Мустафі Джемілеву та Рефату Чубарову.

⁸⁰ тут і далі текст КпАП РФ доступний за посиланням (рос. мовою): <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody&nd=102074277> (дата доступу: 01.03.2021);

⁸¹ див., наприклад, КПП РФ системно порушує права кримчан, котрі не мають російських документів, і примушує до отримання їх (інфографіка), 17.03.2021, доступно за посиланням: <https://crimeahrg.org/uk/rf-systemno-porushuye-prava-krymchan-kotri-ne-mayut-rosijskyh-dokumentiv-i-prymushuye-do-otrymannya-yih-infografika/> (дата доступу: 01.03.2021);

⁸² UNHCR, RCHR, CHROT *Crimea beyond rules Thematic review of the human rights situation under occupation Forcible Expulsion of the Civilian Population from the Occupied Territory by Russia Special Issue*, доступно за посиланням (англ. мовою): https://krymbezpravil.org.ua/wp-content/uploads/2019/01/CBR_forcible-expulsion.pdf?kpage=27 (дата доступу: 01.03.2021), с. 27;

⁸³ там само, с. 29;

⁸⁴ див., наприклад, КПП, У Криму штрафують і видворяють українців, котрі не отримали російські паспорти, 07.07.2020, доступно за посиланням: <https://crimeahrg.org/uk/u-krimu-shtrafuyut-i-vidvoryayut-ukra%1%97ncziv-kotri-ne-otrimali-rosijski-pasporti/> (дата доступу: 01.03.2021);

⁸⁵ Влада РФ притягувала до відповідальності і іноземних громадян, котрі на момент початку окупації Криму мали дозволи на перебування на території України, надані українськими органами влади;

Через цю заборону Мустафа Джемільєв, наприклад, у жовтні 2015 року не зміг приїхати до Криму на похорон сестри.

Регіональний центр прав людини також дослідив статистику справ, за які передбачено адміністративну відповідальність у формі видворення за 2020 рік. За отриманими даними було встановлено, що в 2020 році загальна кількість справ зі складом адміністративного правопорушення, за яке передбачено покарання у вигляді видворення, склала 724 одиниці. Зокрема, було виявлено 190 осіб, щодо яких було застосовано покарання у формі видворення (як примусового, так і у варіанті самостійного виїзду), з них 88 є українцями, 54 — іноземцями, громадянство 47 осіб не визначено⁸⁶.

На думку експертів, таке кількісне зниження справ, де покаранням є видворення, є наслідком запровадження низки тимчасових обмежень у правилах пересування осіб у межах державних кордонів та за їхні межі через пандемією COVID-19.

Як-от, російський уряд ввів власні «правила» в'їзду на територію окупованого Криму: громадяни України, не зареєстровані на півострові за законодавством держави-окупанта, в змозі потрапити до Криму, якщо там мешкають їхні дружина чи чоловік, батьки, діти, усиновлені чи усиновителі, опікуни чи піклувальники⁸⁷.

Так само під час пандемії виїхати з Криму можна лише один раз. Виняток діє тільки для тих кримчан, у кого на території материкової України живуть близькі родичі. У цьому разі особи можуть багаторазово виїжджати з Криму.

Окрім цього, Указом Президента РФ № 274 від 18 квітня 2020 року «Про тимчасові заходи щодо врегулювання правового положення іноземних громадян й осіб без громадянства в Російській Федерації через загрозу подальшого поширення нової коронавірусної інфекції (COVID-19)» зі змінами від 15.12.2020 № 791⁸⁸, на період з 15 березня до 15 червня 2020 року включно було запроваджено заборону ухвалювати рішення про адміністративне видворення за межі Російської Федерації іноземних громадян й осіб без громадянства. Також указом було призупинено перебіг термінів для залишення території Російської Федерації іноземними громадянами й особами без громадянства, щодо яких ухвалено рішення про адміністративне видворення у формі контрольованого самостійного виїзду з Російської Федерації. Оскільки РФ вважає територію окупованого нею Криму своєю, то дію зазначеного Указу було розповсюджено й на територію півострова.

Більше того, моніторинг і публікація даних про видворення громадян України з Криму, швидше за все, мають «охолоджуючий ефект» на роботу окупаційних судів на території Криму. Позаяк цілком ймовірно, що судді в Криму, побоюючись можливого покарання зі сторони української та міжнародної спільнот, стали ухвалювати більш м'які вирокі — замість покарання у формі видворення частіше людям виписували штраф.

ПРИМУСОВЕ ВИСЕЛЕННЯ З ЖИТЛА

УВКПЛ також задокументовано випадки знесення російською владою в Криму приватних будинків кримських татар у мікрорайоні «Стрількова» в Сімферополі без виплати компенсації власникам. У мікрорайоні розташовувалися самочинні житлові споруди, побудовані на державній землі раніше розміщеними особами. 2015 року окупаційна влада дозволила людям

⁸⁶ власне дослідження РЦПЛ, за додатковою інформацією звертатись за посиланням: <https://rchr.org.ua/>;

⁸⁷ див., наприклад: Крым.Реалии, Сергей Мокрушин, «Применяются временные ограничения...» *Кто и почему ограничивает передвижение крымчан на материковую Украину*, 11.12.2020, доступно за посиланням (рос. мовою): <https://ru.krymr.com/a/rossiyskie-ogranicheniya-na-vyezd-krymchan-na-materikovuyu-ukrainu/30991691.html> (дата доступу: 01.04.2021);

⁸⁸ текст Указу доступний за посиланням (рос. мовою): https://mvd.ru/upload/site21/document_news/020/057/597/Ukaz_Prezidenta_RF_274.pdf?page=1 (дата доступу: 01.04.2021);

придбати земельні ділянки, де було зведено їхні самочинні будинки. Проте УВКПЛ задокументовано сім випадків, коли місцева влада довільно відмовила в цьому праві домовласникам зі «Стрілкової». УВКПЛ також задокументовано 14 випадків, в яких кримські татари (10 чоловіків і 4 жінки) звернулися до суду в 2017 і 2018 роках з метою отримання права землеволодіння або ж перешкоджання руйнуванню їхніх будинків, хоча безрезультатно. За наявними даними, станом на 5 липня 2019 року 334 з 345 будинків, раніше розташовували в «Стрілковій», були знесені. Хоча російська влада в Криму стверджувала, що постраждалі домовласники отримали компенсацію, УВКПЛ виявило як мінімум три випадки (два чоловіки і одна жінка) ухвалення судами постанов про знесення будинків без виплати компенсації, що може бути прирівняне до примусового виселення.

ПОВАГА ДО ОСОБИСТОГО Й СІМЕЙНОГО ЖИТТЯ ОСІБ, КОТРИ УТРИМУЮТЬСЯ ПІД ВАРТОЮ ЧИ ВІДБУВАЮТЬ ПОКАРАННЯ В ОКУПОВАНОМУ КРИМУ

Ще однією вразливою категорією населення в контексті порушення права на повагу до особистого й сімейного життя є в'язні, для багатьох з яких важливо підтримувати зв'язки зі своїми родинами.

Невдовзі після окупації Криму листування між особами, котрі утримуються під вартою, і материковою частиною України було заблоковане, а членам сімей ув'язнених – заборонено відвідувати їх, що порушило право ув'язнених на регулярне спілкування з сім'єю та друзями.

Більш того, російська влада після окупації запровадила практику переведення ув'язнених з Криму до пенітенціарних установ в різних районах Російської Федерації для засудження чи відбування покарання у формі позбавлення волі, зокрема в Ростові-на-Дону, Новоросійську, Волгограді, Батайську, Тамбові, Кірово-Чепецьку, Нижньому Новгороді та Володимирі. Деяких затриманих спрямовували до віддалених в'язниць за 6-9 тисяч кілометрів від Криму, що може негативно вплинути на періодичність відвідування їх адвокатами та членами сімей.

Приміром, політичного в'язня Олега Сенцова восени 2017 року етапували до Лабитнангі, де розташована виправна колонія № 8 Управління Федеральної служби виконання покарань у Ямало-Ненецькому автономному окрузі, за 4,5 тисячі кілометрів від Криму.

УВКПЛ верифікувало інформацію про переміщення з Криму до Росії 211 ув'язнених – 200 чоловіків і 11 жінок – разом з 125 особами, котрі потрапили в ув'язнення до окупації. Втім реальна кількість переміщених ув'язнених значно більша. За даними РЦПЛ, РФ депортувала з території Криму на власну територію для відбування покарання близько 9 тисяч громадян України за шість років окупації⁸⁹.

Шляхом розірвання родинних зв'язків і перешкод у періодичному відвідуванні цих засуджених родичами, російська влада порушує міжнародне гуманітарне право в частині правил поведінки держави-окупанта на окупованій території півострова.

Найбільш повна інформація про ситуацію з правами людини в окупованій Автономній Республіці Крим та місті Севастополь, також щодо право на приватність, міститься у доповідях УВКПЛ⁹⁰.

Про порушення права на повагу до особистого й сімейного життя також повідомляли у своїх звітах міжнародні організації та міжнародні місії, які відвідали окупований Крим

⁸⁹ власне дослідження РЦПЛ, за додатковою інформацією звертатись за посиланням: <https://rchr.org.ua>;

⁹⁰ УВКПЛ *Доповіді про ситуацію з правами людини в Україні* (згадані вище);

або здійснювали дистанційний моніторинг, наприклад комісар Ради Європи з прав людини Нільс Муйжнієкс, БДПЛ та ВКНМ ОБСЄ у своєму звіті у 2015 році⁹¹.

Зокрема, серед форм переслідування та залякування, з якими стикалися ЗМІ в Криму, згадуються анонімні погрози телефоном, переслідування співробітниками спецслужб, переодягнених у цивільне, прослуховування телефонних розмов, телефонні дзвінки чи візити з боку правоохоронних органів, які іноді ставили неясні чи то погрозливі особисті питання. Один журналіст повідомив, що кримські правоохоронці почали також телефонувати в ЗМІ в Криму й запитувати IP адреси їхніх інтернет-читачів, щоразу, коли ті вдавалися до критичних коментарів проти Росії чи де-факто влади в Криму.

Окремо йшлося про переслідування наркозалежних осіб в Криму, котрі раніше отримували замісну терапію (на відміну від України, в Росії замісна підтримувальна терапія є нелегальною). *«Деякі отримувачі такої допомоги висловили побоювання, що їх можуть легко знайти через базу даних системи охорони здоров'я, тому вони вирішили не отримати нові паспорти, у зв'язку з чим вони більше не можуть подорожувати»*, — сказано в доповіді БДПЛ і ВКНМ.

Про порушення права на приватність повідомляла також міжнародна місія Домів прав людини⁹².

Місія задокументувала численні повідомлення про рейди та обшуки в кримськотатарських селищах і про непропорційні прояви сили й методів залякування: під час рейду навколишні вулиці оточують представники спецслужб в масках, озброєні автоматами, ніхто не може вислизнути, навіть діти.

Діти політв'язнів особливо потерпають від переслідування їхніх батьків. Місії повідомили, що деякі діти не бачили своїх батьків понад рік та іноді зазнають цькування у школі через їхніх батьків. Також вони стають свідками обшуків і рейдів. Як-от, згідно з даними, задокументованими місією Домів прав людини, один хлопчик після обшуку в їхній оселі ще довго запитував бабусю: *«Чи можуть повернутися погані люди?»*. Діти, котрі пережили такі події, потребують психологічної підтримки. Як сказала Місії одна з матерів, *«вони пам'ятатимуть про це все своє життя»*.

Також Місія задокументувала випадки відмови у виплаті допомоги з догляду за дитиною, бо був потрібний дозвіл батька, котрий був у ув'язненні, а також випадки, коли родичі в'язнів втратили роботу після арештів останніх (*«ми не хочемо мати проблем»*).

Окрім того, Human Rights Watch за результатами поїздки до окупованого Криму у 2014 році повідомляла про *«несанкціоновані обшуки в мечетях і медресе, а також обшуки в приватних будинках кримських татар, зокрема в будинках членів Меджлису»*⁹³.

Про обшуки у приватних оселях кримських журналістів й активістів повідомляла також Amnesty International за результатами поїздки до окупованого Криму 2016 року⁹⁴.

Стосовно порушення права на повагу до особистого й сімейного життя в контексті окупації Криму 11 серпня 2018 року на розгляді Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) перебуває дві міждержавні заяви України проти Росії №20958/14 (щодо Криму)⁹⁵ та №38334/18 (VII)⁹⁶, згадані вище.

⁹¹ Звіт Місії з оцінки стану справ із дотриманням прав людини в Криму (6-18 липня 2015 року) (згаданий вище);

⁹² Крим: розбиваючи стіну мовчання. правозахисна місія трьох Домів прав людини до Криму. Листопад 2018 (загадане вище);

⁹³ Human Rights Watch, *Поражение в правах. Нарушения прав человека в Крыму, 2014* (згадане вище);

⁹⁴ Amnesty International, *Крим у п'тьмі: придушення незгоди, 2016* (згадане вище);

⁹⁵ Юридичне протистояння з Російською Федерацією, *Україна проти Росії (щодо Криму)* (згадане вище);

⁹⁶ Юридичне протистояння з Російською Федерацією, *Україна проти Росії (VII)* (згадане вище);

ПРАВО НА СВОБОДУ ДУМКИ, СОВІСТІ, РЕЛІГІЇ⁹⁷

Право на свободу думки, совісті, релігії закріплено, зокрема, статтею 18 МПГПП⁹⁸ і статтею 9 ЄКПЛ⁹⁹ і означає право осіб вільно змінювати свою релігію чи переконання, сповідувати свою релігію чи переконання під час богослужіння, навчання, виконання та дотримання релігійної практики й ритуальних обрядів як одноособово, так і спільно з іншими, як прилюдно, так і приватно, і належний кореспондуючий обов'язок держави забезпечити реалізацію цього права. Органи влади не мають права примушувати людину до дій, що обмежують її свободу мати чи приймати релігію чи переконання за власним вибором. Це право підлягає лише таким обмеженням, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб.

Окрім зобов'язань за міжнародними угодами, вказаними вище, РФ як окупаюча держава має зобов'язання за нормами міжнародного гуманітарного права. Зокрема, згідно зі статтею 27 четвертої Женевської конвенції¹⁰⁰, особи, котрі перебувають під захистом, за будь-яких обставин мають право на повагу до їхніх релігійних переконань і обрядів, звичаїв і право на однакове ставлення без будь-якої дискримінації, зокрема й за релігійною ознакою. Стаття 58 цієї Конвенції передбачає, що окупаюча держава повинна дозволити релігійним служителям надавати духовну підтримку їхнім одновірцям. Статті 15 та 53 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року говорять про захист культурних цінностей і місць відправлення культу, а також передбачають захист цивільного духовного персоналу¹⁰¹.

Після окупації півострова РФ розповсюдила на його території російське законодавство й відповідну практику його застосування, що призвело до згорання права на свободу думки, совісті та релігії та переслідування мешканців Криму за репрезентацію релігійних переконань. Релігійна свобода обмежена обов'язковою реєстрацією громад як організацій і реєстрацією об'єктів релігійного призначення, контролем над випуском і розповсюдженням релігійної літератури, значними штрафами за порушення вимог до реєстрації релігійних організацій. Невиконання вимоги реєстрації релігійних організацій призводить до втрати правосуб'єктності та подальшої ліквідації організації. До релігійних груп і віруючих РФ застосовує не лише законодавство, що обмежує свободу віросповідання, але й так зване антитерористичне, антиекстремістське законодавство й законодавство для обмеження свободи мирних зібрань.

З 2014 року поширеною стала практика застосування антиекстремістського законодавства РФ до релігійних громад Криму за зберігання релігійної літератури, долученої до «списку екстремістських матеріалів». За виробництво і поширення таких матеріалів передбачено адміністративна відповідальність за статтею 20.29 КпАП РФ¹⁰². Література потрапляє до цього списку за рішеннями судів РФ зазвичай без достатнього правового обґрунтування або загальним списком з декількох матеріалів. До списку екстремістських матеріалів увійшло безліч книг релігійного змісту, насамперед ісламських, які до окупації Криму перебували у вільному доступі в бібліотеках, мечетях, медресе й приватних колекціях. Мешканці Криму переслідуються не лише за наявність у них примірників такої літератури, але й за публікацію таких матеріалів у соціальних мережах. Під приводом пошуку «забороненої» літератури співробітники прокуратури, МВС і ФСБ РФ регулярно вчиняли обшуки в мечетях, медресе й приватних оселях мусульман.

⁹⁷ Розділ підготовано Кримська правозахисна група

⁹⁸ *Міжнародний пакт про громадянські і політичні права* (згаданий вище);

⁹⁹ *Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод* (згадана вище);

¹⁰⁰ *Конвенція про захист цивільного населення під час війни* (згадана вище);

¹⁰¹ тут і далі: *Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів* (Протокол I), від 8 червня 1977 року, ратифіковано із заявою Указом Президії Верховної Ради УРСР № 7960-XI від 18.08.89, доступний за посиланням: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199/convKText (дата доступу: 01.03.2021);

¹⁰² *КпАП РФ* (згаданий вище);

ПЕРЕСЛІДУВАННЯ КРИМСЬКИХ МУСУЛЬМАН

Кримські мусульмани переслідуються не лише в адміністративному, але й у кримінальному порядку. Найпоширенішою стала практика кримінального переслідування мусульман за звинуваченням в участі в організації «Хізб ут-Тахрір» (або «справа проти кримських мусульман») ¹⁰³. 11 лютого 2003 року рішенням Верховного суду РФ № ГКПИ 03-116 у РФ організація «Хізб ут-Тахрір» була визнана терористичною ¹⁰⁴. Рішення про визнання організації терористичною ухвалювалося за списком 15 організацій, серед яких була й «Хізб ут-Тахрір». Обґрунтування причин долучення до списку «Хізб ут-Тахрір» не було надано, жодного факту причетності організації до підготовки чи вчинення терористичного акту не було наведено. В Україні організація «Хізб ут-Тахрір» не була заборонена, відповідно, до окупації її діяльність не обмежувалася на півострові. Після окупації Криму РФ в порушення норм міжнародного гуманітарного права розповсюдило дію свого кримінального законодавства, за яким кримінально переслідуються місцеві мешканці-члени Хізб ут-Тахрір.

Фігурантів таких справ звинувачують у причетності до ісламських організацій (у більшості випадків до «Хізб ут-Тахрір») або пропаганді діяльності організацій, які в РФ визнані терористичними чи екстремістськими, але не є такими за законодавством України. Справи розглядаються з порушенням права на справедливий суд: основними доказами для суду є показання анонімних «таємних» свідків (багато хто з них — співробітники ФСБ РФ) і досудові показання свідків, котрі у подальшому в суді заявляють, що такі свідчення дали під тиском, та лінгвістичні експертизи розмов обвинувачуваних мусульман. На докази, надані стороною захисту, судді зазвичай не вважають і до розгляду їх не беруть.

Перші з відомих затримань за цими справами відбулися у Севастополі 23 січня 2015 року. Тоді були затримані Руслан Зейтуллаєв, Юрій (Нурі) Прімов та Рустем Ваїтов. 2 квітня за цією ж справою затримали Ферата Сайфуллаєва. 7 вересня 2016 року Південний окружний військовий суд засудив Руслана Зейтуллаєва до 7 років колонії загального режиму, а трьох інших фігурантів — до 5 років колонії загального режиму. Однак 27 грудня 2016 року Верховний суд РФ ухвалив направити справу Руслана Зейтуллаєва на новий розгляд, у результаті чого його засудили до 12 років колонії суворого режиму, згодом термін ув'язнення був збільшений до 15 років колонії суворого режиму. 22 січня 2020 року Юрій Прімов та Рустем Ваїтов звільнилися з колонії після відбуття терміну покарання та повернулися до Криму, а 31 березня 2020 року так само був звільнений Ферат Сайфуллаєв ¹⁰⁵.

Наймасовіші затримання відбулися у 2019 році, коли під вартою опинилося 35 мусульман-громадян України у Криму за звинуваченням в участі в організації «Хізб ут-Тахрір».

Станом на кінець 2020 року кількість мешканців Криму, позбавлених волі у «справі кримських мусульман», тобто за звинуваченням в участі в організації «Хізб ут-Тахрір», склала 69 осіб ¹⁰⁶. Ще 5 осіб обмежені в пересуванні: 3 перебувають під наглядом й не в змозі залишити окуповану територію, 2 — під домашнім арештом.

Важливо, що серед затриманих кримських татар значна кількість блогерів, журналістів й активістів об'єднання «Кримська солідарність». Відсутність доказів, затягування термінів розгляду справ, перешкоджання діяльності адвокатів, порушення фундаментальних прав людини

¹⁰³ див., наприклад, <https://www.ukrinform.ua/tag-sprava-hizb-uttahrir> (дата доступу: 01.04.2021);

¹⁰⁴ Национальный антитеррористический комитет РФ, *Решение Верховного суда РФ от 11 февраля 2003 года No ГКПИ 03-116*, доступно за посиланням (рос. мовою): <http://nac.gov.ru/zakonodatelstvo/sudebnye-resheniya/reshenie-verhovnogo-suda-rf-ot-14-fevralya.html> (дата доступу: 01.03.2021);

¹⁰⁵ див., наприклад, Правозащитный центр «Мемориал», *Севастопольское дело о членстве в запрещённой «Хизб ут-Тахрир»*, <https://memohrc.org/ru/special-projects/sevastopolskoe-delo-o-chlenstve-v-zapreshchyonnoy-hizb-uttahrir> (дата доступу: 01.04.2021);

¹⁰⁶ КримSOS, *Що заважає звільненню політв'язнів у «справах Хізб ут-Тахрір»?», 20.10.2020*, доступно за посиланням: <https://krimsos.com/news/shcho-zavazhae-zvylnennyu-politv-yazniv-u-spravakh-khizb-uttahrir/> (дата доступу: 01.04.2021);

й громадська активність затриманих мусульман свідчать про політичні мотиви переслідування та використання таких справ з метою тиску на громадянське суспільство Криму.

Ще однією справою, що засвідчує політичні мотиви переслідування кримських татар і мусульман, є справа Нарімана Мемедемінова, медіа-активіста й блогера. 2 жовтня 2020 року Південний окружний військовий суд в Ростові-на-Дону (РФ) засудив його до 2 років і 6 місяців позбавлення волі у колонії-поселенні, а також заборонив йому опікуватися адмініструванням сайтів протягом двох років. Журналіста звинуватили у пропаганді діяльності «Хізб ут-Тахрір» за статтею 205.2 Кримінального кодексу РФ¹⁰⁷.

Окрім звинувачень в участі в «Хізб ут-Тахрір», органи окупаційної влади переслідують місцевих мусульман за участь в ісламському русі «Джамаат Табліг». Як-от, 22 січня 2019 року 4 представники «Джамаат Табліг», котрих затримали у 2017 році, були визнані винними за статтею 282.2 КК РФ (*Організація діяльності екстремістської організації*). Один з них засуджений до 4 років позбавлення волі в колонії загального режиму, інші — до 2 років позбавлення волі умовно¹⁰⁸.

ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ЧЛЕНІВ РЕЛІГІЙНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ «СВІДКИ ЄГОВИ»

Ще однією групою віруючих, котрих органи окупаційної влади РФ позбавляють волі за релігійні переконання, стали «Свідки Єгови», чия організація з 2017 року в РФ потрапила до списку «екстремістських» організацій. 20 квітня 2017 року Верховний суд РФ визнав «Свідків Єгови» екстремістською організацією та заборонив її діяльність на території РФ. 16 серпня 2017 року Міністерство юстиції РФ долучило кримські осередки релігійної організації «Свідки Єгови» до списку екстремістських організацій¹⁰⁹.

У 2018 році розпочалося також переслідування «Свідків Єгови» в межах кримінальних справ. Співробітники ФСБ РФ вчинили обшуки в Ялті та Алушці щонайменше у 6 учасників релігійної організації «Свідки Єгови» й мінімум у 9 її членів у Севастополі, також обшуки відбулися у Джанкої.

У 2020 році були ухвалені перші вироки учасникам організації «Свідки Єгови» з позбавленням волі. 5 березня 2020 року так званий «Джанкойський районний суд» визнав винним Сергія Філатова у створенні філіалу релігійної організації «Свідки Єгови» за частиною першою статті 282.2 КК РФ й призначив йому покарання у формі позбавлення волі терміном на 6 років з заборорою займатися просвітницькою роботою, діяльністю, пов'язаною з виступами й публікаціями у засобах масової інформації, розміщувати матеріали в інформаційно-телекомунікаційних мережах, зокрема й у мережі Інтернет, терміном на 5 років і з обмеженням свободи терміном на 1 рік за умов відбування основного покарання у виправній колонії загального режиму¹¹⁰. Також 5 березня «Ялтинський міський суд» визнав Артема Герасимова винним за цією ж статтею КК РФ і присудив виплату штрафу у розмірі 400 тисяч рублів. Однак 4 червня 2020 року «Верховний суд» Криму задовольнив апеляційну скаргу «прокуратури» та ухвалив рішення про позбавлення Артема Герасимова волі терміном на шість років. Його взяли під варту одразу в залі «суду»¹¹¹.

¹⁰⁷ Крим.Реалії, *Наріман Мемедемінов. Шлях до свободи (фотогалерея)*, 21. 09.2020, доступно за посиланням: <https://ua.krymr.com/a/photo-nariman-memedeminov-shliakh-do-svobody/30850659.html> (дата доступу: 01.04.2021);

¹⁰⁸ Крим.Реалії, *Суд в Криму винес приговор чотирьом кримчанам по «делу Таблиги Джамаат»*, 22.01.2019, доступно за посиланням (рос. мовою): <https://ru.krymr.com/a/news-v-krymu-prigovor-krymchane-tabligi-djamaat/29723946.html> (дата доступу: 01.04.2021);

¹⁰⁹ DW, *Минюст РФ внес «Свидетелей Иеговы» в список экстремистов*, 17.08.2017, доступно за посиланням (рос. мовою): <https://bit.ly/3a0KceL> (дата доступу: 01.04.2021);

¹¹⁰ див., наприклад, КПГ Моніторинг та документування порушень прав людини і воєнних злочинів у Криму, *Фігуранта справи «Свідків Єгови» С. Філатова в Криму засудили до 6 років позбавлення волі*, 06.03.2020, доступно за посиланням: <https://crimeahrg.org/uk/figuranta-spravi-svidkiv-egovi-s-filatova-v-krimu-zasudili-do-6-rokiv-pozbavleniya-voli/> (дата доступу: 01.03.2021);

¹¹¹ див., наприклад, КПГ Моніторинг та документування порушень прав людини і воєнних злочинів у Криму, *Верховний суд Криму засудив прихильника «Свідків Єгови» до шести років колонії*, 04.06.2020, доступно за

Обидва кримчанина були етаповані до колоній. Також відомо, що ще мінімум 4 місцевих мешканців перебувають під вартою у СІЗО Сімферополя, а 2 — під дією запобіжного заходу у формі підписки про невиїзд.

УТИСКИ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ УКРАЇНИ

Православна церква України (раніше — *Українська православна церква Київського патріархату*) під час подій захоплення Криму була одним з центрів спротиву окупації, через що окупаційна влада розпочала послідовну політику її знищення. Внаслідок цього кількість релігійних громад церкви, які діють у Криму, суттєво скоротилася. Станом на початок 2014 року в Криму діяло 45 релігійних громад, але в 2018 році їхня кількість скоротилася до 11 громад, діючих при 8 храмах.

У 2019 році збільшився тиск на Православну церкву України. 3 березня співробітники МВС РФ безпідставно затримали на 7 годин архієпископа Кримської єпархії Православної церкви України Климента¹¹². У квітні так зване «Управління міністерства юстиції РФ по Криму» відмовилося зареєструвати місцеву релігійну організацію за заявкою архієпископа Климента. А вже 8 червня так званий «Арбітражний суд» Криму ухвалив рішення розірвати угоду оренди приміщень, де розташовувався діючий кафедральний собор святих рівноапостольних Володимира та Ольги ПЦУ у Сімферополі. Приводом для розторгнення угоди слугувала заборгованість у розмірі 2 гривні 30 коп. (орієнтовно 0,09 доларів США). 24 липня архієпископ Климент повідомив, що під приводом ремонту з Кафедрального собору святих рівноапостольних Володимира та Ольги викрадено весь церковний обладунок єпархіального управління.

Кримська єпархія ПЦУ оскаржувала рішення про її виселення з собору у Сімферополі. Але 4 серпня 2020 року Верховний Суд РФ відмовився переглянути рішення про виселення громади ПЦУ з собору, що означає фактичну ліквідацію громади ПЦУ в Криму¹¹³.

23 липня 2020 року співробітники Федеральної служби судових приставів РФ вручили архієпископу Кримської єпархії ПЦУ Клименту постанову про знесення храму в Євпаторії. Рішення про знесення культової споруди було ухвалено кримським «судом» за бущімто відсутність у відповідача доказів, що підтверджують «законність використання земельної ділянки й будівлі» релігійною громадою ПЦУ в Євпаторії¹¹⁴.

Окремо варто описати практику адміністративного переслідування за статтею 5.26 КпАП РФ (*Порушення законодавства про свободу совісті, свободу віросповідань і про релігійні об'єднання*), що передбачає покарання за «місіонерську діяльність». Тлумачення та застосування цієї статті призвели до дискримінації майже всіх релігійних громад й організацій, за винятком Російської православної церкви Московського патріархату.

«Мирові судді» Криму постійно розглядають адміністративні провадження за цією статтею КпАП РФ щодо різних релігійних організацій та їхніх членів, серед яких — мусульмани, протестанти, баптисти, юдеї, саєнтологи й кришнаїти. Віруючих переслідували за здійснення обрядів поза приміщеннями чи у приміщеннях, не зареєстрованих за законодавством РФ як культові споруди. Загальна сума штрафів зростає щороку, наприклад, у 2019 році в межах цих

посиланням: <https://crimeahrg.org/uk/verhovnij-sud-krimu-zasudiv-prihlnika-svidkiv-egovi-do-shesti-rokiv-kolonii/> (дата доступу: 01.03.2021);

¹¹²DW, *У Криму затримали архієпископа ПЦУ Климента*, 03.03.2019, доступно за посиланням: <https://cutt.ly/YbflQa7> (дата доступу: 01.04.2021);

¹¹³BBC News Україна, *«Що людину вбити, що церкву знести»*. Як у Криму знищують залишки ПЦУ, 07.08.2020, доступно за посиланням: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-53693033> (дата доступу: 01.04.2021);

¹¹⁴див., наприклад, КПП Моніторинг та документування порушень прав людини і воєнних злочинів у Криму, *Заява правозахисних організацій з приводу знищення Православної церкви України в Криму*, 28.07.2020, доступно за посиланням: <https://crimeahrg.org/uk/zayava-pravozahisnih-organizacij-z-privodu-znishhennya-pravoslavnoi-czerkvi-ukraini-u-krimu/> (дата доступу: 01.03.2021);

проваджень було ухвалено штрафів на загальну суму не менше 130 000 рублів (орієнтовно 2 000 доларів США), а у 2020 році — 560 000 рублів (орієнтовно 7 500 доларів США). Усього за час окупації таких штрафів у Криму ухвалено на загальну суму принаймні 1 455 500 рублів (орієнтовно 19 500 доларів США).

Про порушення права на свободу думки, совісті, релігії у Криму постійно інформує моніторингова місія ООН в Україні у щоквартальних доповідях щодо ситуації з правами людини в Україні. Порушення права на свободу думки, совісті, релігії відображені у спеціальних доповідях Генерального секретаря ООН *«Ситуація з правами людини в Автономній Республіці Крим і місті Севастополь, Україна»*, остання з яких була оприлюднена 7 жовтня 2020 року¹¹⁵. Доповідь охоплює період з 1 липня 2019 року до 30 червня 2020 року й базується передовсім на моніторингу й документуванні порушень міжнародного гуманітарного права й міжнародного права у сфері прав людини в Криму, що здійснює Моніторингова місія ООН з прав людини.

Окремим аспектам ситуації зі свободою думки, совісті, релігії у Криму присвячений звіт Місії з оцінки ситуації у сфері прав людини в Криму БДПЛ ОБСЄ і офісу ВКНМ ОБСЄ з питань національних меншин за підсумками візиту в Україну 6-18 липня 2015 року на запрошення Уряду України¹¹⁶, зокрема, один з розділів означає наслідки примусової «перереєстрації» релігійних громад за законодавством РФ.

Деякі порушення релігійних свобод кримськотатарського народу і мусульман у Криму взагалі було висвітлено у Звіті неофіційної турецької делегації за результатами візиту в АР Крим у період 27-30 квітня 2015 року¹¹⁷.

Українські правозахисні організації документують порушення права на свободу думки, совісті, релігії з 2014 року. Наприклад, це відображено у щомісячних оглядах¹¹⁸ й Аналітичному огляді Кримської правозахисної групи про ситуацію в сфері свободи релігії та переконань в умовах окупації Криму, що охоплює період з квітня 2014 року до січня 2018 року¹¹⁹.

Проблемам порушення прав Православної церкви України присвячено тематичний огляд *«Крим без правил. Релігійна окупація: утиски Української православної церкви Київського патріархату»*, підготовлений Регіональним центром прав людини та Українською Гельсінською спілкою прав людини¹²⁰.

Порушення права на свободу думки, совісті, релігії кримських татар й українців є частиною позову України проти Російської Федерації до Міжнародного Суду ООН про порушення РФ Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації в Криму¹²¹. Позов

¹¹⁵ *Situation of human rights in the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol, Ukraine Report of the Secretary-General (A/75/334)* (згадано вище);

¹¹⁶ *Звіт Місії з оцінки стану справ із дотриманням прав людини в Криму (6-18 липня 2015 року)* (згадано вище);

¹¹⁷ див., наприклад, Міністерство закордонних справ України, *Коментар МЗС України щодо оприлюднення Звіту неофіційної турецької делегації за результатами візиту в АР Крим у період 27-30 квітня 2015 року*, 18.06.2015, доступно за посиланням: <https://mfa.gov.ua/news/3577-shhodo-opriyudnennya-zvitu-neoficijnoj-tureckykoji-delegaciji-za-rezulytatami-vezitu-v-ar-krim-u-period-27-30-kvitnya-2015-roku> (дата доступу: 01.03.2021);

¹¹⁸ див., наприклад, КППГ Моніторинг та документування порушень прав людини і воєнних злочинів у Криму, доступно за посиланням: <https://crimeahrg.org/uk/category/monitor-3/> (дата доступу: 01.03.2021);

¹¹⁹ *Свобода релігії та переконань в Криму: Аналітичний огляд ситуації в сфері свободи релігії та переконань в умовах окупації Криму (квітень 2014 — лютий 2018)* / сост.: А. Седов; общ. ред.: О. Скрипник; лит. ред.: М. Будзар. — г. Киев, 2018. — 40 с., доступно за посиланням (російською мовою): <https://crimeahrg.org/wp-content/uploads/2018/03/Svoboda-religii-v-Kryimu.pdf> (дата доступу: 01.03.2021);

¹²⁰ РЦПЛ, *Релігійна окупація: утиски Української православної церкви Київського патріархату*, доступно за посиланням: <https://rchr.org.ua/analytics/religijna-okupatsiya-utysky-ukrains-koi-pravoslavnoi-tserkvy-kyivs-koho-patriarkhatu/> (дата доступу: 01.03.2021);

¹²¹ International Court of Justice. Case Concerning Application of the International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism and of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (Ukraine V. Russian Federation). Memorial Submitted by Ukraine 12 June 2018, доступно за посиланням (англ. мовою): <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/166/166-20180612-WRI-01-00-EN.pdf> (дата доступу: 01.03.2021);

до Міжнародного суду був поданий 16 січня 2017 року. 19 квітня 2017 року Міжнародний суд ухвалив постанову про тимчасові заходи у справі «Застосування Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму й Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (Україна проти Російської Федерації)».

Станом на кінець 2020 року до ЄСПЛ було направлено принаймні 7 скарг щодо порушення прав Кримської єпархії Православної церкви України у Криму. Скарги стосуються подій захоплення храмів у Севастополі та селі Перевальне в 2014 році, захоплення владою РФ Кафедрального собору святих рівноапостольних Володимира та Ольги у Сімферополі, затримання архієпископа Кримської єпархії Православної церкви України Климента в 2019 році, знищення храму в Євпаторії у 2020 році. Наприкінці 2020 року ЄСПЛ надіслав запит до уряду РФ про надання коментарів у справі про Кафедральний собор в Сімферополі. Напередодні цього ЄСПЛ відмовив у застосуванні тимчасових заходів захисту в цій справі¹²².

Відповідні скарги про порушення прав Православної церкви України у Криму було подано й до Комітету ООН з прав людини. Комітет звертався до РФ з вимогою утриматися від виселення релігійної громади Православної церкви України з Кафедрального собору святих рівноапостольних князя Володимира і княгині Ольги в Сімферополі¹²³.

ПРАВО НА СВОБОДУ ВИРАЖЕННЯ ПОГЛЯДІВ¹²⁴

Право на свободу вираження поглядів закріплено статтею 19 МПГПП¹²⁵ і статтею 10 ЄКПЛ¹²⁶ й означає право кожного вільно дотримуватись своїх поглядів, вільно одержувати й передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади й незалежно від кордонів. Право на свободу вираження поглядів є основою для реалізації інших фундаментальних прав, зокрема, свободи зібрань, свободи думки, совісті та релігії, політичних прав тощо. Це право підлягає лише таким обмеженням, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві задля громадської безпеки, охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб, а також для захисту репутації чи прав інших осіб, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації чи для підтримання авторитету і безсторонності суду.

В умовах збройного конфлікту переслідування державою-окупантом будь-якої ідентифікованої групи чи спільноти з політичних мотивів, а саме за вираження поглядів, є злочином проти людяності відповідно до статті 7(1)(h) Римського статуту міжнародного кримінального суду¹²⁷.

В умовах окупації АР Крим та міста Севастополь, коли держава-окупант не здійснює ефективного розслідування грубих порушень прав людини й не надає необхідного правового захисту жертвам таких порушень, свобода вираження поглядів стає необхідним складником для реалізації невід'ємного права на встановлення істини про злочини, скоєні під час збройного конфлікту на території Кримського півострову. Це право було закріплено статтею 32 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року¹²⁸, яка, в першу чергу,

¹²²ЄСПЛ, прес-реліз, опублікований Секретарем Суду, *The European Court refuses urgent measures in cases concerning the Ukrainian Orthodox Church in Crimea*, ECHR 241 (2020), 01.09.2020, доступний за посиланням (англ. мовою): <https://www.echr.com.ua/wp-content/uploads/2020/09/ECHR-refuses-urgent-measures-in-cases-concerning-Ukrainian-Orthodox-Church-in-Crimea.pdf?page=1> (дата доступу: 01.04.2021);

¹²³OpenDemocracy, *In occupied Crimea, Ukraine's church is facing extinction*, 11.11.2019, доступно за посиланням (англ. мовою): <https://www.opendemocracy.net/en/odr/ukraine-orthodox-church-crimea-extinction/> (дата доступу: 01.04.2021);

¹²⁴Розділ підготувала Кримська правозахисна група

¹²⁵Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (згаданий вище);

¹²⁶Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (згадана вище);

¹²⁷Римський статут міжнародного уголовного суду, доступно за посиланням (рос. мовою): https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588/convtText (дата доступу: 01.04.2021);

¹²⁸Протокол (I) до Женевських конвенцій (згаданий вище);

передбачає зобов'язання держави щодо встановлення істини у разі насильницьких зникнень під час збройних конфліктів. Згодом сферу застосування цього права було розширено й на інші серйозні порушення прав людини, приміром, на практики катування.

Після російської окупації в Криму розпочався масштабний наступ на свободу вираження поглядів і запровадження політики знищення незалежних ЗМІ та інформаційної ізоляції мешканців Криму. Формальною базою таких дій РФ стала криміналізація існування та вираження поглядів кримчан, котрі не поділяли позиції Кремля та висловлювали протест проти окупації півострову. Так, 9 травня 2014 року набув чинності Федеральний закон РФ від 28 грудня 2013 року № 433-ФЗ «Про внесення зміни до Кримінального кодексу Російської Федерації», який доповнив Кодекс новою статтею 280.1 «Публічні заклики до здійснення дій, спрямованих на порушення територіальної цілісності Російської Федерації». Максимальне покарання за цією статтею за заклики з використанням ЗМІ та мережі «Інтернет» карається позбавленням волі на термін до п'яти років. Таким чином, публічне висловлення думки про окупацію Криму та територіальну цілісність України, закріпленої в усіх відповідних міжнародно-правових документах, стало криміналізованим.

З 2015 року окупаційна влада розпочала активно застосовувати цю статтю для переслідування громадських діячів, активістів та журналістів, які публічно виступали проти окупації. Так, 2 лютого 2015 року слідчий відділ Управління ФСБ РФ у Криму відкрив кримінальну справу за частиною другою статті 280.1 КК РФ проти журналістки Анни Андрієвської за публікацію на сайті «Центру журналістських розслідувань» під назвою «Волонтери батальйону «Крим»¹²⁹, а 10 березня 2015 року — проти головного редактора видання «BlackSeaNews» Андрія Клименка¹³⁰. 13 березня 2015 року співробітники ФСБ РФ провели обшук у квартирі батьків Анни Андрієвської в Сімферополі та помешканні її колежанки — журналістки «Центру журналістських розслідувань» Наталії Кокоріної, котра після цього вимушена була виїхати з Криму до Києва¹³¹.

Одним з найбільш ілюстративних прикладів застосування цієї статті КК РФ для переслідування мешканців півострову за публічну позицію «Крим — це Україна» є справа Ільмі Умерова, заступника голови Меджлісу кримськотатарського народу. 27 вересня 2017 року «Сімферопольський районний суд» визнав винним Ільмі Умерова за частиною другою статті 280.1 КК РФ «Публічні заклики до здійснення дій, спрямованих на порушення територіальної цілісності РФ, вчинені з використанням інформаційно-телекомунікаційних мереж (Інтернет включно)» за його публічні висловлювання на підтримку територіальної цілісності в етері каналу «АТР» і засудив його до двох років позбавлення волі з відбуванням у колонії-поселенні із заборобою займатися публічною діяльністю протягом двох років. Протягом «судового процесу» Ільмі Умеров продовжував наполягати на територіальній приналежності Криму України, втім таку позицію кваліфікували як злочин¹³².

22 вересня того ж 2017 року українського журналіста видання «Крим.Реалії» (Радіо Свобода) Миколу Семену, котрий після окупації Криму залишився працювати в Сімферополі, засудили до двох з половиною років позбавлення волі умовно з випробувальним терміном у три роки за цією ж статтею КК РФ. Підставою для порушення кримінальної справи стала

¹²⁹ Центр журналістських розслідувань, *Волонтери батальйону «Крим»*, 11.12.2014, доступно за посиланням (російською мовою): <https://investigator.org.ua/ua/articles/144257/> (дата доступу: 01.03.2021);

¹³⁰ Голос Криму, *Європейська федерація журналістів: Репресії в Криму перейшли на новий рівень*, 27.04.2016, доступно за посиланням: <https://voicecrimea.com.ua/main/news/yevropejska-federaciya-zhurnalistiv-represi%D1%97-proti-zhurnalistiv-v-krimu-perejshli-na-novij-riven.html> (дата доступу: 01.04.2021);

¹³¹ ДМ, *У Криму ФСБ проводить обшук у квартирі редактора «Центру журналістських розслідувань» Наталії Кокоріної (оновлено)*, 13.03.2015, , доступно за посиланням: <https://detector.media/community/article/104841/2015-03-13-u-krymu-fsb-provodyt-obshuk-u-kvartyri-redaktora-tsentru-zhurnalistyskykh-rozsliduvan-natalii-kokorinoi-onovleno/> (дата доступу: 01.04.2021);

¹³² LB.UA, *Прокуратура заочно висунула підозру кримському судді у справі Ільмі Умерова*, 22.10.2019, доступно за посиланням: https://lb.ua/news/2019/10/22/440358_prokuratura_zaочно_predyavila.html (дата доступу: 01.04.2021);

професійна журналістська діяльність. У своїх публікаціях, зокрема в статті «Блокада — необхідний перший крок до звільнення Криму», він заперечував законність окупації Криму Росією та посилався на принципи міжнародного права¹³³.

19 вересня 2020 року мешканець Євпаторії та 22-річний мешканець Одеси Олександр Долженков, котрий прибув до Криму, були затримані ФСБ РФ за підозрою у вчиненні злочину, передбаченого статтею 280.1 КК РФ, за листівки із закликом до повернення Криму під контроль України. На момент публікації доповіді вони перебувають у СІЗО Сімферополя, їм загрожує до 4 років позбавлення волі¹³⁴.

У 2020 році російська влада посилила покарання за вираження поглядів, які заперечують офіційну позицію Кремля щодо Криму. 8 грудня президент РФ підписав закони¹³⁵, що запроваджують зміни до Кримінального Кодексу РФ і посилюють покарання за заклики до порушення територіальної цілісності РФ (стаття 280.1 КК РФ), а також вводять новий склад злочину — дії, спрямовані на відчуження частини території РФ (стаття 280.2 КК РФ). Таким чином, заклики до деокупації Криму й спроби його повернення під контроль України були визначені РФ як кримінальний злочин. Особа, котра вдалася до публічних закликів до вчинення дій, спрямованих на порушення територіальної цілісності РФ, може бути притягнута до кримінальної відповідальності, якщо вона вчинила ці дії після притягнення її до адміністративної відповідальності за аналогічний вчинок протягом одного року. У разі, якщо наслідками закликів повернути Крим Україні будуть абиякі дії, санкція може скласти від шести до десяти років позбавлення волі.

Окрім спеціальних кримінальних статей, які безпосередньо застосовуються для переслідування активістів за репрезентацію позиції «Крим — це Україна» й журналістів за їхню професійну діяльність, поширеною стала практика фабрикації кримінальних справ проти цієї категорії кримчан за «терористичними» й «шпигунськими» статтями чи статтями про зберігання зброї.

Як-от, справа українського фермера Володимира Балуха¹³⁶ стала всесвітньовідомим прикладом такого кримінального переслідування. Після окупації Криму він неодноразово публічно демонстрував свою незгоду з діями РФ і на знак протесту у березні 2014 року підняв державний прапор України на даху власної оселі. З квітня 2015 року у будинку Балуха вчинили кілька незаконних обшуків, під час яких знімали з даху його будинку й вилучали державний прапор України. Впродовж одного з таких обшуків активіста побили поліцейські й врешті-решт його притягли до адміністративної відповідальності — арешту на 10 діб за «непоко́ру вимозі співробітника поліції» (стаття 19.3 КпАП РФ)¹³⁷. За таке саме порушення його пізніше вдруге притягли до кримінальної відповідальності, засудивши в листопаді 2016 року до покарання у формі 320 годин примусової праці. Попри це, Володимир Балух знову підняв український прапор на даху власної домівки, а 29 листопада 2016 року прикріпив на стіну свого будинку табличку «Вулиця Героїв Небесної Сотні» (в пам'ять про загиблих цивільних учасників протестів на Майдані Незалежності у Києві у лютому 2014 року). Після цього у грудні 2016 року співробітники ФСБ РФ здійснили черговий обшук у будинках активіста та його матері, зняли прапор України й нібито «відшукали» в оселі набої та динаміт. 16 січня 2018 року, попри докази невинуватості активіста та фальшування доказів,

¹³³Радіо Свобода, *Журналіст Радіо Свобода Микола Семена в Києві: дуже скучив за роботою*, 19.02.2020, , доступно за посиланням: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-mykola-semena/30442982.html> (дата доступу: 01.04.2021);

¹³⁴BlackSeaNews, *Затриманим ФСБ в Криму за обвинуваченням в екстремізмі виявився житель Одеси*, 25.09.2020, доступно за посиланням: <https://www.blackseanews.net/read/168627> (дата доступу: 01.04.2021);

¹³⁵Система обеспечения законодательной деятельности, *Законопроект № 989303-7 «О внесении изменений в Уголовный кодекс Российской Федерации и статьи 30 и 31 Уголовно-процессуального кодекса Российской Федерации (в части установления ответственности за нарушение территориальной целостности Российской Федерации)»*, доступно за посиланням: <https://sozd.duma.gov.ru/bill/989303-7> (дата доступу: 01.03.2021);

¹³⁶DW, *Справа Балуха: Надія виключно на політичне рішення*, 06.04.2018, доступно за посиланням: <https://bit.ly/2SgNkk3> (дата доступу: 01.04.2021); *Люди «сірої зони». Свідки російської анексії Криму 2014 року* / упоряд. та вступ Андрієвська А., Халімон О. — Київ: К.І.С., 2018. — 264 с., доступно за посиланням: <https://bit.ly/3nAaJ4G> (дата доступу: 01.04.2021);

¹³⁷КпАП РФ (згаданий вище);

йому було ухвалено вирок за частиною першою статті 222 (*Незаконні придбання, передача, збут, зберігання, перевезення чи перенесення зброї, її основних частин, боєприпасів*), частиною першою статті 222.1 КК РФ (*Незаконні придбання, передача, збут, зберігання, перевезення чи перенесення вибухових речовин або пристроїв*)¹³⁸ і призначено покарання у формі позбавлення волі на термін 3 роки і 7 місяців зі штрафом у 10 000 рублів (орієнтовно 176 доларів США), з відбуванням покарання в колонії загального режиму (з урахуванням вироку у першій кримінальній справі). Після «апеляції» колонію загального режиму замінили на колонію-поселення.

Але навіть після цього окупаційна влада продовжила переслідувати активіста й 22 серпня 2017 року проти Володимира Балуха, котрий вже був під арештом, було розпочато третю кримінальну справу за частиною другою статті 321 КК РФ (*Дезорганізація діяльності установ, що забезпечують ізоляцію від суспільства*). Формальний привід для нової справи — забруднення одягу начальника виправно-трудової колонії рідиною для миття посуду. 5 липня 2018 року «Роздольненський районний суд» засудив Володимира Балуха до 3 років позбавлення волі, а з урахуванням попередніх незаконних вироків призначив остаточне покарання — 5 років позбавлення волі з відбуванням покарання у колонії загального режиму, а також штраф у розмірі 10 тисяч рублів (орієнтовно 176 доларів США).

У вересні 2019 року Володимир Балух був звільнений з російської колонії в рамках так званого «великого обміну». Але майже одразу після цього окупаційна влада РФ позбавила волі ще одного українського активіста, котрий публічно висловлювався проти окупації. 9 жовтня 2019 року представники ФСБ затримали Олега Приходька в селі Оріхове Сакського району. [123] Цьому передував обшук 8 лютого 2019 року у його помешканні, під час якого в Олега Приходька вилучили українську символіку, прапори партії «Свобода», червоно-чорні прапори, портрет Степана Бандери тощо. ФСБ РФ звинуватила Олега Приходька у незаконному виготовленні вибухових речовин (стаття 223-1 КК РФ) і підготовці терористичного акту (стаття 205 КК РФ). Втім, як й у справі Володимира Балуха, так й у справі Олега Приходька є підтвердження того, що ФСБ сфальсифікувала докази¹³⁹.

Проти кримськотатарських блогерів і громадських активістів, котрі висвітлюють порушення прав людини, систематично використовують так зване «антитерористичне» законодавство РФ, фабруючи кримінальні справи проти них за звинуваченнями у приналежності до заборонених у РФ організацій (наприклад, згадана вище справа Нарімана Мемедємінова).

Таким чином, кримінальне законодавство РФ стало головним інструментом для покарання людей за висловлювання незгоди з окупацією Криму чи поширення інформації про порушення прав людини на півострові, а також для створення загальної атмосфери страху й необхідності безумовного підкорення окупаційній владі.

Окрім цього, органи окупаційної влади РФ постійно перешкоджають професійній діяльності журналістів і знищують непідконтрольні ЗМІ. Під час військової операції з захоплення Криму в лютому-березні 2014 року десятки журналістів стали жертвами фізичних нападів на них з боку представників силових структур РФ або підконтрольних їй парамілітарних формувань. Внаслідок цього багато місцевих журналістів припинили свою професійну діяльність або залишили Крим. З метою недопущення поширення інформації про порушення прав людини й злочини окупаційних органів у Криму РФ застосовує практику заборон на в'їзд щодо українських журналістів. Одним з останніх прикладів є заборона ФСБ РФ на в'їзд до Криму та РФ українському журналісту Тарасу Ібрагімову терміном на 34 роки (до 2054 року). Заборону йому вручили 18 січня 2020 року, коли він намагався в'їхати до Криму для продовження професійної діяльності журналіста¹⁴⁰.

¹³⁸ КК РФ (згаданий вище);

¹³⁹ КрымРеалии, *От аннексии до приговора: история Олега Приходько в фотографиях (фотогалерея)*, 03.03.2021, доступно за посиланням (рос. мовою): <https://ru.krymr.com/a/photo-istoriya-prikhodko/30961016.html> (дата доступу: 01.04.2021);

¹⁴⁰ Платформа прав людини, *Заява правозахисних і медійних організацій з приводу заборони в'їзду до Криму журналіста Тараса Ібрагімова*, 21.01.2020, доступно за посиланням: <https://www.ppl.org.ua/zayava-pravozaxisnix-i-medijnix-organizacij-z-privodu-zaboroni-v%D1%97zdu-do-krimu-zhurnalista-tarasa-ibragimova.html> (дата доступу: 01.04.2021);

Тарас Ібрагімов працював у Криму з 2016 року й висвітлював такі політично мотивовані судові процеси, як «справа 26 лютого», справа Ільмі Умерова, «справа кримських мусульман», «справа українських диверсантів» тощо, а також надавав інформацію про обшуки, арешти й викрадення, що відбувалися в Криму. До випадку з Тарасом Ібрагімовим іншим українським журналістам також заборонялося в'їжджати на півострів. Наприклад, 24 листопада 2018 року ФСБ РФ на десять років заборонила в'їзд до Криму українській журналістці Олені Савчук¹⁴¹, а 18 лютого 2019 року в'їзд до Криму також на дев'ять років заборонили журналістці Аліні Смутко¹⁴².

Після встановлення свого фактичного контролю на півострові РФ одразу розпочала політику інформаційної ізоляції Криму. Аналогове мовлення українських телеканалів і радіостанцій було припинено в березні 2014 року, а на цих частотах розпочали роботу російські телерадіокомпанії. За кілька місяців вимкнули цифрове й кабельне мовлення українських телеканалів. Редакції найбільш рейтингових кримських медіа були змушені виїхати на підконтрольну Україні територію через постійні погрози, обшуки, залякування. Крім цього, причиною припинення роботи українських медіа на території Криму стала їхня відмова в перереєстрації за законами РФ. Окупаційна влада провела непрозорий і дискримінаційний конкурс на видачу частот, доступу до якого були позбавлені місцеві мовники. Після завершення в 2015 році визначеного Росією терміну для перереєстрації кримських ЗМІ за російським законодавством, станом на 1 квітня, за даними Роскомнадзора, було зареєстровано 232 ЗМІ, з яких 163 — друковані ЗМІ та інформагентства¹⁴³. Це майже в 13 разів менше, ніж працювало до окупації, приміром, за даними ООН, станом на початок 2014 року в Криму було зареєстровано близько 3 000 ЗМІ¹⁴⁴.

Вимушено припинили свою роботу у Криму редакції телеканалів «АТР», «Lale» і «Чорноморська телерадіокомпанія», а також редакції сайтів «15 хвилин», «QNA», «Події Криму», «Центр журналістських розслідувань», «BlackSeaNews» і радіо «Мейдан». Тепер вони працюють на підконтрольній Україні території.

З 2015 року розпочалось вибіркоче блокування українських інтернет-медіа за начебто «екстремістський» контент. Згодом блокування посилилося, значна кількість українських сайтів блокується вже навіть без санкції на це Роскомнадзора, тобто в порушення процесуальних норм російського законодавства. Станом на кінець 2020 року, за результатами моніторингу Кримської правозахисної групи, серед 11 провайдерів у Криму щонайменше 25 українських популярних сайтів заблоковано повністю, ще 5 — частково. Крім того, цілком заблоковано сайти LinkedIn (LinkedIn), Меджлісу кримськотатарського народу, «Свідків Єгови», Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України¹⁴⁵. Моніторинг мовлення FM-діапазону на півночі Криму продемонстрував, що сигнал українських радіостанцій доступний лише в 7 з 19 населених пунктів¹⁴⁶. Блокування сигналів відбувається завдяки мовленню кримських і російських радіостанцій на тих самих частотах, ліцензії на які мають українські мовники. Крім того, поруч з КПВВ «Чаплинка» на окупованій території у 2020 році було встановлено нову телерадіовежу, що, ймовірно, може

¹⁴¹Україна молода, *Журналістка Олена Савчук отримала заборону від ФСБ на в'їзд до окупованого Криму*, 24.11.2018, доступно за посиланням: <https://umoloda.kyiv.ua/number/0/2006/128330/> (дата доступу: 01.04.2021);

¹⁴²КПГ, *Українській фотокореспондентці Аліні Смутко заборонили в'їзд до Криму до 2028 року*, 19.02.2019, доступно за посиланням: <https://crimeahrg.org/uk/ukrayinskij-fotokorespondentsi-alini-smutko-zaboronili-v-yizd-do-krimu-do-2028-roku/> (дата доступу: 01.04.2021);

¹⁴³див., наприклад, КПГ, *Заява правозахисних організацій з приводу затримання українського активіста Олега Приходька у Криму*, 10.10.2019, доступно за посиланням: <https://crimeahrg.org/uk/zayava-pravozahisnih-organizacij-z-privodu-zatrimannya-ukra%27nskogo-aktivista-olega-prihodka-u-krimu/> (дата доступу: 01.03.2021);

¹⁴⁴Интерфакс, Роскомнадзор зарегистрировал в Крыму более 200 СМИ, 01.04.2015, доступно за посиланням: <http://www.interfax.ru/russia/433642> (дата доступу: 01.03.2021);

[125] *Тематична доповідь Ситуація з правами людини в тимчасово окупованих Автономній Республіці Крим та місті Севастополі (Україна) 2017 року* (згадано вище);

¹⁴⁵див., наприклад, КПГ, *Українські онлайн-медіа в Криму блокуються щонайменше 11 провайдерами у 9 містах*, 21.12.2020, доступно за посиланням: <https://crimeahrg.org/uk/ukra%27nski-onlajn-media-v-krimu-blokuyutsya-shhonajmenshe-11-provajderami-u-8-mistah/> (дата доступу: 01.03.2021);

¹⁴⁶див., наприклад, КПГ, *Нова хвиля блокування українського FM-мовлення на півночі Криму окупаційною владою, — моніторинг*, 22.12.2020, доступно за посиланням: <https://crimeahrg.org/uk/nova-hvilya-blokuvannya-ukra%27nskogo-fm-movlennya-na-pivnochi-krimu-okupacijnoyu-vladoyu-monitoring/> (дата доступу: 01.03.2021);

використовуватися для посилення блокування українського сигналу¹⁴⁷. В такий спосіб окупаційна влада РФ позбавляє мешканців Криму доступу до українських джерел інформації та інформації про порушення прав людини.

Себто, порушення права на свободу вираження поглядів стали масштабними й системними, окупаційна влада прагне до повного контролю над інформаційним простором Криму, мешканці Криму стають жертвами кримінальних справ і позбавляються волі на тривалі терміни за висловлення думок, що не відповідають політиці Кремля, або висвітлення злочинів РФ на півострові.

Порушення права на свободу вираження поглядів у Криму є предметом постійного моніторингу ММПЛУ. Окремим аспектам ситуації зі свободою вираження поглядів у Криму присвячений звіт Місії з оцінки ситуації у сфері прав людини в Криму БДПЛ ОБСЄ і офісу ВКНМ за підсумками візиту в Україну 6-18 липня 2015 року на запрошення уряду України¹⁴⁸.

Імена кримчан (Олег Сенцов, Володимир Балух, Емір-Усеїн Куку, Сервер Мустафаєв), позбавлених волі саме за вираження своїх поглядів у рамках сфабрикованих кримінальних справ, неодноразово використовувалися в тексті до резолюцій Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй щодо стану в сфері прав людини в Автономній Республіці Крим та місті Севастополь.

Українські правозахисні організації документують порушення права на свободу вираження поглядів з 2014 року. Приміром, це відображено у щомісячних оглядах Кримської правозахисної групи¹⁴⁹ та інформаційно-аналітичній доповіді про переслідування журналістів і блогерів за період з березня 2014 до вересня 2019 року «*Крим: свобода слова в окупації*»¹⁵⁰.

Факти порушень права на свободу вираження поглядів були наведені в позові України проти Російської Федерації до Міжнародного Суду ООН щодо порушення РФ Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації у Криму¹⁵¹.

Також порушення права на свободу вираження поглядів репрезентовані як в міждержавних скаргах України проти РФ, так і в індивідуальних скаргах до ЄСПЛ.

СВОБОДА ОБ'ЄДНАНЬ І ПРАВО НА МИРНІ ЗІБРАННЯ¹⁵²

Право на свободу об'єднань і мирні зібрання закріплено статтею 21 МПГПП¹⁵³ і статтею 11 ЄКПЛ¹⁵⁴ і передбачає захист об'єднань осіб, в які вони можуть інтегруватися, щоб разом переслідувати спільні цілі¹⁵⁵, та організованих і неорганізованих (спонтанних) зібрань приватних осіб, які у такий спосіб намагаються досягти спільної мети, зокрема сформулювати

¹⁴⁷ див., наприклад, КПГ, *На півночі Криму окупаційна влада обладнала нову вежу для блокування сигналу українських FM-станцій*, 20.09.2020, доступно за посиланням: <https://crimeahrg.org/uk/na-pivnochi-krimu-okupacijna-vlada-obladnala-novu-vezhu-dlya-blokovannya-signalu-ukra%d1%97nskih-fm-stanczij-2/> (дата доступу: 01.03.2021);

¹⁴⁸ *Звіт Місії з оцінки стану справ із дотриманням прав людини в Криму (6-18 липня 2015 року)*, (згадано вище);

¹⁴⁹ див., наприклад, КПГ *Моніторинг та документування порушень прав людини і воєнних злочинів у Криму*, доступно за посиланням: <https://crimeahrg.org/uk/category/monitor-3/> (дата доступу: 01.03.2021);

¹⁵⁰ *Крим: свобода слова в окупації. Інформаційно-аналітичний доклад о преследовании журналистов и блогеров на территории Крымского полуострова (март 2014 — сентябрь 2019)*. — Киев, 2019. — 40 с., доступно за посиланням (російською мовою): <https://crimeahrg.org/wp-content/uploads/2020/02/krimbookru.pdf> (дата доступу: 01.03.2021);

¹⁵¹ International Court of Justice. *Ukraine V. Russian Federation. Memorial Submitted by Ukraine* (згадане вище);

¹⁵² Розділ підготувала Кримська правозахисна група

¹⁵³ *Міжнародний пакт про громадянські і політичні права* (згаданий вище);

¹⁵⁴ *Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод* (згадана вище);

¹⁵⁵ див. детальніше *Посібник за статтею 11 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Свобода зібрань та об'єднання*, доступний за посиланням: <https://www.echr.com.ua/publication/svoboda-zibranta-obyednannya/> (дата доступу: 01.03.2021);

та висловити певну позицію з того або іншого питання суспільного чи державного життя¹⁵⁶. Це право також означає, що держави не мають права обмежувати право на мирні зібрання, крім тих обмежень, що накладаються відповідно до закону і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах державної чи суспільної безпеки, громадського порядку, охорони здоров'я і моральності населення чи захисту прав і свобод інших осіб.

Після окупації АР Крим та м. Севастополь і поширення на території півострову російського законодавства, органи окупаційної влади РФ за роки окупації побудували систему управління, яка унеможливило проведення масових акцій, окрім тих, що відверто схвалюють і підтримують дії керівництва Росії. Основою для обмеження масових зібрань стало законодавство РФ, спрямоване не на забезпечення свободи мирних зібрань, а на обмеження цього права. Перш за все, це обов'язковість отримання завчасно дозволу від адміністрації міста чи району на проведення кожного публічного заходу. Факт використання для узгодження мирних зібрань дозвільної системи замість повідомлюваної демонструє порушення стандартів у сфері свободи мирних зібрань.

Брак правової визначеності у нормах російського законодавства, що регулює мирні зібрання, дозволяє представникам окупаційної влади РФ трактувати його на свій розсуд, застосовувати вибірково, необґрунтовано забороняти одні і дозволяти інші акції, дивлячись на те, чи збігаються переконання їх організаторів з поглядами адміністрації, чи суперечать їм. В такий спосіб учасники зібрань майже позбавлені можливості вільно визначати мету свого заходу або те, що вони хочуть висловити під час акції.

Практика застосування норм російського законодавства в окупованому Криму засвідчує, що органи окупаційної влади РФ ігнорують своє зобов'язання про недопущення невинного втручання в реалізацію свободи мирних зібрань. Протягом років окупації мирні зібрання, невідповідні позиції держави-окупанта, забороняються, обмежуються, блокуються чи зриваються представниками силових структур РФ, а учасники таких зібрань постійно підпадають під санкції без законних і обґрунтованих підстав. Більш того, організатори чи учасники антиросійських та/або «антиокупаційних» зібрань стають фігурантами політично вмотивованих кримінальних справ, внаслідок чого позбавляються волі на тривалі терміни.

Серед нормативно-правових актів РФ, поширення дії яких на території Криму суттєво обмежило свободу зібрань, варто відзначити наступні.

21 липня 2014 р. в РФ набув чинності закон № 258-ФЗ *«Про внесення змін до деяких законодавчих актів РФ у частині вдосконалення законодавства про публічні заходи»*¹⁵⁷, що встановлює кримінальну відповідальність за неодноразове порушення порядку організації чи проведення масових заходів. У жовтні 2014 року було зроблено зміни до статті 9 Федерального закону *«Про зібрання, мітинги, демонстрації, ходи і пікетування»*¹⁵⁸. Публічний захід не може починатися раніше 7 години і закінчуватися пізніше 22 години того ж дня за місцевим часом, за винятком публічних заходів, присвячених пам'ятним датам Росії, публічних заходів культурного змісту.

19 травня 2015 року Державною Думою РФ був ухвалений Федеральний закон *«Про внесення змін до окремих законодавчих актів Російської Федерації»*¹⁵⁹. Закон отримав назву *«Закон про небажані іноземні і міжнародні організації»*. Закон дозволяє забороняти діяльність організацій,

¹⁵⁶ див. детальніше Мельник Р.С. *Право на свободу мирних зібрань: теорія і практика*. — К., 2015. — 168 с., доступне за посиланням: <https://www.osce.org/files/f/documents/0/e/233491.pdf> (дата доступу: 01.03.2021);

¹⁵⁷ текст закону див. за посиланням: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_165926/ (жата доступу: 01.04.2021);

¹⁵⁸ Федеральний закон «О внесении изменения в статью 9 Федерального закона «О собраниях, митингах, демонстрациях, шествиях и пикетированиях» от 04.10.2014 N 292-ФЗ (последняя редакция), доступно за посиланням (рос. мовою): http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_169415/ (дата доступу: 01.04.2021);

¹⁵⁹ текст доступний за посиланням (рос. мовою): <https://docs.cntd.ru/document/420275427> (дата доступу: 01.04.2021);

що, на думку органів влади, становлять загрозу конституційному ладу, обороноздатності чи безпеці держави. Закон передбачає жорсткі санкції за його порушення, аж до позбавлення волі. Крім того, закон дозволяє залучати до кримінальної відповідальності за співпрацю «з небажаними організаціями» чи за поширення інформації про них. У багатьох нормах закону відсутня правова визначеність, що дозволяє застосовувати його вибірково, зокрема переслідувати учасників мирних зібрань за приналежність або співпрацю з такими організаціями.

26 лютого 2016 року Державна Дума РФ прийняла поправки до Федерального закону *«Про зібрання, мітинги, демонстрації, ходи і пікетування»* (Федеральний закон від 09 березня 2016 року № 61-ФЗ)¹⁶⁰, внаслідок чого такі дії, як автопробіги й облаштування наметів, були прирівняні до проведення публічних заходів. Більш того, відповідно до змін до закону, форма публічного висловлювання думок шляхом розміщення у пікетованого об'єкта легко встановлюваних збірно-розбірних конструкцій віднесена до пікетування. Таким чином, дія законодавства про зібрання, мітинги, демонстрації, ходи і пікетування дозвільного характеру поширилася на здійснення автопробігів й організацію наметових містечок. Крім того, повідомлення необхідно у разі проведення пікету однією людиною, якщо передбачається використовувати легко встановлювану збірно-розбірну конструкцію, що створює перешкоди для руху пішоходів і транспортних засобів¹⁶¹.

Додаткові обмеження свободи зібрань запроваджені і місцевими актами органів окупаційної влади у Криму. Так, 16 травня 2014 року «голова» Криму Сергій Аксьонов видав указ № 29¹⁶², яким заборонив проведення мирних зібрань на території Криму до 6 червня 2014 р. Обґрунтуванням такої всеохоплюючої заборони мирних зібрань він назвав *«усунення можливих провокацій з боку екстремістів, котрі спроможні пробратися на територію республіки Крим, для уникнення зриву курортного сезону в Республіці Крим»*. Підтвердження таких загроз так і не були наведені.

Заборона на проведення мирних зібрань поширилася і на проведення траурних заходів 18 травня 2014 р. до 70-х роковин депортації кримськотатарського народу. Ці заходи раніше кримські татари проводили щорічно.

8 серпня 2014 року так званою «Державною Радою Республіки Крим» ухвалений закон *«Про забезпечення умов реалізації права громадян Російської Федерації на проведення зібрань, мітингів, демонстрацій і пікетувань у Республіці Крим»*, що суттєво обмежує свободу мирних зібрань в Криму. Закон зобов'язує подавати повідомлення в письмовій формі безпосередньо до органу місцевого самоврядування муніципального утворення у термін не раніше 15 і не пізніше 10 діб до дня проведення публічного заходу. Для здійснення мирних зібрань було запропоновано спеціально відведені місця, що визначаються Радою міністрів Республіки Крим з урахуванням вимог Федерального закону *«Про зібрання, мітинги, демонстрації, ходи і пікетування»*¹⁶³.

12 листопада 2014 було оприлюднено постанову так званої «Ради Міністрів Криму» № 452 *«Про затвердження переліку місць для проведення публічних заходів на території Республіки Крим»*¹⁶⁴, що визначає місця для проведення мирних зібрань. Наприклад, в Сімферополі (місті з населенням 400 тис. осіб) дозволено проводити мирні зібрання лише в чотирьох місцях.

¹⁶⁰ текст доступний за посиланням (рос. мовою): http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_194880/ (дата доступу: 01.04.2021);

¹⁶¹ див., наприклад, ГАРАНТ.РУ, *Автопробеги и палаточные городки приравняли к публичным мероприятиям*, 09.03.2016, доступно за посиланням с: <http://www.garant.ru/hotlaw/federal/701246/> (дата доступу: 01.03.2021);

¹⁶² Указ Главы Республики Крым «Об ограничениях в проведении массовых мероприятий в связи с событиями на юго-востоке Украины», доступно за посиланням (російською мовою): http://rk.gov.ru/rus/file/pub/pub_232588.pdf (дата доступу: 01.03.2021);

¹⁶³ текст доступний за посиланням (рос. мовою): <https://rg.ru/2014/08/25/krim-zakon56-reg-dok.html> (дата доступу: 01.04.2021);

¹⁶⁴ Постановление Совета Министров Республики Крым, 12 ноября 2014 года, № 452 «Об утверждении перечня мест для проведения публичных мероприятий на территории Республики Крым» доступно за посиланням (рос. мовою): http://rk.gov.ru/rus/file/pub/pub_235446.pdf (дата доступу: 01.03.2021);

4 липня 2016 року так звана «Рада Міністрів Криму» постановою № 315¹⁶⁵ значно скоротила й без того нечисленний список локацій, дозволених для проведення мирних зібрань. Наприклад, у м. Керч список майданчиків для публічних заходів зменшився з п'ятнадцяти до трьох. Усього в Криму загальне число місць для проведення мирних зібрань скоротилося з 717 до 360. У постанові не зазначено причини вибору цих місць, відсутні обґрунтування для заборони проведення мирних зібрань на інших міських майданчиках. Істотне обмеження місць для проведення мирних зібрань порушує свободу зібрань і вельми обмежує можливості мешканців Криму щодо проведення мирного зібрання у зоні видимості та чутності тієї аудиторії, до якої вони воліють звернутися.

Окрім запроваджених постійних обмежень свободи зібрань, періодично запроваджувалися так звані «мораторії» на проведення мирних акцій. Наприклад, 27 вересня 2015 року голова адміністрації Сімферополя Г. Бахарев видав постанову № 953 «*Про заходи реагування у зв'язку з ситуацією, що склалася 26.09.2015 на території Сімферополя*»¹⁶⁶. Постанова спрямована на обмеження проведення публічних та інших заходів в місті. Причиною став збройний напад на підстанцію швидкої медичної допомоги 26 вересня. У постанові рекомендувалося особам, котрі заявили про проведення масових публічних заходів й узгодили з адміністрацією міста Сімферополь їх реалізацію належним чином, перенести дату й час їх проведення до особливого розпорядження. Фізичним і юридичним особам рекомендувалося не проводити на території Сімферополя масові та публічні заходи в період з 27 вересня до особливого розпорядження. Ця постанова була безстроковою та діяла до відповідного розпорядження голови адміністрації. 9 жовтня обмеження були скасовані постановою № 1070¹⁶⁷.

22 листопада 2015 року, у зв'язку з оголошенням надзвичайної ситуації в Криму через припинення українською владою постачання електроенергії на півострів, на території Сімферополя було запроваджено «мораторій» на проведення масових заходів. «Глава» адміністрації міста Сімферополь Г. Бахарев ухвалив рішення «тимчасово призупинити діяльність з проведення масових, публічних, культурно-розважальних та інших заходів» на території Сімферополя в період з 22 листопада 2015 року до особливого розпорядження¹⁶⁸. 7 березня 2016 року до постанови були внесені зміни: словосполучення «тимчасово призупинити» й «обмежити» змінено на «заборонити». Винятком з постанови стали лише заходи, організовані чинною владою¹⁶⁹. Заборона на проведення масових заходів була скасована 22 березня 2016 року¹⁷⁰.

¹⁶⁵Постановление Совета Министров Республики Крым, 04 июля 2016 года, № 315 «О внесении изменений в постановление Совета министров Республики Крым от 12 ноября 2014 года № 452», доступно за посиланням (російською мовою): http://rk.gov.ru/rus/file/pub/pub_298128.pdf (дата доступу: 01.03.2021);

¹⁶⁶Администрация города Симферополя ПОСТАНОВЛЕНИЕ, 27 сентября 2015 года, № 953 «О мерах реагирования в связи со сложившейся 26.09.2015 ситуацией на территории муниципального образования городской округ Симферополь Республики Крым», доступно за посиланням (російською мовою): <https://goo.gl/oYwVMK> (дата доступу: 01.03.2021);

¹⁶⁷Администрация города Симферополя ПОСТАНОВЛЕНИЕ, 09 октября 2015, № 1070 «Об отмене Постановления администрации города Симферополя от 27.09.2015 № 953 «О мерах реагирования в связи со сложившейся 26.09.2015 ситуацией на территории муниципального образования городской округ Симферополь Республики Крым», доступно за посиланням (російською мовою): http://simadm.ru/media/acts/2015/10/12/_1070_%D0%BE%D1%82_09.10.2015_.pdf (дата доступу: 01.03.2021);

¹⁶⁸Администрация города Симферополя ПОСТАНОВЛЕНИЕ, 22 ноября 2015 года, № 1347 «Об ограничении массовых, публичных, культурно — развлекательных и других мероприятий на территории муниципального образования городской округ Симферополь Республики Крым», доступно за посиланням (російською мовою): http://simadm.ru/media/acts/2015/11/22/_1347_%D0%BE%D1%82_22.11.2015.pdf (дата доступу: 01.03.2021);

¹⁶⁹Администрация города Симферополя ПОСТАНОВЛЕНИЕ, 7 марта 2016 года, № 372 «О внесении изменений в постановление Администрации города Симферополя Республики Крым от 22.11.2015 №1347 «Об ограничении массовых, публичных, культурно-развлекательных и других мероприятий на территории муниципального образования городской округ Симферополь Республики Крым» (с изменениями)», доступно за посиланням (російською мовою): <https://goo.gl/lUz58C> (дата доступу: 01.03.2021);

¹⁷⁰Администрация города Симферополя ПОСТАНОВЛЕНИЕ, 22 марта 2016 года, № 496 «Об отмене постановления Администрации города Симферополя Республики Крым от 22.11.2015 № 1347 «О запрете массовых, публичных, культурно — развлекательных и других мероприятий на территории муниципального образования городской округ Симферополь Республики Крым», доступно за посиланням (російською мовою): <https://goo.gl/c27IWD> (дата доступу: 01.03.2021);

Запровадження обмежувальних заходів через пандемію COVID-19 ще більше погіршили ситуацію зі свободою мирних зібрань¹⁷¹. 17 березня 2020 року «очільник Криму» С. Аксьонов підписав наказ про запровадження режиму «підвищеної готовності» з метою запобігання поширення COVID-19, яким встановив¹⁷² перші офіційні обмеження в Криму. С. Аксьонов запровадив режим «підвищеної готовності» в Криму з 00 год. 00 хв. 17 березня і до особливого розпорядження, відповідно до цього режиму обмеження прав і свобод залишалися дієвими станом на кінець 2020 року. Зокрема, було запроваджено заборону на проведення дитячих, спортивних, культурних та інших масових заходів, зокрема й мирні зібрання. Втім на практиці такі обмеження застосовувалися вибірково в залежності від політичних цілей окупаційної влади. Як-от, за умови цілковитої заборони мирних акцій, органи окупаційної влади дозволяли проведення масових зібрань для пропаганди війни та служби в збройних силах РФ. Традиційний парад перемоги на 9 травня 2020 року в РФ й окупованому Криму був скасований через COVID-19. Однак пізніше президент РФ В. Путін переніс парад на 24 червня. «Очільник» окупаційної влади Криму Сергій Аксьонов спочатку вирішив не проводити 24 червня військовий парад у Сімферополі. Наказом від 17 березня він заборонив проведення всіх масових заходів через COVID-19. Проте 22 червня Аксьонов вніс зміни до цього наказу. В цих змінах зазначено, що заборона масових заходів «не поширюється на проведення 22 червня 2020 року заходів, присвячених 75-й річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років у місті Сімферополі та місті-герої Керчі»¹⁷³. Після цього у містах Криму 24 червня 2020 року, попри пандемію COVID-19, окупаційна влада провела парад російських військ і техніки¹⁷⁴. Ці та інші масові заходи мілітаристського характеру відбувалися в Криму попри те, що ситуація з COVID-19 у Криму постійно погіршувалася та захворюваність на COVID-19 зростала¹⁷⁵.

Водночас місцевих мешканців переслідували в адміністративному порядку, посиляючись на норми про боротьбу з поширенням COVID-19, навіть за одиночні пікети. Приміром, 5 вересня 2020 року Венера Мустафаєва, мати ув'язненого кримськотатарського активіста Сервера Мустафаєва, провела одиночний пікет проти незаконного переслідування її сина. 22 вересня її викликали до поліції та повідомили про те, що на неї було складено два протоколи за проведення цієї акції за статтями 20.2 і 20.6.1 КпАП РФ (за порушення «карантинних обмежень»). 14 грудня 2020 року «Бахчисарайський районний суд» оштрафував Венеру Мустафаєву на 1 000 рублів (орієнтовно 13,5 доларів США) без її участі в засіданні. Штраф ухвалили за порушення статті 20.6.1 КпАП РФ. Також пристав не допустив слухачів до будівлі суду на це засідання, мотивуючи заборону заходами із запобігання поширення коронавірусної інфекції¹⁷⁶.

Системною стала практика кримінального й адміністративного переслідування організаторів та учасників мирних зібрань у Криму. Серед таких «ілюстративних» справ необхідно зазначити кримінальні справи «3 травня» та «26 лютого».

¹⁷¹ див. більше у Crimean Human Rights Group *Findings of monitoring the COVID-19 pandemic response in Crimea (May 18-31, 2020)*, доступно за посиланням (англ. мовою): https://crimeahrg.org/wp-content/uploads/2020/06/covid_in_crimea_2020.05.18-31_en.pdf (дата доступу: 01.03.2021);

¹⁷² Указ главы Республики Крым, 17 марта 2020 года, № 63-У «О введении режима повышенной готовности на территории Республики Крым», доступно за посиланням (російською мовою): <https://rg.ru/2020/03/17/krym-ukaz67-reg-dok.html> (дата доступу: 01.03.2021);

¹⁷³ Указ Главы Республики Крым, 22 июня 2020 года, № 203-У «О внесении изменений в Указ Главы Республики Крым от 17 марта 2020 года № 63-У», доступно за посиланням (рос. мовою): https://rk.gov.ru/ru/document/show/22120?fbclid=IwAR0dD_Ku1vSyalxklum3ajlGXVjumTObMF1s9ghnDjM6ER-hWXCfQRMdxuU (дата доступу: 01.03.2021);

¹⁷⁴ див., наприклад, КПП, 25.06.2020, *У Криму окупаційна влада не забезпечила глядачам необхідних заходів захисту від COVID-19 під час військових парадів*, доступно за посиланням: <https://crimeahrg.org/uk/u-krimu-okupacijna-vlada-ne-zabezpechila-glyadacham-neobhidnih-zahodiv-zahistu-vid-covid-19-pid-chas-vijskovih-paradiv/> (дата доступу: 01.03.2021);

¹⁷⁵ див., наприклад, КПП, *У Криму другий місяць поспіль зростає захворюваність на COVID-19, 08.09.2020*, доступно за посиланням: <https://crimeahrg.org/uk/u-krimu-drugij-misjacz-pospil-zrosta%1%94-zahvoryvanist-na-covid-19/> (дата доступу: 01.03.2021);

¹⁷⁶ див., наприклад, КПП Моніторинг та документування порушень прав людини і воєнних злочинів у Криму, 14.12.2020, *Матір активіста Сервера Мустафаєва «суд» оштрафував за одиночний пікет без її участі в засіданні*, доступно за посиланням: <https://crimeahrg.org/uk/matir-aktivista-servera-mustafa%1%94va-sudoshtrafovav-za-odinochnij-piket-bez-%1%97%1%97-uchasti-v-zasidanni/> (дата доступу: 01.03.2021);

3 травня 2014 року в Армянську відбулося мирне зібрання кримських татар на підтримку лідера кримськотатарського народу, народного депутата України Мустафи Джемілева, котрому ФСБ РФ заборонила в'їзд до Криму. У зібранні взяли участь кілька тисяч кримських татар, після чого «прокурор» Криму Наталія Поклонська направила постанову до Слідчого комітету і ФСБ РФ з метою «організації кримінального переслідування стосовно винних осіб за статтями 212, 318 і 322 КК РФ» (*Масові заворушення; Застосування насильства щодо представника влади; Незаконний перетин державного кордону відповідно*). Під час акції учасники не вдавалися до насильства, але за тиждень вони стали отримувати повістки до суду. Внаслідок цього близько 200 осіб були оштрафовані за статтями 19.3 і 20.2 КпАП РФ. Пізніше в будинках учасників мирного зібрання «3 травня» пройшла хвиля обшуків. П'ятьох учасників (Муса Абкерімов, Рустам Абдурахманов, Таїр Смедляєв, Едем Ебулісов та Едем Османов) затримали на термін з жовтня 2014 до січня 2015 року у межах кримінальної справи за статтею 318 КК РФ. У рамках «справи 3 травня» було ухвалено 4 вирокі, з яких 3 вирокі — позбавлення волі умовно, 1 вирок — штраф у розмірі 40 000 рублів (орієнтовно 645 доларів США)¹⁷⁷.

«Справу 26 лютого» порушили для переслідування учасників мирного зібрання, що відбувалося 26 лютого 2014 року в Сімферополі біля парламенту Автономної Республіки Крим у формі мітингу на підтримку статусу Автономної Республіки Крим, організованого Меджлісом кримськотатарського народу. В акції взяли участь кілька тисяч кримчан, котрі виступили проти проведення позачергової сесії Верховної Ради Криму, де планувалося ухвалити незаконне рішення щодо ініціювання референдуму в Криму. У січні 2015 року Слідчий комітет РФ порушив кримінальну справу «за організацію і участь в масових заворушеннях» (стаття 212 КК РФ) попри навіть те, що події 26 лютого 2014 року відбувалися до поширення російського законодавства на окупованій території. Першим 29 січня 2015 р. за цією справою був затриманий заступник голови Меджлісу кримськотатарського народу Ахтем Чийгоз. Ще 7 осіб у рамках «справи 26 лютого» були звинувачені в участі в масових заворушеннях (частина друга статті 212 КК РФ). 11 вересня 2017 року «Верховний суд» Криму засудив Ахтема Чийгоза до 8 років колонії загального режиму. 25 жовтня внаслідок перемовин президента Туреччини Реджепа Ердогана і президента РФ Володимира Путіна й візиту Реджепа Ердогана до України на зустріч з президентом Петром Порошенком Ахтем Чийгоз був звільнений. За «справою 26 лютого» було ухвалено 8 вироків, з яких 1 вирок — 8 років позбавлення волі у колонії суворого режиму щодо Ахтема Чийгоза, 7 вироків — позбавлення волі умовно¹⁷⁸.

Масовою є практика переслідування учасників мирних зібрань в адміністративному порядку. У разі проведення «несанкціонованого» мирного зібрання організаторів і учасників притягують до відповідальності за статтею 20.2 (*Порушення встановленого порядку організації чи проведення зібрання, мітингу, демонстрації, ходи чи пікетування*) і статтею 20.2.2 КпАП РФ (*Організація масового одночасного перебування і (чи) пересування громадян у громадських місцях, що призвели до порушення громадського порядку*). Крім цього, до учасників мирних зібрань застосовують статтю 19.3 КпАП РФ (*Невиконання вимоги співробітника поліції*) і статтю 20.1 (*Дрібне хуліганство*)¹⁷⁹.

Як-от, аналіз рішень кримських «судів» за період з квітня 2014 року до вересня 2018 року, здійснений Кримською правозахисною групою, продемонстрував, що за цей період до адміністративної відповідальності притягли 353 особи, до кримінальної відповідальності — 12 осіб. Кримські «судді» ухвалили 367 постанов про притягнення до адміністративної відповідальності, з яких 334 — постанови про штрафи на загальну суму 3 924 500 рублів

¹⁷⁷Крим Реаліі, «Справа 3 травня»: чотири терміни за зустріч із Джемілевім, 13.12.2015, доступно за посиланням: <https://ua.krymr.com/a/27423769.html> (дата доступу: 01.04.2021);

¹⁷⁸Укрінформ, «Справа 26 лютого»: як із кримських татар ліпили екстремістів, 26.02.2019, доступно за посиланням: <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/2647820-sprava-26-lutogo-ak-z-krimskih-tatar-lipili-ekstremistiv.html> (дата доступу: 01.04.2021);

¹⁷⁹КпАП РФ (згаданий вище);

(орієнтовно 58 574 доларів США). До учасників мирних зібрань застосовувалися також адміністративні арешти (КПГ задокументувала 22 постанови про адміністративні арешти) й громадські роботи (11 постанов)¹⁸⁰.

Серед адміністративних справ необхідно зазначити «справу пікетів 14 жовтня». 14 жовтня 2017 року кримськотатарські та мусульманські активісти мали намір проводити одиночні пікети проти свавілля силових структур РФ і сфабрикованих справ проти активістів. При цьому пікетники перебували у різних населених пунктах. Проте поліція того дня масово затримувала учасників одиночних акцій. Пізніше, за інформацією Кримської правозахисної групи, щонайменше 82 з них оштрафували на суми від 10 000 до 15 000 рублів кожного (орієнтовно від 175 до 260 доларів США). Станом на кінець січня загальна сума штрафів за участь у одиночних пікетах цього дня склала 85 000 рублів (орієнтовно 15 000 доларів США). При цьому в ухвалах судів порушенням правил проведення зібрань називалось саме те, що у формі одиночних пікетів відбувалася неузгоджена масова акція, об'єднана загальною ідеєю та схожими гаслами¹⁸¹.

У 2019 КПГ зафіксувала 7 нових адміністративних проваджень щодо учасників мирних зібрань або одиночних пікетів. Учасників штрафували на суму від 500 до 20 000 рублів (орієнтовно від 8 до 3 080 доларів США). Також двічі було зафіксовано факти застосування до учасників мирних зібрань адміністративного арешту на строк 5 і 15 діб.

У 2020 КПГ задокументувала ще 17 нових адміністративних проваджень за статтями 20.2 та 20.2.2 КпАП РФ за участь у мирних зібраннях без узгодження з органами окупаційної влади РФ. У рамках цих справ було ухвалено 8 рішень про стягнення штрафів на загальну суму 135 000 рублів (орієнтовно 1 850 доларів США), 6 постанов про 5-денні адміністративні арешти, у 3 справах інформація про вид стягнення не була зазначена. Серед акцій, чії учасники були притягненні до адміністративної відповідальності, були: акція на захист парку «Тайган», п'ятничний намаз, автопробіг з прапорами Азербайджану, автопробіг з кримськотатарськими прапорами, мітинг Комуністичної партії РФ, пікети з критикою влади РФ.

Моніторинг порушень права на мирні зібрання у Криму постійно здійснює ММПЛУ, його результати висвітлюються у щоквартальних доповідях щодо ситуації з правами людини в Україні. Порушення права на мирні зібрання відображені у спеціальних доповідях Генерального секретаря ООН «Ситуація з правами людини в Автономній Республіці Крим та місті Севастополь, Україна», остання з яких була оприлюднена 7 жовтня 2020 року¹⁸².

Українські правозахисні організації документують порушення свободи зібрань з 2014 року. Приміром, це відображено в Аналітичному огляді КПГ про порушення свободи мирних зібрань в Криму «Неузгоджена свобода», що охоплює період з березня 2014 року до березня 2017 року¹⁸³.

¹⁸⁰ див., наприклад, КПГ, 02.10.2018, *Як Росія переслідує за мирні зібрання в окупованому Криму (інфографіка)*, доступно за посиланням: <https://crimeahrg.org/uk/yak-rosiya-peresliduye-za-mirni-zibrannya-v-okupovanomu-krimu-infografika/> (дата доступу: 01.03.2021);

¹⁸¹ див., наприклад, КПГ Моніторинг та документування порушень прав людини і воєнних злочинів у Криму, 11.02.2018, «Влада» Криму застосовує вибірккову практику для учасників одиночних пікетів, доступно за посиланням: <https://crimeahrg.org/uk/vlada-krimu-zastosovuye-vibirkovu-praktiku-dlya-uchasnikiv-odinochnih-piketiv/> (дата доступу: 01.03.2021);

¹⁸² *Situation of human rights in the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol, Ukraine Report of the Secretary-General (A/75/334)* (згадано вище);

¹⁸³ *Несогласованная свобода: Аналитический обзор о нарушениях свободы мирных собраний в Крыму (март 2014 — март 2017)* / сост.: А. Седов; общая ред.: О. Скрипник; лит. ред.: М. Будзар. — Киев, 2017. — 48 с., доступно за посиланням: https://www.ppl.org.ua/wp-content/uploads/2017/06/Svoboda_zibrany_v_Krimu_RU.pdf?page=3 (дата доступу: 01.04.2021);

ПРАВО НА ВІЛЬНЕ ПЕРЕСУВАННЯ ТА СВОБОДА ВИБОРУ МІСЦЯ ПРОЖИВАННЯ¹⁸⁴

Свобода пересування та право на вільний вибір місця проживання закріплені у статті 12 МПГПП¹⁸⁵ та у статті 2 Протоколу № 4 до ЄКПЛ¹⁸⁶. Свобода пересування передбачає, серед іншого, можливість залишати будь-яку країну, зокрема власну. Це право не є абсолютним — держава в змозі втручатися в його реалізацію на підставі закону й з легітимною метою, як-то, охорона державної безпеки, громадського порядку, здоров'я та моралі населення, прав і свобод людини тощо. Між іншим, такому праву особи кореспондує встановлена для держави заборона здійснювати насильницьке переміщення населення чи масове вислання громадян до інших країн¹⁸⁷. Окрім того, відповідні права також захищені спеціальними нормами міжнародного гуманітарного права, що діють у Криму з огляду на наявність окупації (*зокрема, статті 49 та 76 четвертої Женевської конвенції*)¹⁸⁸.

Політика РФ на окупованих територіях АР Крим та міста Севастополь призводить до масових порушень права на свободу пересування та вільний вибір місця проживання. Найбільш масовими є наступні порушення:

1. Генерація потоку внутрішньо переміщених осіб з Автономної Республіки Крим і міста Севастополь в інші регіони України.
2. Депортація на територію РФ ув'язнених українських громадян.
3. Примусове видворення цивільного населення на підставі рішень окупаційних судів за порушення російського міграційного законодавства.

ГЕНЕРУВАННЯ ПОТОКУ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ

З початку російської окупації з території АР Крим та м. Севастополь триває виїзд переселенців на територію, підконтрольну уряду України. Причинами цього є систематичні порушення прав людини, утиски й переслідування осіб, нелояльних до окупаційної влади, загальне погіршення рівня життя на окупованих територіях.

Кількість зареєстрованих в Україні внутрішньо переміщених осіб з Криму становить безмал 49 000¹⁸⁹. Крім того, значна кількість переселенців згодом виїжджає за межі України. Точні відомості про кількість кримчан, що емігрували за межі України, невідомі.

ПЕРЕМІЩЕННЯ ЗАСУДЖЕНИХ В ОКУПОВАНОМУ КРИМУ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ НА ТЕРИТОРІЮ РФ

За даними Регіонального центру прав людини, з моменту початку окупації та поширення на територію окупованого півострова російського законодавства РФ перемістила з території Криму на власну територію не менше 9 000 ув'язнених (про що згадувалось раніше)¹⁹⁰, котрі

¹⁸⁴Розділ підготував Регіональний центр прав людини

¹⁸⁵*Міжнародний пакт про громадянські і політичні права* (згаданий вище);

¹⁸⁶*Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод* (згадана вище);

¹⁸⁷Комітет ООН з прав людини, *Загальний коментар № 27 (67) «Свобода пересування»*, 01.11.1999 (CCPR/C/21/Rev.1/Add.9), пункт 19, доступний за посиланням (англ. та рос. мовами): https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CCPR%2fC%2f21%2fRev.1%2fAdd.9&Lang=en (дата доступу: 01.03.2021);

¹⁸⁸*Конвенція про захист цивільного населення під час війни* (згадана вище);

¹⁸⁹UNHCR Україна, *Денис Савченко, КримSOS: від трьох волонтерів до мережі, що працює з 73-ма ініціативами ВПО*, 29.03.2021, доступно за посиланням: <https://bit.ly/334ccqm> (дата доступу: 01.04.2021);

¹⁹⁰власне дослідження РЦПЛ, за додатковою інформацією звертатись за посиланням: <https://rchr.org.ua/>;

перебувають у щонайменше сімдесяти одній виправній колонії на території тридцяти трьох суб'єктів РФ. Кількість засуджених, котрих вивозять з Криму до РФ, постійно зростає, оскільки на окупованій території відсутні виправні установи для таких категорій осіб, як неповнолітні, жінки, а також особи, хворі на ВІЛ/СНІД, активну форму туберкульозу, психічні розлади, наркоманію, алкоголізм.

На території Криму діють лише дві виправні колонії (у Сімферополі та Керчі) і один слідчий ізолятор (у Сімферополі), що можуть вмістити трохи більше трьох тисяч осіб.

Питання, які стосуються переміщення засуджених громадян України на територію РФ, актуалізувалися в раніше направлених до Комітету ООН з прав людини повідомленнях, а саме: *Communication №3022/2017 Bratsylo, Golovko and Konyukhov v. Russia; Case №3326/2019 Larionov v. Russia* та ін¹⁹¹.

ВИДВОРЕННЯ З ТЕРИТОРІЇ КРИМУ НА ПІДСТАВІ РІШЕНЬ ОКУПАЦІЙНИХ СУДІВ

Окупувавши кримський півострів, РФ в порушення норм міжнародного права поширила на його територію дію свого законодавства, зокрема міграційного. Порушення правил перебування на території Криму особами, котрі не мають російського громадянства, кваліфікується владою РФ як адміністративний проступок за статтею 18.8 КпАП РФ¹⁹², санкцією якої є адміністративне видворення з території РФ. Оскільки російська влада позиціонує Крим територією РФ, видворення відбувається зокрема й з Криму. Така санкція реалізується шляхом самостійного контрольованого виїзду чи видворення з попереднім переведенням особи до центру тимчасового утримання іноземних громадян. Рішення про видворення ухвалюються судами, створеними окупаційною владою.

За даними Регіонального центру прав людини, станом на липень 2020 року кількість осіб, яких було примусово видворено Російською Федерацією, склала понад 4700 осіб (з них 2425 осіб було ідентифіковано Регіональним центром прав людини у червні 2018 року). Щонайменше половина з числа видворених осіб — громадяни України. Інші видворені є громадянами 37 країн світу й особами без громадянства¹⁹³.

Показовим прикладом видворення на підставі рішення суду є справа журналіста Євгенія Гайворонського. 20 грудня 2019 року його затримали співробітники МВС РФ на території Ялти. Після затримання щодо нього було складено протокол про порушення іноземцем режиму перебування в РФ. Обвинувачення полягало в тому, що він мешкав на території Криму на підставі українського паспорту. Того ж дня, 20 грудня 2019 року так званий «Ялтинський міський суд» ухвалив рішення, яким визнав Є. Гайворонського винним у зазначеному правопорушенні та призначив покарання у формі штрафу з адміністративним видворенням «за межі РФ». До примусового видворення Є. Гайворонський був відправлений до Центру тимчасового перебування іноземних громадян у с. Новоукраїнське Краснодарського краю, де перебував протягом дев'яти днів. Після видворення Є. Гайворонському заборонили в'їзд на територію РФ і на територію Криму¹⁹⁴.

¹⁹¹ список справ, що перебувають на розгляді в Комітеті ООН з прав людини проти Російської Федерації можна подивитись на сайті Комітету за посиланням (доступно англ. мовою): <https://www.ohchr.org/en/hrbodies/ccpr/pages/ccprindex.aspx> (дата доступу: 01.03.2021);

¹⁹² КпАП РФ (згаданий вище);

¹⁹³ власне дослідження РЦПЛ, за додатковою інформацією звертатись за посиланням: <https://rchr.org.ua/>;

¹⁹⁴ УКРІНФОРМ, *Кримський «суд» завернув апеляцію блогера Гайворонського*, 22.01.2020, доступно за посиланням: <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/2861065-krimskij-sud-zavernuv-apelaciju-blogera-gajvoronskogo.html> (дата доступу: 01.04.2021); КІПГ, «Суд» в Ялте постановив принудительно депортировать блогера Гайворонского из Крыма, 21.12.2019, доступно за посиланням: <https://crimeahrg.org/ru/sud-v-yalte-postanovil-prinuditelno-deportirovat-blogera-gajvoronskogo-iz-kryma/> (дата доступу: 01.04.2021);

ІНШІ ПОРУШЕННЯ ПРАВА НА СВОБОДУ ПЕРЕСУВАННЯ

Окрім описаного вище, були задокументовані також інші випадки порушень права на свободу пересування. Показовою є справа Іззета Сканделя. Іззет Скандель, за національністю кримський татарин, мешкає в селищі Новоолексіївка, Херсонської області, в 25 кілометрах від адміністративного кордону з Кримом. На території Криму, в селищі Нижньогірське, живе його бабуся і до моменту смерті в травні 2019 року проживав його дідусь. Також в Криму мешкає багато інших його родичів. Іззет Скандель регулярно, щонайменше раз на тиждень, відвідував бабусю та дідуся, надаючи їм матеріальну й трудову допомогу. Між ними є сильний емоційний зв'язок. 22 січня 2018 року під час спроби в'їхати до Криму прикордонна служба ФСБ повідомила Іззета Сканделя про заборону в'їзду на територію РФ до 11 січня 2048 року. Офіційна причина — загроза обороноздатності та безпеці РФ. Заборона була оскаржена в судовому порядку, втім позов Іззета залишили без задоволення. 9 травня 2019 помер дідусь Іззета. Його поховали в селищі Нижньогірське. Через заборону в'їзду Іззет не спромігся приїхати на похорон і до цього часу жодного разу не зміг відвідати могилу дідуся. Після заборони він також практично втратив можливість бачитися з бабусею — їй важко виїжджати з Криму через вік і стан здоров'я. Іззет Скандель звернувся за захистом своїх прав до Європейського суду з прав людини. На сьогоднішній день його скарга зареєстрована судом й очікує на комунікацію.

ВИСНОВОК ДО РОЗДІЛУ

Протягом 2014 — 2020 років ситуація з реалізацією громадянських і політичних прав у Криму залишалась стабільно загрозливою. Громадський простір на півострові діями держави-окупанти катастрофічно обмежився і перебуває під невпинним контролем російських спецслужб або місцевих органів окупаційної влади.

Попри це, рух опору окупації Криму Російською Федерацією з лютого 2014 року і до сьогодні залишається активним, має багато прихильників серед кримчан і розглядається державою-окупантом як реальна загроза її загарбницькій політиці, що засвідчують численні ініціативи як російської федеральної влади, так і її ставлеників у Криму щодо звуження обсягу громадянських і політичних прав мешканців окупованого півострову протягом всіх семи років окупації.

Утім, з іншого боку, протягом зазначеного періоду відбулось і посилення позицій держави-окупанта в Криму. Якщо в перші роки окупації російська влада була настільки слабка, що для придушення визвольних ініціатив зверталась до нічим не прихованого насилля — викрадення людей, тортури, свавільні арешти, мораторій на мирні зібрання, то в подальшому вона розбудувала власну інституційну систему на півострові і поступово «загорнула» свою агресію у «правову» оболонку, активно створюючи уявлення існування системи права в Криму.

Як-от, із 44 відомих випадків насильницьких зникнень в Криму переважна більшість (28) відбулась в перший рік окупації. Згодом насильницькі зникнення, хоч і не припинились, все частіше стали замінятись свавільними арештами й ув'язненнями. Аналогічно, саме в перші роки окупації найактивніше діяло незаконне парамілітарне угруповання «кримська самооборона», з чікими діями і пов'язують більшість насильницьких зникнень, а трохи згодом першу роль у викраденнях людей почало неприховано перебирати на себе російське ФСБ, хоч і не залишилось єдиним виконавцем брудних політичних замовлень на знищення противників окупації. До того ж, під час і викрадень, і арештів до жертв застосовували фізичне і психологічне насильство, що стало характерним елементом всієї політики держави-окупанта відносно її кримських опонентів усі ці сім років окупації.

З 2014 року й до моменту написання цієї Доповіді наочно змінилась позиція окупаційної влади щодо кола її потенційних ворогів. Якщо першими її жертвами ставали проукраїнські активісти — активні борці за територіальну цілісність України, то згодом каральний апарат РФ звернув увагу також на журналістів, блогерів, релігійних і національних лідерів, представників української та кримськотатарської громад Криму, які неприховано висловлювали свою позицію про єдність Криму і України, а також на членів їхніх родин і близьке оточення. Приміром, тих, хто виходив на мирні мітинги проти свавільних арештів у Криму, арештовували й притягали до відповідальності за традиційно «політичними» статтями КК РФ і КПАП РФ, або, наприклад, дітей заарештованих активістів «попереджали» на вулицях люди в цивільному про необхідність зміни поведінки їхніми батьками, як це сталось із 9-річним сином політичного в'язня Еміра-Усеїна Куку тощо.

Варто зауважити, що окупаційна влада в Криму пропагує та захищає не лише ідею належності Криму РФ, але й панівний політичний режим Росії. Так, навіть кримчани-прихильники окупації ставали жертвами свавільних арештів і покарань, якщо вони, приміром, публічно підтримували антикорупційні мітинги російського опозиціонера О. Навального.

Одним з найяскравіших проявів реакціоністської політики держави-окупанта в Криму стали обшуки у приватних будинках і на підприємствах. Щорічна кількість таких обшуків має тенденцію до збільшення. Якщо з 2014 до 2017 таких обшуків було зафіксовано 150, то за півтора наступні роки цифра сягнула 186 обшуків, і це лише ті, що стали відомі правозахисникам. Більшість з цих рейдів здійснювалася у місцях проживання чи постійних зібрань кримських татар.

Обшуки й наступні кримінальні обвинувачення кримських татар, серед яких — журналісти, громадські діячі, у скоєнні злочинів часто супроводжувались долученням їхніх прізвищ до списків «терористів» та «екстремістів» — Переліку організацій та фізичних осіб, стосовно яких є відомості щодо причетності їх до екстремістської діяльності та тероризму», який веде Федеральна служба з фінансового моніторингу РФ, що тягнуло застосування до цих осіб низки фінансових і майнових обмежень.

Найчастіше до вказаного переліку потрапляли члени релігійних організацій, легально діючих на території України, проте заборонених на території РФ. Як-от, до цього переліку потрапили ісламську організацію «Хізб ут-Тахрір» і рух «Джамаат Табліг». За сім років окупації 69 осіб, яких російська влада вважала причетними до діяльності цих організацій, позбавили волі за кримінальними провадженнями. З 2017 року до цього переліку також долучили релігійну організацію «Свідки Єгови», а вже у 2020 було ухвалено перші вироки учасникам цієї організації з позбавленням їх волі.

Зазначене вище стало одним з елементів загальної політики РФ проти релігійного й етнічного розмаїття Криму й обмеження права на свободу думки, совісті, релігії. Як-от, «мирові судді» Криму постійно розглядають адміністративні провадження проти різних релігійних організацій та їхніх членів, серед яких — мусульмани, протестанти, баптисти, юдеї, саєнтологи та кришнаїти. Віруючих переслідують і штрафують за здійснення обрядів поза приміщеннями або у приміщеннях, не зареєстрованих за законодавством РФ як культові споруди, до того ж загальна сума таких штрафів зростає щороку. Крім цього, особливих утисків зазнає Православна церква України. Протягом періоду окупації кількість приходів ПЦУ в Криму зменшилась більше ніж втричі — із 45 активних громад станом на 2018 рік залишилось лише 11.

Через деякий час після початку окупації кримчан, незгодних з політикою сили окупаючої держави, стали просто депортувати з території півострову за рішенням так званих «судів» або забороняти їм в'їзд до Криму на тривалий час. Це певним чином спростило задачі окупаційним органам влади щодо боротьби з проукраїнськими настроями на півострові та усунило потребу постійно стежити за такими активістами в Криму чи вдаватися до брутальних «слідчих дій». Зокрема, правозахисники оцінюють, що за період окупації було розглянуто більше 9 тисяч справ, в яких покаранням слугувало видворення з Криму, з них більше ніж у 2,5 тисячах справ видворення таки було застосоване до обвинуваченого.

Намагання жертв репресій захистити свої права у звичний для них цивілізований спосіб — за допомогою адвоката, в суді, через громадські акції прямої дії (мітинги, пікети, демонстрації) тощо, не давали жодного результату. Цьому було декілька причин.

По-перше, з 2014 року в Криму систематично винищується все, що може дати його мешканцям надію на можливість реалізації їхнього права на справедливий суд. Залякування окупаційною владою адвокатів або блокування доступу до них, психологічний тиск на суддів з боку російських спецслужб, залучення до процесу лжесвідків чи лжеекспертів стали систематичними й звичними явищами на півострові.

По-друге, крім того, що, починаючи з 2014 року, держава-окупант поширила своє законодавство на територію Криму, РФ, усвідомлюючи, що цього законодавства недостатньо для боротьби з проукраїнським рухом опору на півострові, протягом наступних семи років активно змінювала власні нормативно-правові акти для того, щоб буквально будь-які репрезентації неприйняття факту окупації та декларування позиції про належність Криму Україні стали кримінально караними злочинами та/або адміністративними правопорушеннями.

По-третє, на тимчасово окупованій території України склалась небезпечна практика порушення основоположних правових принципів, на яких віками будувалась вся логіка права. Як-от, правозахисні організації фіксували непоодинокі випадки ретроспективного застосування «правових» норм держави-окупанта, коли до відповідальності притягались особи за свої вислови у соціальних мережах, зроблені задовго до початку окупації. Чи, приміром, порушення презумпції невинуватості, коли окупаційні суди ухвалювали рішення про визнання особи винною у скоєнні «правопорушення» тоді, коли справа перебувала ще на етапі слідства. Сюди ж можна віднести й випадки ухвалення рішень суду на підставі неіснуючих доказів.

По-четверте, протягом цих семи років окупації Криму право на свободу вираження поглядів, а також право на свободу об'єднань і мирні зібрання були поступово обмежені до такого рівня, що станом на сьогодні їх важко вважати правами взагалі, а відповідно й використовувати можливості, надані ними, як інструменти захисту своїх прав та інтересів. Наприклад, упроваджена РФ від початку окупації політика інформаційної ізоляції Криму від решти українських територій весь час підтримувалась нормами Кримінального кодексу РФ про відповідальність за заперечення офіційної позиції Кремля щодо Криму, зміненими у 2020 році в бік посилення покарання. Загальноросійські непропорційні обмеження свободи мирних зібрань посилюються особливими розпорядженням кримських окупаційних органів влади щодо чи абсолютної заборони проведення публічних заходів протягом тривалого періоду часу, чи встановленням таких вимог до організації чи місця проведення зібрань, які унеможливають його проведення на практиці або позбавляють його сенсу. Вимоги російського законодавства, поширені державою-окупантом на територію Криму, щодо діяльності громадських об'єднань та їхньої підтримки з-за кордону також практично унеможливають будь-який доступ міжнародної правозахисної спільноти до жертв політичних переслідувань в Криму.

Все вищезазначене протягом всіх семи років окупації супроводжується значною кількістю порушень міжнародного гуманітарного права, яке, вочевидь, має застосовуватися в ситуації Криму. Наприклад, правозахисники фіксують випадки відправлення кримчан на покарання до місць позбавлення волі у віддалених регіонах Російської Федерації, за 6-9 тисяч кілометрів від Криму, генерування РФ потоку внутрішньо переміщених осіб з Криму до інших регіонів України, примусове виселення кримчан з житла тощо.

Окрім цього, відсутність жодних ініціатив щодо притягнення до відповідальності осіб, винних у серйозних порушеннях РФ прав людини в Криму, створює атмосферу вседозволеності для окупаційної влади, розповсюджує відчуття страху серед цивільного населення і впливає на динаміку настроїв мешканців Криму щодо перспектив повернення півострову до попереднього нормального життя в межах суверенних кордонів України.

II. ЕКОНОМІЧНІ, СОЦІАЛЬНІ І КУЛЬТУРНІ ПРАВА

Дуже часто доктрина права, особливо у умовах пост-радянської перебудови, визначала економічні, соціальні і культурні права як другорядні відносно громадянських і політичних — мовляв, лише за умови розвинутого громадянського суспільства, в умовах наявності всіх можливостей для реалізації права керувати державними справами через ефективні механізми прямої та опосередкованої участі в державному управлінні, можлива пропорційна реалізація економічних, соціальних і культурних прав. Сучасна ж світова правова наука вже декілька десятиліть як відійшла від цього уявлення про права людини. Ще у грудні 1996 року Генеральна Асамблея ООН визначила, що всі права людини й основні свободи є неподільними й взаємозалежними, а тому всеосяжне здійснення громадянських і політичних прав неможливе без реалізації економічних, соціальних і культурних прав. Основоположним міжнародним документом, яким закріплюється реєстр визнаних світовим співтовариством економічних і соціальних прав і свобод людини, є Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права¹⁹⁵, ухвалений 16 грудня 1966 року. І Україна, і РФ ратифікували Пакт, а отже його положення є обов'язковими для обох країн. Уже у преамбулі Пакту країни-учасниці визнали, що, згідно з Загальною декларацією прав людини, ідеалу вільної людської особи, вільної від страху та нужди, можна досягти лише створенням таких умов, за яких кожен спроможний користуватися своїми економічними, соціальними і культурними правами, так само як і своїми громадянськими і політичними правами¹⁹⁶.

Відповідно, за умови тотального масового порушення громадянських і політичних прав, як це репрезентовано в першому розділі цієї Доповіді, можливо лише уявити розмаїття проблем,

¹⁹⁵ Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII від 19.10.73, доступний за посиланням: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042/convKText (дата доступу: 01.03.2021);

¹⁹⁶ Руднева О.М. *Міжнародні стандарти економічних та соціальних прав людини*. — Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. — 2012 - № 1. — с. 26-33

з якими стикаються жителі окупованого Криму під час реалізації своїх економічних, соціальних і культурних прав.

Чи можлива свобода, незалежність і об'єктивність освітнього процесу, якщо всі інші, крім панівної в окупаючій державі ідеології, заборонені під страхом кримінального покарання чи вислання з півострова? Чи може вільно й гармонійно розвиватись корінний народ або будь-яка національна меншина півострову, якщо їхні релігійні та національні організації заборонені і стигматизуються як екстремістські чи терористичні? Чи можливо реалізувати право вільно володіти власним майном, якщо свавільні обшуки, конфіскації стали частиною повсякдення кримчан? Чи можливо збереження культурних і історичних цінностей, якщо незалежні міжнародні організації, чиїм мандатом є саме захист і збереження світової культурної спадщини, не мають доступу до цих пам'яток? Чого вартує здоров'я мешканців окупованого півострову, якщо держава-окупант в розпал карантину організує масові мілітарно-пропагандистські заходи на підтримку пануючої ідеології?

Відповіді на ці та інші питання, що містяться в цьому розділі Доповіді, присвяченому стану реалізації економічних, соціальних і культурних прав в Криму за сім років його окупації Російською Федерацією, на превеликий жаль, засвідчують, що обидві групи прав сильно постраждали в умовах несвободи півострова. І якщо утиски громадських і політичних прав історично, передусім, більше торкалися політично чи соціально активної частини населення, то порушення економічних, соціальних і культурних прав чіпає кожного мешканця Криму, безпосередньо впливаючи на якість його щоденного життя.

Так, ніхто зараз в Криму не може бути впевнений у непорушності свого права на майно, адже РФ з перших років окупації різними способами позбавила права власності велику кількість фізичних і юридичних осіб. А з урахуванням упередженості і несамостійності суддівської гілки влади, про що йшлося в попередньому розділі, шансів на повернення втраченого в умовах окупації майже не існує.

Утім, страждає власність не лише фізична, але й нематеріальна, не тільки індивідуальна, але й групова.

Наприклад, як продемонструє цей розділ Доповіді, все українське в Криму знищено чи заборонено менше, ніж за 7 років окупації: українські культурні діячі переслідуються, арештовуються, засуджуються за статтями КК РФ, українці практично позбавлені можливості отримувати освіту українською мовою в Криму, святкування українських свят чи пам'ятних дат прирівнюється до злочину, культурні установи проукраїнського спрямування зачинені, а їхня діяльність припинена в різний спосіб, українські шкільні підручники вилучені з бібліотек Криму й замінені російськими, українські пам'ятники демонтовані і замінені ідеологічно «правильними» проросійськими тощо.

Гарантовані міжнародним правом права кримськотатарського народу як корінного на власну землю, культуру, мову, релігію так само постійно порушуються. Вікно свобод кримськотатарського народу в Криму відкрито настільки, наскільки це не заважає російській владі просувати власний наратив про Крим як історично російську територію. Історія Криму нещадно переписується на угоду пануючій в РФ ідеології.

Окрім цього, на угоду центральній владі і з урахуванням виключно інтересів РФ в Криму, передусім економічних, переміщуються, руйнуються і знищуються пам'ятки історії та культури: історичні будівлі, фортифікаційні споруди, унікальні об'єкти стародавньої історії тощо. Археологічні розкопки і дослідження, як засвідчить розділ Доповіді, здійснюються в Криму з порушенням загальнозживаних правил і норм такої діяльності. На превеликий жаль, не лише Україна, але й вся світова спільнота ризикує втратити назавжди унікальні об'єкти світової культурної спадщини через варварську й неконтрольовану політику окупанта в сфері охорони культурної спадщини в Криму.

Окремою проблемою для жителів півострову стало те, що всі сім років окупації РФ демонструє неспроможність ефективного вирішення базових потреб громад на безпечне для життя навколишнє середовище, що має наслідком збільшення захворюваності, загальне погіршення якості життя населення Криму. Викид шкідливих речовин в атмосферу, незаконні вирубки зелених насаджень, зокрема унікальних реліктових рослин, незаконний видобуток будівельних матеріалів, забруднення прибережних морських вод неочищеними каналізаційними стоками, захоронення твердих побутових відходів, нераціональне водовикористання стали звичайною практикою окупаційної адміністрації.

На додачу, немалим викликом для мешканців Криму стали пандемія COVID-19 і ставлення держави-окупанта до захисту населення на півострові. Зниження статистики захворюваності і смертності від вірусу, відсутність тестування людей із симптомами, нестача ліків в аптеках, масові заходи у пікові періоди заражень — все це стало логічним продовженням загальної політики нехтування правами людини, що її проводить держава-окупант у Криму.

Цей розділ пропонує до уваги читачів детальну інформацію про динаміку реалізації економічних, соціальних і культурних прав людини в Криму протягом 7 років окупації півострова Російською Федерацією. Розділ складається з п'яти умовних частин, чотири з яких характеризують стан реалізації відповідного права в окупованому Криму: права власності, права на освіту, права на участь у культурному житті та користування закладами культури, права на безпечне для життя і здоров'я довкілля. Окремо виділено п'яту частину, що стосується стану реагування держави-окупанта на глобальний виклик минулого року — пандемію COVID-19, і заходи, вживані окупаційною адміністрацією для захисту населення окупованого Криму від вірусу. Розділ завершується висновками, що містять аналіз загальних тенденцій за описаними правами.

ПРАВО ВЛАСНОСТІ¹⁹⁷

Право власності захищається статтею 1 Першого протоколу до ЄКПЛ¹⁹⁸. Одночасно з правом особи мирно володіти майном та не бути його свавільно позбавленою норма передбачає обов'язок держави не відбирати приватне майно окрім як на визначених правових підставах та із законною метою, відповідною інтересам суспільства. Згідно з практикою Європейського суду з прав людини, це право передбачає також отримання особою справедливої компенсації на випадок позбавлення майна. Важливо розуміти, що у практиці ЄСПЛ обсяг поняття «право власності» є ширшим, ніж у правових системах пострадянських країн. Тому під захист відповідної статті Конвенції можуть потрапляти майнові титули, що згідно з законодавством України або РФ визначаються як право володіння, право користування, право постійного мешкання тощо. Майно юридичних осіб приватного права також підпадає під захист цієї норми.

Порушення права власності можуть одночасно становити порушення суміжних прав, для реалізації яких використовується майно. Так, вилучення чи знищення або знищення житлових об'єктів потенційно становить порушення права на недоторканність житла, що захищається статтею 8 ЄКПЛ і статтею 17 МПГПП¹⁹⁹. Якщо вилучене чи знищене майно використовувалось з релігійними цілями, потенційно має місце порушення права на свободу віросповідання, що захищається статтею 9 ЄКПЛ та статтею 18 МПГПП.

З початку окупації органами окупаційної влади в Криму в інтересах РФ протиправно вилучається та знищується приватне майно фізичних і юридичних осіб. Зазначені процеси наразі продовжуються. Окрім привласнення та знищення нерухомого майна Російська Федерація також реалізує політику заборони володіти на праві власності земельними ділянками на території АР Крим та м. Севастополь особам, що не є громадянами РФ.

¹⁹⁷Розділ підготував Регіональний центр прав людини

¹⁹⁸Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (згадана вище);

¹⁹⁹Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (згаданий вище);

До процесу привласнення майна залучені такі окупаційні органи влади: так звані «Рада Міністрів Республіки Крим», «Державна рада Республіки Крим», «Уряд міста Севастополя», «Державні збори міста Севастополя» та «суди», створені окупаційною владою на території Криму.

Аналіз рішень окупаційних адміністрацій та судів, ухвлених протягом 2014-2020 років у Криму, свідчить про привласнення приватної власності на території півострову переважно такими шляхами:

- націоналізація — ухвалення актів про автоматичний перехід державного чи приватного майна у власність так званої «Республіки Крим» або «міста федерального значення Севастополь» як суб'єктів РФ;
- вилучення майна на підставі судових рішень;
- примусовий викуп майна на основі актів окупаційної влади.

НАЦІОНАЛІЗАЦІЯ²⁰⁰

Протягом 2014 року була націоналізована приватна власність найбільших на території Криму суб'єктів господарювання.

Як-от, внаслідок ухвалення 28 постанов «парламенту Республіки Крим» без надання власникам жодних гарантій і компенсацій було націоналізовано майно ПАТ «Акціонерна компанія «Кримавтотранс», Кримські філії ПАТ «Укртелеком», ПрАТ «Київстар», ПрАТ «Східно-Кримська енергетична компанія», ПАТ «Крименерго», ПАТ «Керчгаз», приватне підприємство «Укргазпром», ПАТ «КБ Приватбанк».

Для встановлення фактичного контролю над деякими об'єктами залучались парамілітарні формування так званої «кримської самооборони». В такий спосіб, зокрема, було захоплено майно компаній ПрАТ «Київстар», ПАТ «Укртелеком», ПАТ «Кримгаз», ПАТ «АК «Кримавтотранс», Спілки споживчих товариств «Кримспоживспілка», ВАТ «Феодосійська суднобудівна компанія «Море».

Націоналізацію приватного майна на території м. Севастополь було здійснено на підставі постанов «Уряду міста Севастополь». Зокрема, в такий спосіб було націоналізовано майно ПАТ «Севморзавод» та ТОВ «Аеропорт «Бельбек».

ВИЛУЧЕННЯ МАЙНА НА ПІДСТАВІ РІШЕНЬ ОКУПАЦІЙНИХ СУДІВ

За результатами дослідження відкритих джерел, здійсненого Регіональним центром прав людини, окупаційна влада протягом 2014-2020 року позбавила зазначеним способом права власності на земельні ділянки щонайменше 3 702 осіб. З них земельні ділянки 3 532 фізичних осіб вилучені на підставі рішень «судів» міста Севастополя, 170 — на підставі рішень «судів», що діють на території АР Крим²⁰¹.

Важливу роль у цьому процесі відіграють місцеві «органи влади» (наприклад, органи «прокуратури», «Департамент з майнових та земельних відносин м. Севастополя»), які звертаються з позовами до фізичних і юридичних осіб з вимогою вилучення земельних ділянок на користь «Республіки Крим» чи «міста Севастополь». Так, 30 грудня 2016 року між «Департаментом апарату Губернатора і Уряду Севастополя» та ТОВ «Правозахист» за рахунок державних бюджетних коштів був укладений Державний контракт № 290, за яким останнє має надати юридичні послуги

²⁰⁰ детальніше див. *Громадянство, земля, «націоналізація власності» в умовах окупації Криму: дефіцит прав. Аналітичний звіт /* Укр. незалеж. центр політ. дослідж. : За заг. ред. Ю. Тищенко. — К.: Агентство «Україна», 2015. — 96 с., доступно за посиланням: <http://ucipr.org.ua/publicdocs/Zvit%20Krym.pdf?kpage=2> (дата доступу: 01.04.2021);

²⁰¹ власне дослідження РЦПЛ, за додатковою інформацією звертатись за посиланням: <https://rchr.org.ua/>;

(зокрема й подання позовів до суду) щодо визнання недійсними актів, пов'язаних з наданням земельних ділянок у користування чи у власність та/або про витребування цих земельних ділянок з чужого незаконного володіння. Згідно з умовами зазначеного контракту, кількість позовних заяв, що планувалося подати протягом 2017 року, становила 2 500.

Подекуди позивачами в таких справах виступало також Міністерство оборони РФ.

Основним аргументом позовів була нібито «незаконність отримання у власність землі» приватними особами. Фактично окупаційна влада переглядає рішення органів державної влади й місцевого самоврядування України, ухвалені до окупації півострова.

Іншою «підставою» для привласнення, що використовується окупаційними органами, є нібито незаконність перебування землі у власності осіб через належність ділянки до категорії «земель лісового фонду». У цьому випадку суди посилаються на рішення органу окупаційної влади, ухвалене після 18 березня 2014 року. Зазначеним рішенням було створено державне підприємство лісового господарства та передано йому земельні ділянки, зокрема і ті, що вже перебували у власності приватних осіб. Окрім того, суди безпідставно послуговуються аргументами позивачів про нібито відсутність в архівних установах оригіналів документів, на підставі яких майно передавалось у власність приватним особам. Зазначені архівні установи з березня 2014 року контролюються органами окупаційної влади. Зважаючи на те, що у власників майна немає ні законної, ні фізичної можливості перевірити твердження про відсутність в архівах таких документів, існує висока ймовірність зловживання окупаційною владою своїми повноваженнями з метою свавільного вилучення землі у громадян. Особливо цинічним глядиться те, що окупаційні суди не беруть до розгляду й оцінки як доказ наявні у громадян оригінали українських документів, що підтверджують законність володіння цими земельними ділянками.

ПРИМУСОВИЙ ВИКУП МАЙНА²⁰²

08 серпня 2014 року «Державна рада Республіки Крим» прийняла закон №47-ЗРК *«Про особливості викупу майна в Республіці Крим»*, яким визначено підстави й механізм примусового викупу об'єктів приватної власності фізичних і юридичних осіб, розташованих на території АР Крим. Викуп здійснюється в інтересах «Республіки Крим».

Окупаційною владою здійснений примусовий викуп майна ЗАТ «Ялтинська кіностудія», ТОВ «Євромедцентр», приватної клініки «Генезис» тощо.

ЗАБОРОНА ОСОБАМ, КОТРІ НЕ Є ГРОМАДЯНАМИ РФ, ВОЛОДІТИ ЗЕМЕЛЬНИМИ ДІЛЯНКАМИ

Відповідно до Указу Президента РФ від 09 січня 2011 року № 26, володіння земельними ділянками в межах прикордонних територій іноземцями, особами без громадянства й іноземними юридичними особами заборонено²⁰³.

20 березня 2020 року Указом Президента РФ № 201 дію Указу № 26 поширено на окуповану територію — до прикордонних територій віднесено 80% території Автономної Республіки Крим та 99,95% території міста Севастополя. Російська влада в порушення норм міжнародного права зобов'язала законних власників таких земельних ділянок провести їх обов'язкове відчуження до 20 березня 2021 року.

²⁰²детальніше див. *Громадянство, земля, «націоналізація власності» в умовах окупації Криму: дефіцит прав. Аналітичний звіт /* Укр. незалеж. центр політ. дослідж. : За заг. ред. Ю. Тищенко. — К.: Агентство «Україна», 2015. — 96 с., доступно за посиланням: <http://ucipr.org.ua/publicdocs/Zvit%20Krym.pdf?kpage=2> (дата доступу: 01.04.2021);

²⁰³текст указу доступний за посиланням: <https://bit.ly/3eHMxсx> (дата доступу: 01.04.2021);

Зазначеним указом порушено права таких категорій власників земельних ділянок:

- громадян всіх інших, ніж РФ, країн;
- громадян України, котрі на 18 березня 2014 року постійно мешкали в АР Крим і м. Севастополь і подали заяву про збереження громадянства України (відмовились від нав'язуваного їм російського громадянства у чинний спосіб, встановлений державою-окупантом);
- громадян України, котрі на 18 березня 2014 року в АР Крим та м. Севастополь постійно не проживали;
- осіб без громадянства;
- юридичних осіб, зареєстрованих не за правом Російської Федерації.

У випадку невиконання вимоги щодо відчуження, окупаційна влада здійснюватиме примусовий продаж земельних ділянок через судову процедуру (ймовірно з весни 2021 року).

ЗНИЩЕННЯ МАЙНА

Знищення майна на окупованій території здійснюється як на підставі рішень так званих «судів», так і на основі рішень інших органів, юридичних осіб, створених окупаційною владою. За даними відкритих джерел, окупаційна влада протягом 2014-2020 року знищила нерухоме майно щонайменше 250 осіб. З них на підставі рішень судів, що діють на території АР Крим, — 192 випадки, на підставі рішень окупаційних судів міста Севастополь — 58.

Зазвичай такі рішення мають у підґрунті тезу про незаконність, з позиції російського законодавства, дозволів на будівництво, виданих органами державної влади України до початку окупації.

Знищення майна відбувається без надання власникам жодної компенсації. Приміром, громадянин України придбав об'єкт нерухомості (приміщення насосної станції) у грудні 1999 року. Разом із правом власності на нерухоме майно він набув також право користування земельною ділянкою, на якій воно розташоване. У січні 2015 року об'єкт нерухомості був поставлений на кадастровий облік з отриманням кадастрового паспорта Російської Федерації. У 2016 році на замовлення російської Державної Казенної установи «Капітальне будівництво» було розроблено проект організації робіт зі зносу чи демонтажу об'єктів капітального будівництва. У грудні 2016 року так званий «Департамент архітектури і містобудування міста Севастополь» надав дозвіл на реконструкцію та будівництво Парка Перемоги для підрядної організації ТОВ «Рабочая-1», а вже 22 вересня 2017 року це підприємство знесло приміщення насосної станції, про що її власнику стало відомо пізніше. 29 жовтня 2018 року так званий «Ленінський районний суд м. Севастополя» відмовив власнику у стягненні збитків, спричинених зносом будівлі. В подальшому «суд апеляційної інстанції» залишив це рішення без змін.

26 липня 2016 року так званий «Гагарінський районний суд м. Севастополь» виніс рішення про знесення будинку загальною площею 1 742 кв.м, що, починаючи з 2013 року, перебував у власності приватної особи. Як основні аргументи для знесення були зазначені невідповідність будівництва законодавству РФ і самочинний, з позиції російського законодавства, характер будівництва. «Апеляційний суд» рішення про знесення будинку залишив без змін.

Факти незаконного вилучення окупаційною владою об'єктів приватної власності окремих громадян і підприємств неодноразово відображалися у документах міжнародних організацій, зокрема, у резолюціях Генеральної Асамблеї ООН від 19.12.2017 та від 22.12.2018, резолюціях Парламентської асамблеї Ради Європи від 09.04.2014 та 23.01.2018, резолюціях Парламентської асамблеї ОБСЄ 2016 та 2018 років²⁰⁴.

Жертви порушень права власності звертаються з відповідними заявами до ЄСПЛ. Такі заяви на сьогодні перебувають на розгляді, рішень щодо них поки не ухвалено.

²⁰⁴ всі резолюції вказані у вступі до цієї Доповіді;

ПРАВО НА ОСВІТУ²⁰⁵

Право на освіту гарантується статтею 13 МПЕСКП²⁰⁶, статтею 29 Конвенції про права дитини²⁰⁷ та статтею 2 Додаткового протоколу до ЄКПЛ²⁰⁸. Відповідно до змісту цього права, освіта має спрямовуватись на повний розвиток людської особи та усвідомлення її гідності і має зміцнювати повагу до прав людини й основних свобод, дати можливість усім бути корисними учасниками вільного суспільства, сприяти взаєморозумінню, толерантності та дружбі між усіма націями й всіма расовими, етнічними та релігійними групами.

Комітет ООН з економічних, соціальних і культурних прав виокремлює чотири основні ознаки права на освіту: наявність, доступність (недискримінація, фізична й економічна доступність), прийнятність і адаптованість освіти²⁰⁹, а також дає вказівки про те, що «*право на освіту може здійснюватися лише за наявності у викладачів та учнів академічної свободи*»²¹⁰.

Право на освіту не є абсолютним, оскільки може підпадати під очевидно дозволені обмеження, зважаючи на те, що це право «за своїм характером потребує регламентування з боку держави», проте право на освіту має визначальне значення, необхідне для реалізації прав людини.

ПРАВО НА ДОСТУПНІСТЬ ОСВІТИ

За статистичними даними, оприлюдненими на сайті так званого «Міністерства освіти Криму», мережа загальноосвітніх організацій у Криму залишається кількісно майже незмінною: у 2014-2015 навчальному році у Криму функціонувало 586 загальноосвітніх організацій усіх типів і форм власності (у 2013-2014 навчальному році — 587). У 2019 році учні почали навчання в 597 навчальних закладах (70 — у Севастополі і 527 — в інших населених пунктах окупованого Криму).

Кількість учнів протягом 7 років зростає та є підстави прогнозувати, що ця тенденція зберігатиметься через демографічну політику Російської Федерації, яка проводить цілеспрямоване заміщення кримського населення своїми громадянами. Як-от, починаючи із 2014 року, за сім років окупації до Криму переїхало 205 559 росіян, з них 117 114 - на територію республіки і 88 445 - до Севастополя²¹¹.

Таблиця 1. Динаміка кількості учнівського контингенту в окупованому Криму²¹²

Навчальний рік	2013/14	2014/15	2015/16	2016/17	2017/18	2018/19	2019/20
Всього учнів	182 000	191 100	189 800	188 500	196 500	200 700	208 000

²⁰⁵Розділ підготував Центр громадянської просвіти «Альменда»

²⁰⁶Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (згаданий вище);

²⁰⁷Конвенція про права дитини, ратифікована Постановою Верховної Ради України № 789-ХІІ від 27.02.1991, доступна за посиланням: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021KText (дата доступу: 01.03.2021);

²⁰⁸Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (згадана вище);

²⁰⁹Комітет ООН з економічних, соціальних і культурних прав, *Загальний коментар № 13 «Право на освіту»*, 08.12.1999 (E/C.12/1999/10), пункт 6, доступний за посиланням (англ. та рос. мовами): https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=E%2fC.12%2f1999%2f10&Lang=en (дата доступу: 01.03.2021);

²¹⁰див. п. 38 *Загального коментаря № 13 «Право на освіту»*;

²¹¹Радіо Свобода, *Із Сибіру в Крим: як змінюється населення півострова у зв'язку з російською окупацією?*, 28.01.2021, доступно за посиланням: <https://bit.ly/3u8oERS> (дата доступу: 01.04.2021);

²¹²див., наприклад, Ласкаво просимо до міста Севастополь, *Освіта і наука*, доступно за посиланням (рос. мовою): http://sevastopol.osp-ua.info/ch-2_fl-osvita.html (дата доступу: 01.03.2021);

Статистичні дані не вказують на суттєве збільшення військового контингенту й працівників спеціальних служб, більшість серед яких «переїжджає» на півострів із сім'ями. Показовими є такі приклади: у Севастополі в 2017-2018 навчальному році кількість учнів перших класів збільшилася на 30% (з 3800 до 4500), через що впроваджено навчання у дві зміни; в 2017 — 2018 навчальному році кількість першокласників у Сімферополі збільшилась на понад 1000 дітей²¹³, через що понад 5 тисяч учнів навчалися у другу зміну (14%)²¹⁴.

На початок 2014 року в Автономній Республіці Крим функціонувало 26 вищих навчальних закладів I-IV рівнів акредитації, з них 7 університетів, 2 академії, 2 інститути, 7 коледжів, 4 училища і 4 технікуми, де навчалось понад 45 тисяч студентів²¹⁵, у ВНЗ III — IV рівнів акредитації міста Севастополь навчалось близько 17 тисяч студентів²¹⁶. У вересні 2020 р. у «Кримському Федеральному університеті», до складу якого включили практично всі вищі навчальні заклади півострову, навчалось 30 220 студентів²¹⁷.

За роки окупації загальна кількість студентів КФУ скоротилась на 6 213 осіб (17%), кількість студентів, котрі навчаються за рахунок держави, скоротилась на 1 501 особу (12,2%)

Таблиця 2. Загальна кількість студентів КФУ²¹⁸

	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Всього навчається в КФУ ²¹⁹	36 433	35 122	34 212	32 668	30 790	30 220
Очна форма (бакалавр та магістр) бюджет	12 344	12 016	12 548	11 882	11 299	10 843

Створення «Кримського федерального університету ім. Вернадського» на базі Таврійського національного університету ім. Вернадського відбулось шляхом об'єднання 7 вищих навчальних закладів та 7 наукових організацій Криму. Попри те, що практично всі ректори ВНЗ (окрім ректора ТНУ М. Багрова) й керівники наукових закладів були проти об'єднання, Уряд Російської Федерації 4 серпня 2014 року ухвалив рішення про створення КФУ ім. Вернадського²²⁰. А 25 березня 2015 року КФУ пройшов державну акредитацію²²¹. Проте процес приєднання до КФУ тривав і станом на кінець 2020 року до складу КФУ входило 17 вищих навчальних закладів.

²¹³Крым.Реалии, *В Крыму в первый класс пойдут рекордные 23 тыс. школьников — Минобразования*, 01.09.2018, доступно за посиланням (рос. мовою): <https://ru.krymr.com/a/news-pervyj-zvonok-v-krymu/29465173.html> (дата доступу: 01.03.2021);

²¹⁴RG.RU, *Учеба до первой звезды*, 17.08.2017, доступно за посиланням (рос. мовою): <https://rg.ru/2017/08/17/reg-ufo/v-krymu-uvelichitsia-chislo-shkolnikov-obuchaiushchihsia-vo-vtoruiu-smenu.html> (дата доступу: 01.03.2021);

²¹⁵Українська Гельсінська спілка з прав людини, *Краткий обзор ситуации по Крыму полевой миссии по правам человека (май 2014 года)*, 11.06.2014, доступно за посиланням (рос. мовою) <https://helsinki.org.ua/articles/kratkiy-obzor-sytuatsyy-po-krymu-polevoj-myssyy-po-pravam-cheloveka-maj-2014-hoda/> (дата доступу: 01.03.2021);

²¹⁶див., наприклад, Ласкаво просимо до міста Севастополь, *Освіта і наука*, доступно за посиланням (рос. мовою): http://sevastopol.osp-ua.info/ch-2_fl-osvita.html (дата доступу: 01.03.2021);

²¹⁷див., наприклад, *Крымский Федеральный Университет им. В.И. Вернадского*, доступно за посиланням (рос. мовою): <https://cfuv.ru/> (дата доступу: 01.03.2021);

²¹⁸там само;

²¹⁹з урахуванням студентів очної та заочної форми навчання (бакалавр, магістр, спеціаліст, аспірант та студент коледжу);

²²⁰Правительство Российской Федерации, *Распоряжение от 4 августа 2014 г. № 1465-р*, доступно за посиланням (рос. мовою): <http://government.ru/media/files/41d4fa86c7c77acc9aeb.pdf> (дата доступу: 01.03.2021);

²²¹див., наприклад, РИА НОВОСТИ, *Крымский федеральный университет прошел госаккредитацию*, 27.03.2015, доступно за посиланням (рос. мовою): <http://ria.ru/society/20150327/1054834958.html> (дата доступу: 01.03.2021);

Студентство Криму також виступало проти об'єднання університетів. Наприклад, студенти-медики висловлювались проти включення Кримського медичного університету ім. Георгієвського²²² до КФУ, а після входження останнього до складу КФУ понад 400 студентів-іноземців покинули університет²²³.

За роки окупації сталося скорочення кількості вищих навчальних закладів: на початок 2014 року у Криму діяло 94 ВНЗ, а восени 2020 р. їх залишилося 12²²⁴.

ПРАВО НА ОТРИМАННЯ ОСВІТИ РІДНОЮ МОВОЮ: КРИМСЬКОТАТАРСЬКА МОВА

За роки окупації Криму був обмежений доступ до навчання кримськотатарською мовою.

31 тисяча школярів вивчають кримськотатарську мову як предмет - або поглиблено, або факультативно, або позаурочно. Кримськотатарською мовою навчаються 6,5 тисяч дітей (3,1% від загальної кількості учнів) у 15 загальноосвітніх школах з кримськотатарською мовою навчання, в яких 237 класів. На базі російськомовних класів у 22 школах відкриті 117 кримськотатарських класів на 1,7 тисячі дітей²²⁵.

Підручники кримськотатарською мовою почали друкуватися з 2015 року. Проте вони не охоплюють точні науки (математика, фізика тощо) і розраховані для 1–9 класів.

Таблиця 3. Кількість учнів та учениць, котрі навчаються кримськотатарською мовою в окупованому Криму

Навчальні роки	2013/14	2014/15	2015/16	2016/17	2017/18	2018/19	2019/20
Кількість учнів та учениць, котрі навчаються кримськотатарською мовою	5 551	4 895	5 083	5 300	5 600	6 100	6 500
Відсоток учнів та учениць, котрі навчаються кримськотатарською мовою	3,1%	2,7%	2,76%	3%	3%	3,1%	3,1%

Проте за даними моніторингу громадських організацій офіційні статистичні дані окупаційної влади не відображають реального стану речей, а саме існування навчання кримськотатарською мовою лише «на папері»²²⁶.

²²² див., наприклад, Vesti.UA, *Будущие медики подняли бунт в вузе Крыма*, 08.12.2014, доступно за посиланням (рос. мовою): <http://vesti-ukr.com/poleznoe/80792-v-kgmu-podnjali-bunt> (дата доступу: 01.03.2021);

²²³ див., наприклад, Vesti.UA, *В Крыму из медицинского вуза сбежали 400 иностранцев*, 23.10.2014, доступно за посиланням (рос. мовою): <http://vesti-ukr.com/krym/74593-iz-simferopolskogo-medika-sbezhal-400-inostrannyh-studentov> (дата доступу: 01.03.2021);

²²⁴ див., наприклад, События Крыма Информационный Портал, *Число вузов в Крыму сократилось в 8 раз*, 10.10.2014, доступно за посиланням (рос. мовою): <http://www.sobytiya.info/news/14/45374> (дата доступу: 01.03.2021);

²²⁵ Министерство образования, науки и молодёжи Республики Крым, *Государственные и иные языки Республики Крым*, доступно за посиланням (рос. мовою): <https://monm.rk.gov.ru/ru/structure/210> (дата доступу: 01.03.2021);

²²⁶ Крим. Реалії, «*Державна кримськотатарська у Криму - імітація*»: проблеми мови корінного народу на півострові та материку, 19.01.2020, доступно за посиланням: <https://ua.krymr.com/a/derzhavna-krymskotatarska-mova-v-krymu-imitatsija/30385748.html> (дата доступу: 01.04.2021);

ПРАВО НА ОТРИМАННЯ ОСВІТИ РІДНОЮ МОВОЮ: УКРАЇНСЬКА МОВА

З початку окупації проводилася систематична робота з дискримінації навчання дітей українською мовою. Як-от, чисельність учнів, які навчалися українською мовою скоротилося в 36 разів, а чисельність класів з українською мовою навчання — у 31 раз²²⁷. Скорочення можливостей навчання українською мовою відбувалося у всіх напрямках:

- у травні 2014 року «Міністерство освіти Криму» заявило про перекваліфікацію вчителів та вчительок української мови та літератури²²⁸ і влітку 276 педагогів були направлені на 10-місячні курси перенавчання за спеціальністю «Російська мова і література»;
- у червні 2014 року так зване «Міністерство освіти Криму» надіслало до закладів освіти лист «Про вибір мови навчання»²²⁹, де, з одного боку, наголошувалось на праві вибору мови навчання, але водночас зазначалось: «Викладання та вивчення державних мов Республіки Крим не повинно здійснюватися на шкоду викладанню і вивченню державної мови Російської Федерації»²³⁰;
- 1 вересня 2014-2015 навчального року відбулося суттєве скорочення числа учнів та учениць, котрі навчаються українською мовою, — з 12 867 до 1 990 осіб. Українська мова вивчалася як предмет у 142 класах, класи з освітою українською були у 20 школах, а з 7 шкіл з українською мовою навчання залишила лише 1 (школа № 20 в Феодосії)²³¹;
- у Таврійському національному університеті ім. Вернадського (м. Сімферополь) був ліквідований факультет української філології²³²;
- в ухваленій наприкінці 2014 року Державній Програмі розвитку освіти і науки в Республіці Крим на 2015-2017 роки²³³ жодного слова не було присвячено питанню отримання освіти українською мовою;
- у 2015 році були розроблені Примірні програми: «Українська мова», «Українська література» як рідна та і нерідна мова для дошкільних і загальноосвітніх організацій, схвалені рішенням федерального навчально-методичного об'єднання із загальної освіти Міністерства освіти і науки Російської Федерації²³⁴. Проте самі програми були розроблені лише російською мовою. Крім того, за 5 років вони не оновлювалися.
- у навчальному процесі використовуються 117 найменувань навчально-методичних видань кримськотатарською та українською мовами тиражом 168 248 екземплярів, підготовлених і виданих відповідно до Федерального державного освітнього стандарту РФ²³⁵, проте практично всі вони є філологічного (вивчення мови та літератури) й суспільствознавчого напрямку й абсолютна більшість з них надруковані кримськотатарською мовами;

²²⁷ див., наприклад, УКРІНФОРМ, *За три роки кількість учнів у Криму, які навчаються українською, зменшилась у 36 разів* 01.05.2017, доступно за посиланням: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2220496-za-tri-roki-kilkist-ucniv-u-krimu-aki-navcautsa-ukrainskou-zmensilas-u-36-raziv.html> (дата доступу: 01.03.2021);

²²⁸ див., наприклад, КрымИнформ Информационное агентство, 05.08.2014, *Крымские учителя украинского языка и литературы попали в программу переподготовки*, доступно за посиланням (рос. мовою): <http://www.c-inform.info/news/id/10106> (дата доступу: 01.03.2021);

²²⁹ текст листа доступний за посиланням (рос. мовою): <https://monm.rk.gov.ru/ru/structure/125> (дата доступу: 01.03.2021);

²³⁰ див., наприклад, Газета Кабінету Міністрів України «Урядовий Кур'єр», *Потьомкінські села освіти після анексії*, 29.05.2020, доступно за посиланням: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/potomkinski-sela-osviti-pislya-aneksiyi/> (дата доступу: 01.04.2021);

²³¹ там само;

²³² див., наприклад, Вища освіта Інформаційно-аналітичний портал про вищу освіту в Україні та за кордоном, *У Таврійському університеті ліквідовано факультет української філології*, 15.09.2014, доступно за посиланням (рос. мовою): <http://vnz.org.ua/novyny/podiyi/6586-u-tavrijskomu-universyteti-likvidovano-fakultet-ukrayinskoyi-filologiyi> (дата доступу: 01.03.2021);

²³³ Совет Министров Республики Крым, Постановление, 16 мая 2016 года № 204 «Об утверждении Государственной программы развития образования в Республике Крым», доступно за посиланням (рос. мовою): <http://docs.cntd.ru/document/413912863> (дата доступу: 01.03.2021);

²³⁴ Міністерство освіти, науки і молодіжної політики Республіки Крим, *Государственные и иные языки Республики Крым* (згадано вище);

²³⁵ там само;

- за 7 років окупації було надруковано 7 підручників для початкової школи з української мови та літератури²³⁶ (з інших предметів підручники українською не друкувалися). Для середньої школи не вийшло жодного підручника українською;
- навчання рідною мовою, відповідно до російського законодавства, можливо на рівні дошкільної, початкової загальної та основної загальної освіти²³⁷, тобто лише у 1 – 9 класах, а на рівні середньої загальної освіти (10 – 11 клас) навчання відбувається російською мовою. Це положення було продубльовано в статті 11.2 Закону № 131-ЗРК/2015 від 06.06.2015 «Про освіту в Республіці Крим»²³⁸;
- у 2019-2020 навчальному році у «Республіці Крим» функціонувало 404 дошкільні освітні організації, де навчалося 76 622 дитини, зокрема серед них — 1 дошкільна освітня організація з кримськотатарською мовою навчання, де виховувалося 40 дітей, і жодної — з українською мовою навчання. У 12 дошкільних організаціях з російською мовою навчання діяло 19 груп з кримськотатарською мовою, в яких навчалася 491 дитина (0,6 % від загальної кількості дошкільнят), у 19 — діяла 41 група зі змішаною формою навчання російською та кримськотатарською мовами, де навчалося 758 дітей (0,98 % від загальної кількості дошкільнят) та у 2 — діяло 2 групи з українською мовою навчання, де навчалося 65 дітей (0,08 % від загальної кількості дошкільнят)²³⁹;
- єдина кримська школа з навчанням українською мовою, за інформацією РФ, — це загально-освітня школа № 20 у місті Феодосія²⁴⁰, розташована в 14 км від міста у смт. Приморський з населенням у 12 500 осіб²⁴¹. Школа є малокомплектною. Вся документація та інформація здійснюється російською мовою. Навчання в 10-11 класах відбувається російською мовою. В цій школі переважно діють гуртки військово-спортивного й спортивного напрямку²⁴². У повідомленні про прийом до першого класу відсутня інформація про навчання українською мовою²⁴³;
- за роки окупації кількість учнів та учениць, котрі навчаються українською мовою, в закладах освіти тимчасово окупованого Криму катастрофічно скоротилась з 12 867 осіб до 206 дітей:

²³⁶там само;

²³⁷Закон об образовании РФ Общие положения Федерального закона об образовании 2020, *Федеральный закон «Об образовании в Российской Федерации» N 273-ФЗ от 29 декабря 2012 года с изменениями 2020 года*, доступно за посиланням (рос. мовою): <http://zakon-ob-obrazovanii.ru/> (дата доступу: 01.03.2021);

²³⁸Проект Закон Республики Крым «Об образовании в Республике Крым», доступно за посиланням (рос. мовою): <http://crimea.gov.ru/textdoc/ru/7/project/252.pdf> (дата доступу: 01.03.2021);

²³⁹Министерство образования, науки и молодежи Республики Крым, *Государственные и иные языки Республики Крым* (згадано вище);

²⁴⁰Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение «Школа № 20 г. Феодосии Республики Крым» Официальный сайт, доступно за посиланням (рос. мовою): <http://feoschool20.lbihost.ru/основные-сведения> (дата доступу: 01.03.2021); Министерство образования, науки и молодежи Республики Крым, 08.09.2015, *На крымско-татарском и украинском языках в Крыму обучаются чуть более 3% детей*, доступно за посиланням (рос. мовою): <https://monm.rk.gov.ru/article/show/322> (дата доступу: 01.03.2021); 02.03.2017, *Минобразования Крыма уделяет большое внимание созданию условий для изучения родных языков*, доступно за посиланням (рос. мовою): <https://monm.rk.gov.ru/article/show/681> (дата доступу: 01.03.2021); 29.01.2019, *В 2018/2019 учебном году изучение родных языков организовано для 38 871 крымского школьника*, доступно за посиланням (рос. мовою): https://monm.rk.gov.ru/article/show/2019_01_29_11_31_v_2018_2019_uchebnom_godu_izuchenie_rodnykh_iazykov_organizovano_dlia_38_871_krymskogo_shkolnika (дата доступу: 01.03.2021); *Государственные и иные языки Республики Крым* (згадано вище); 03.03.2017, *Крым.Реалии, Всего 371 ребенок обучается в Крыму на украинском языке — Минобразования Крыма*, доступно за посиланням (рос. мовою): <https://ru.krymr.com/a/28343616.html> (дата доступу: 01.03.2021);

²⁴¹Таблицы с итогами Федерального статистического наблюдения «Перепись населения в Крымском федеральном округе», доступно за посиланням (рос. мовою): https://www.gks.ru/free_doc/new_site/population/demo/perepis_krim/tab-krim.htm (дата доступу: 01.03.2021); Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение «Школа № 20 г. Феодосии Республики Крым» Официальный сайт (згадано вище);

²⁴²Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение «Школа № 20 г. Феодосии Республики Крым» Официальный сайт, *Образование*, доступно за посиланням (рос. мовою): <http://feoschool20.lbihost.ru/%d0%be%d0%b1%d1%80%d0%b0%d0%b7%d0%be%d0%b2%d0%b0%d0%bd%d0%b8%d0%b5/> (дата доступу: 01.03.2021);

²⁴³Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение «Школа № 20 г. Феодосии Республики Крым» Официальный сайт, *Приём в 1 класс*, доступно за посиланням (рос. мовою): <https://bit.ly/3nDQZ02> (дата доступу: 01.03.2021);

Таблиця 4. Кількість учнів та учениць, котрі навчаються українською мовою в закладах освіти тимчасово окупованого Криму²⁴⁴

Навчальні роки	2013/14	2014/15	2015/16	2016/17	2017/18	2018/19	2019/20
Кількість учнів та учениць, котрі навчаються українською мовою	12 867	1990	949	371	318	249	206
Відсоток учнів та учениць, котрі н навчаються українською мовою	7,3%	1,2%	0,5%	0,2%	0,2%	0,12%	0,09%

Підтвердженням рівня утисків української мови в окупованому Криму стало оприлюднення 19 квітня 2017 року наказу Міжнародного суду ООН про застосування попередніх тимчасових заходів у справі «Фінансування тероризму та расова дискримінація в Україні» (Україна проти Російської Федерації), серед яких уміщено вимогу до Російської Федерації забезпечити доступність освіти українською мовою в АР Крим²⁴⁵.

ПРАВО БАТЬКІВ НА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОСВІТИ Й НАВЧАННЯ ВІДПОВІДНО ДО СВОЇХ РЕЛІГІЙНИХ І СВІТОГЛЯДНИХ ПЕРЕКОНАНЬ

Після окупації Криму РФ почала процеси з формуванню в найкоротші терміни російської ідентичності серед дітей і молоді без врахування права батьків на забезпечення освіти й навчання відповідно до їхніх релігійних і світоглядних переконань.

У 2015 році замість курсу виховної спрямованості формування міжетнічної толерантності «Культура добросусідства»²⁴⁶ починається активне впровадження курсу «Кримознавство» у 5-9 класах, який позиціонує Крим як історично російський регіон. У кожному класі цей курс починається з розділу «Вступ» (2 години) з тематикою «Возз'єднання Криму й міста Севастополь з Російською Федерацією. «Кримська весна» 2014 р.» або «Республіка Крим — суб'єкт адміністративно-територіального устрою Російської Федерації. «Кримська весна» 2014 року»²⁴⁷.

Також після окупації почалась заміна українських підручників на російські, з бібліотек шкіл були вилучені всі підручники, за якими навчалися діти до 2014 року.

Вивчення курсу «Історії України» не передбачено в програмі шкільного курсу історії. Тому з 2014 року у кримських школярів не має можливості вивчати історію українського народу²⁴⁸.

²⁴⁴ див., наприклад, Газета Кабінету Міністрів України «Урядовий Кур'єр», *Потьомкінські села освіти після анексії* (згадано вище);

²⁴⁵ Українське право, 23.04.2017, *Наказ Міжнародного суду ООН щодо тимчасових заходів у справі «Фінансування тероризму та расова дискримінація в Україні» (Україна проти Російської Федерації)*, доступно за посиланням: https://ukrainepravo.com/international_law/public_international_law/rana-pkzrausersgs-ftsets-ssr-ses-khypsavysh-iashsekv-ts-ftuavk-chkrarftsvarrya-khyeusuyipts-kha-ua/ (дата доступу: 01.03.2021);

²⁴⁶ Закарпатський Інститут післядипломної педагогічної освіти, *Кримські педагоги впроваджують курсу «Культура добросусідства»*, жовтень 2013 р., доступно за посиланням: <http://zakinppo.org.ua/kabineți/kabinet-doshkilnoi-pochatkovoї-ta-inkluzivnoi-osviti/pochatkova-osvita/1404-krimski-pedagogi-vprovadzhuut-kursu-kultura-dobrosusidstva> (дата доступу: 01.04.2021);

²⁴⁷ УНЦПД, *Буксир для кримчан: як Україна бореться за абітурієнтів з півострова*, доступно за посиланням (рос. мовою): http://www.ucipr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=372:buksir-dlya-krimchan&catid=10&Itemid=214&lang=ua (дата доступу: 01.04.2021);

²⁴⁸ Українська правда, *Back in the USSR. Як змунюється Крим під російською окупацією. Спецпроект*, 08.04.2020, доступно за посиланням: <https://www.pravda.com.ua/articles/2020/04/8/7246911/Ke4> (дата доступу: 01.04.2021);

Натомість, РФ розробило нові підручними з історії Росії, якими заповнило всі школи Криму. Як зазначав Олександр Данилов, керівник Центру гуманітарної освіти російського видавництва «Просвещение» та член авторського колективу одного з таких підручників: «Нові підручники відрізняються від колишніх головним чином тим, що в їх основі лежать єдина для всіх методологічна концепція і єдиний змістовний стандарт, розроблені Російським історичним товариством. Це спроба досягти на їхній основі загальнонаціонального консенсусу стосовно нашої [ред. — російської] історії»²⁴⁹. А Методичні рекомендації щодо особливостей викладання історії та суспільствознавства в загальноосвітніх організаціях Республіки Крим в 2016/2017 навчальному році особливу увагу звертають на викладання історії Росії: «курс «Історія Росії» посідає пріоритетне місце і має обіймати не менше 60-70% за обсягом навчального часу»²⁵⁰.

Аналіз підручників з історії Росії²⁵¹ показав велику заангажованість і упередженість щодо територій сучасних України, Білорусі та Литви й низки історичних процесів. Приміром, у підручнику з історії Росії для 10 класу за авторством М. Горінова та А. Данілова вказується, що «на початку 2014 до влади на Україні прийшли націоналісти. Сталося повалення законно обраного президента Віктора Януковича. Було запропоновано скасувати статус російської мови як регіональної, що означало б фактичну заборону на її використання»²⁵².

МІЛІТАРИЗАЦІЯ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ

У РФ досить давно впроваджуються в освітньому процесі спеціальні держпрограми «Про патріотичне виховання громадян Російської Федерації», а з квітня 2014 року такі програми реалізуються і в Криму²⁵³, зокрема на момент підготування цієї Доповіді у Криму виконувалась держпрограма «Про патріотичне виховання громадян Російської Федерації на 2016-2020 роки»²⁵⁴.

Окрім цього, з кінця травня 2015 року у Криму розпочато впровадження «Стратегії розвитку виховання в РФ на період до 2025 року»²⁵⁵. Зокрема, в частині 2 розділу III цієї стратегії йдеться про те, що «патріотичне виховання і формування російської ідентичності передбачає ... формування у дітей патріотизму, почуття гордості за свою Батьківщину, готовності до захисту інтересів Вітчизни, відповідальності за майбутнє Росії на основі розвитку програм патріотичного виховання дітей, зокрема, воєнно-патріотичного виховання».

У сфері загальної системи навчання впровадження мілітаризації передусім відбувається через патріотичне виховання. Вже у грудні 2014 року з'явилась «Концепція патріотичного й духовно-морального виховання населення в Республіці Крим»²⁵⁶ і безліч документів на її виконання (планів, заходів, програм).

²⁴⁹ТАСС, Минобрнауки: единый учебник истории согласован с международным научным сообществом, 11.08.2015, доступно за посиланням (рос. мовою): <https://tass.ru/obschestvo/2178614>, (дата доступу: 01.04.2021);

²⁵⁰текст доступний за посиланням (рос. мовою): <http://krippo.ru/files/metod/2016/history.doc> (дата доступу: 01.04.2021);

²⁵¹ZN.UA, Підручник з історії — головна зброя Росії, 18.03.2016, доступно за посиланням: <http://gazeta.dt.ua/EDUCATION/pidruchnik-z-istoriyi-golovna-zbroya-rosiyi-.html> (дата доступу: 01.03.2021);

²⁵²Крым. Реалии, «Учебники как идеологическое оружие»: почему преподавание истории Крыма приводит к школьным скандалам, 14.07.2020, доступно за посиланням (рос. мовою): <https://ru.krymr.com/a/pochemu-prepodavanie-istorii-kryma-privodit-k-shkolnym-skandalam/30725394.html> (дата доступу: 01.03.2021);

²⁵³Федеральное архивное агентство, Государственная программа «Патриотическое воспитание граждан Российской Федерации на 2011–2015 годы», доступно за посиланням (рос. мовою): https://archives.gov.ru/programs/patriot_2015.shtml (дата доступу: 01.03.2021);

²⁵⁴текст доступний за посиланням (рос. мовою): <http://www.rosvoenentr-rf.ru/obobshchennyye-doklady/razrabotka-gpp-2016-2020-iyun-noyabr/utochnenny-variant-gosprogrammy.php> (дата доступу: 01.03.2021);

²⁵⁵Стратегия развития воспитания в Российской Федерации на период до 2025 года, Утверждена распоряжением Правительства Российской Федерации от 29 мая 2015 г. № 996-р, доступно за посиланням (рос. мовою): https://monm.rk.gov.ru/file/14_Raspor_996_p.pdf?kpage=1 (дата доступу: 01.03.2021);

²⁵⁶текст доступний за посиланням (рос. мовою): https://monm.rk.gov.ru/file/1_%D0%A3%D0%BA%D0%B0%D0%B7%20%D0%93%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D1%8B%20%D0%A0%D0%9A.pdf?kpage=1 (дата доступу: 01.03.2021);

Як наслідок реалізації цих програм і стратегій, кількість кадетських класів у Криму з 12 у 2016 році збільшилась до 109 у 2020 році²⁵⁷. Кадетські класи відкривають або патронують різні установи. Наприклад, у сімферопольській школі № 28 діє кадетський клас під патронатом окупаційного «МВС у Криму», у вересні 2017 року на базі Сімферопольської академічної гімназії (колишня Українська школа-гімназія) відкрився кадетський клас Міністерства з надзвичайних ситуацій Росії та кадетський клас Слідчого Комітету Росії.

Відкриття спеціалізованого класу — не перші кроки СКР у цьому напрямку, приміром, влітку 2017 р. в дитячому таборі «Артек» відбулось декілька «спеціалізованих» змін «Юний слідчий»²⁵⁸. Кадетські класи Слідчого комітету відкрито в Севастополі у школі № 22, у Сімферополі в школі-ліцеї № 3 ім. А.С. Макаренка — два класи, в Євпаторії у школі № 16 — три класи (для учнів третього, шостого і сьомого класів). Більш того, учні третього класу школи № 16 — наймолодші серед вихованців кадетських класів, створених будь-де Слідчим комітетом Росії²⁵⁹.

У Корейській школі реалізується проект оборонно-спортивного профілю, в Ялтинській школі № 7 сформовані морські класи, у Лівадійській школі створений козацький клас, а в Ялтинській школі № 11 — кадетські класи. Кадетські класи функціонують також у школах Севастополя²⁶⁰.

У серпні 2017 року окупаційна структура «Державний комітет у справах міжнародних відносин і депортованих громадян республіки Крим Ради Міністрів Криму» замовила 83 комплекти форми кубанських козаків на 870 тисяч рублів (орієнтовно 12 тис. доларів США). За словами так званого отамана Кримського козачого округу Володимира Миронова, в майбутньому планується відкрити ще з десяток класів, а помічник голови окупаційної «Ради міністрів Криму» з питань козацтва Антон Сироткін пояснював російським журналістам, що в сусідній Кубані такі класи є у всіх загальноосвітніх закладах, тому Криму є на що орієнтуватися²⁶¹.

Станом на час підготовки цієї Доповіді до військової підготовки дітей від 3 до 18 років в окупованому Криму залучені Міністерство оборони, Міністерство освіти і науки, ФСБ, МНС, МВС, Слідчий комітет, інші органи державної влади Росії, Російська Православна Церква, різні парамілітарні організації, на кшталт так званого «козацтва» тощо²⁶².

За інформацією з сайту «Державного бюджетного загальноосвітнього закладу Республіки Крим» «Кадетська школа-інтернат «Кримський кадетський корпус», за 5 років кадетський корпус закінчили 273 юнаки. До вищих навчальних закладів вступили 240 осіб (88% від загальної кількості випускників), з них — 145 (53% від загальної кількості випускників) вибрали для подальшого навчання ВНЗ силових міністерств і відомств, в тому числі 122 (45% від загальної кількості випускників) вступили до вищих військових навчальних закладів²⁶³.

²⁵⁷Крым.Реалии, *Крымские дети — заложники российской власти*, 05.12.2020, доступно за посиланням (рос. мовою): <https://ru.krymr.com/a/krymskiye-deti-zalozhniki-rossiyskoy-vlasti/30984474.html> (дата доступу: 01.03.2021);

²⁵⁸Освітня політика Портал громадських експертів, *МІЛІТАРИЗАЦІЯ ОСВІТИ В ОКУПОВАНОМУ КРИМУ*, 12.03.2018, доступно за посиланням (рос. мовою): <http://education-ua.org/ua/articles/1150-krimski-khunvejbinidlya-putina> (дата доступу: 01.03.2021);

²⁵⁹С. Мовчан, М. Суяліна, А. Галай, Інформаційне-аналітичне дослідження «Освітнє поле на тимчасово окупованих територіях України (2014-2019 рр.)», заг. ред. В. Потапова. — Київ, 2020, с. 33, доступно за посиланням: https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2021/03/Osvita_01_dlia-sayta.pdf?kpage=32 (дата доступу: 01.04.2021);

²⁶⁰Крым.Реалии, *Крымские дети — заложники российской власти* (згадано вище);

²⁶¹там само;

²⁶²С. Мовчан, М. Суяліна, А. Галай, Інформаційне-аналітичне дослідження «Освітнє поле на тимчасово окупованих територіях України (2014-2019 рр.)», заг. ред. В. Потапова. — Київ, 2020, с. 32, доступно за посиланням: https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2021/03/Osvita_01_dlia-sayta.pdf?kpage=32 (дата доступу: 01.04.2021);

²⁶³КПГ, *Російське кадетство замість кримського дитинства*, 12.06.2020, доступно за посиланням: <https://crimeahrg.org/uk/rosijske-kadetstvo-zamist-krimського-ditinstva/> (дата доступу: 01.04.2021);

З 2014 по 2020 рік для школярів і молоді АР Крим та міста Севастополь проводяться тематичні заходи, конкурси, проекти, спрямовані на формування російської ідентичності, як, приміром, Всеросійський проект «Діалоги з героями», основною метою якого є розвиток системи наставництва й зв'язку поколінь, формування патріотичної свідомості та моральних і ціннісних орієнтирів на героїчному прикладі людей, котрі присвятили життя служінню Росії²⁶⁴.

ПРАВО НА УЧАСТЬ У КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ ТА КОРИСТУВАННЯ ЗАКЛАДАМИ КУЛЬТУРИ^{265,266}

Закріплення права на участь у культурному житті можна знайти в Загальній декларації прав людини²⁶⁷, відповідно до частини першої статті 27 якої кожна людина має право вільно брати участь у культурному житті суспільства, втішатися мистецтвом, брати участь у науковому прогресі і користуватися його благами, та пункті «а» частини першої статті 15 МПЕСКП²⁶⁸, за яким держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожної людини на участь у культурному житті. Цьому праву кореспондують відповідні обов'язки держав здійснювати заходи, які є необхідними для охорони, розвитку й поширення досягнень науки й культури; поважати свободу, безумовно необхідну для наукових досліджень і творчої діяльності, визнавати користь, що її дають заохочення та розвиток міжнародних контактів і співробітництва в науковій і культурній галузях.

Право на захист, охорону й повагу культурних цінностей у період окупації закріплено Конвенцією «Про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту» від 14 травня 1954 року²⁶⁹ й в протоколах до неї, ратифікованих зокрема й Російською Федерацією.

Право на забезпечення незалежності, недоторканності та збереження культури закріплено у статуті ЮНЕСКО²⁷⁰, Конвенції про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності 1970 року²⁷¹ та Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини 1972 року²⁷². Підписантом цих документів є і РФ.

Міжнародне гуманітарне право забороняє державі-окупанту знищувати культурні цінності, історичні пам'ятки, місця відправлень культових обрядів і об'єкти, що складають культурну чи духовну спадщину народів, а також використовувати їх з метою досягнення успіху в бойових

²⁶⁴ С. Мовчан, М. Суляліна, А. Галай, Інформаційно-аналітичне дослідження «Освітнє поле на тимчасово окупованих територіях України (2014-2019 рр.)» (згадане вище), с. 30;

²⁶⁵ всі цифри, підрахунки, статистичні дані, наведені в цьому розділі, взяті з загальноукраїнського науково-популярного, історико-краєзнавчого журналу про культурну спадщину України «Пам'ятки України. Національна спадщина» № 4-6 від 2019 року, спеціальний номер «Пам'ятки Криму — сучасний стан культурної спадщини України», доступно за посиланням (паперова версія): <http://presa.ua/pam-jatki-ukraini-nacional-na-spadschina.html> або <https://files.nas.gov.ua/PublicMessages/Documents/0/2019/10/191018124255512-5021.pdfKpage=1> (дата доступу: 01.04.2021);

²⁶⁶ Розділ підготував Регіональний центр прав людини

²⁶⁷ Загальна декларація прав людини (згадана вище);

²⁶⁸ Міжнародний пакт про соціальні, економічні та культурні права (згаданий вище);

²⁶⁹ Конвенція «Про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту» від 14 травня 1954 року, доступна за посиланням: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_157/convKText (дата доступу: 01.03.2021);

²⁷⁰ Статут Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури, доступний за посиланням: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_014/convKText (дата доступу: 01.03.2021);

²⁷¹ Конвенція про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності від 14 листопада 1970 року, ратифікована із заявою Указом Президії ВР УРСР № 5396-ХІ від 10.02.1988, доступна за посиланням: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_186/convKText (дата доступу: 01.03.2021);

²⁷² Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини, ратифікована Указом Президії Верховної Ради № 6673-ХІ від 04.10.1988, доступна за посиланням: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_089/convKText (дата доступу: 01.03.2021);

діях²⁷³. А стаття 8(2)(b)(ix) Римського статуту кваліфікує факт руйнування та пошкодження культурних пам'яток як військовий злочин²⁷⁴.

Російська Федерація протягом 2014–2015 років привласнила всі об'єкти культурної спадщини України, розташовані на тимчасово окупованій території Автономної Республіки Крим та м. Севастополь. Це понад 1/10 всіх зареєстрованих об'єктів в Україні.

08 серпня 2014 року так званою «Державною радою Республіки Крим» було ухвалено «закон» *«Про об'єкти культурної спадщини в Республіці Крим»*²⁷⁵. У документі зазначається, що «об'єкти культурної спадщини (пам'ятки історії та культури) в Республіці Крим є невід'ємною частиною національного багатства і надбанням народів Російської Федерації».

Окрім цього, протягом останніх 5 років російська влада здійснила безпрецедентні незаконні та масштабні археологічні розкопки на Кримському півострові; зруйнувала під час будівельних робіт цілу низку цінних археологічних пам'яток; нанесла непоправних втрат низці пам'яток історії і культури. Зокрема частина об'єктів культурної спадщини були переміщені на територію Російської Федерації — колекція картин Айвазовського (місто Феодосія, Автономна Республіка Крим, Україна) — була тимчасово вивезена для виставки в Ермітажі (Санкт-Петербург, Російська Федерація).

Рішенням Виконавчої ради ЮНЕСКО з 2018 року розпочався моніторинг ситуації в АР Крим (Україна), проте мониторам поки не вдалося в'їхати на тимчасово окуповану територію²⁷⁶. Тим не менш, ЮНЕСКО у своєму черговому періодичному звіті щодо ситуації в Автономній Республіці Крим (Україна), опублікованому в жовтні 2020 року, констатувала як загальне погіршення ситуації на Кримському півострові у всіх сферах компетенції організації, так, зокрема, й руйнівні дії російської влади в Криму, що реально загрожують збереженню універсальної культурної та історичної цінності і автентичності українських об'єктів культурної спадщини, зокрема об'єкту «Стародавнє місто Херсонес Таврійський та його хора», що увійшов до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, і Ханського палацу в Бахчисараї, який з 2003 року перебуває в Орієнтовному списку світової спадщини ЮНЕСКО²⁷⁷.

Українські науковці та дослідники зазначають, що на час нападу Росії на Україну в 2014 році на державному обліку в Автономній Республіці Крим перебувало 7 227 пам'яток археології, 3 861 пам'ятка історії, 742 пам'ятки архітектури, містобудування і садово-паркового мистецтва, 520 пам'яток монументального мистецтва, з них — 227 національного значення. У той же час у Севастополі було зареєстровано 246 пам'яток археології, 1 479 пам'яток історії, 719 пам'яток архітектури, містобудування і садово-паркового мистецтва, 262 пам'яток монументального мистецтва, з них — 42 національного значення. Тобто всього в Криму перебувало на обліку 14 364 пам'ятки²⁷⁸.

На початку 2014 року в АР Крим діяли 32 державні музейні установи, серед яких 7 історико-культурних заповідників: Державний архітектурно-історичний заповідник «Судацька фортеця» (створений у 1928 р., філія Національного заповідника «Софія Київська» з 1958 р.), Керченський історико-культурний заповідник (1987), Бахчисарайський історико-культурний заповідник (1990),

²⁷³ див., зокрема, Гаазькі конвенції 1954 року, Додатковий протокол 1977 року до Женевських конвенцій 1949 року (згадані вище);

²⁷⁴ Римський статут міжнародного уголовного суду (згаданий вище)

²⁷⁵ текст доступний за посиланням: https://archive-gkogn.rk.gov.ru/rus/file/pub/pub_233575.pdf?kpage=1 (дата доступу: 01.03.2021);

²⁷⁶ DW, *Прямий моніторинг ЮНЕСКО в Криму: місія неможлива?*, 18.04.2018, доступно за посиланням: <https://cutt.ly/pblldaWN> (дата доступу: 01.04.2021);

²⁷⁷ UNESCO. Executive Board, 210th, 2020, *Follow-up to decisions and resolutions adopted by the Executive Board and the General Conference at their previous sessions, Part I: Programme issues, C. Follow-up of the situation in the Autonomous Republic of Crimea (Ukraine)*, доступно за посиланням (англ. мовою): <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000374521.locale=en> (дата доступу: 01.04.2021);

²⁷⁸ Координаційна Рада Організацій Вимушених Переселенців з Криму, *«Півострів скарбів» в руках окупантів: загрози і виклики українській культурній спадщині в Криму*, доступно за посиланням: <https://coordradacrimea.website/uk/pivostriv-skarbiv-v-rukah-okupantiv-zagrozi-i-vikliki-ukrainskij-kulturnij-spadshhni-v-krimu/> (дата доступу: 01.04.2021);

Алупкінський державний палацово-парковий заповідник (1990), Республіканський історико-археологічний заповідник «Калос-Лімен» у смт. Чорноморське (1997), Історико-культурний заповідник «Старий Крим» (2000), Історико-археологічний заповідник «Неаполь Скіфський» (2011)²⁷⁹.

У Севастополі на момент початку агресії Росії діяли щонайменше 10 державних музеїв, серед яких Національний заповідник «Херсонес Таврійський» (заснований у 1978 р., статус національного надано у 1994 р.)²⁸⁰.

У АР Крим налічувалося 917,5 тис. предметів державної частини Музейного фонду України, а у Севастополі — 320,2 тис. До того ж в Криму на державному обліку перебувало понад 300 громадських і відомчих музеїв. Низка таких установ була і у Севастополі²⁸¹.

У переліку пам'яток культурної спадщини національного значення, занесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України²⁸², станом на 25 червня 2020 року обліковувалось 63 пам'ятки культурної спадщини Автономної Республіки Крим та 23 — м. Севастополь. У переліку пам'яток культурної спадщини місцевого значення, занесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, станом на 25 червня 2020 обліковувалось 1 080 об'єктів з території Кримського півострову і ще 32 — з території міста Севастополь.

Серед порушень, пов'язаних зі збереженням культурної спадщини, можна виділити три основні напрямки:

- незаконне вивезення пам'яток культурної спадщини з Кримського півострова;
- незаконні археологічні розкопки на тимчасово окупованій території АР Крим і м. Севастополь;
- реставраційні роботи, що призводять до втрати культурної спадщини.

НЕЗАКОННЕ ВИВЕЗЕННЯ ПАМ'ЯТОК КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Уже з першого року окупації окупаційна влада започаткувала практику вивезення рухомої культурної спадщини з півострову в порушення статті 11 Конвенції про заходи, спрямовані на заборону й запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності від 1970 року²⁸³, де зазначено, що вивезення чи передача прав на культурні цінності, які відбулися внаслідок окупації є незаконними.

29 липня 2016 року у Третьяковській галереї (Москва, РФ) відбулася виставка Івана Айвазовського. В експозиції було представлено близько 100 живописних і 50 графічних робіт майстра, серед яких й експонати з Феодосійської картинної галереї. Виставка тривала до 20 листопада 2016 року²⁸⁴.

29 липня 2017 року у Державному музеї образотворчого мистецтва імені А.С. Пушкіна (Москва, РФ) відбулась виставка «Пантікапей і Фанагорія. Дві столиці Боспорського царства». На виставці було представлено 450 експонатів, що розкривають історію Боспорського царства від VII ст. до н.е. до I ст. н.е. Серед іншого, експонувалися археологічні предмети з фондів Східно-Кримського історико-культурного музею-заповідника (м. Керч)²⁸⁵.

²⁷⁹там само;

²⁸⁰там само;

²⁸¹там само;

²⁸²Міністерство культури України Офіційний сайт, *Державний реєстр нерухомих пам'яток України*, доступно за посиланням: <https://cutt.ly/1iE6h71> (дата доступу: 01.03.2021);

²⁸³Конвенція про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності від 14 листопада 1970 року (згадана вище);

²⁸⁴GQ, *Виставка к 200-летию Айвазовского в Третьяковской галерее, 03.08.2016*, доступно за посиланням (рос. мовою): <https://www.gq.ru/travels/vystavka-k-200-letiyu-ajvazovskogo-v-tretyakovskoj-galeree> (дата доступу: 16 березня 2021 року);

²⁸⁵Государственный музей изобразительных искусств имени А.С. Пушкина, *Пантикапей и Фанагория. Две столицы Боспорского царства, 2017*, доступно за посиланням (рос. мовою): <http://www.arts-museum.ru/events/archive/2017/bospor/index.php/> (дата доступу: 16 березня 2021 року);

2 квітня 2019 року у Державному історико-архітектурному і художньому музеї-заповіднику «Казанський Кремль» відкрилася експозиція «Золота Орда і Причорномор'я. Уроки Чингісидської імперії», де був представлений унікальний експонат — кам'яне різьблене обрамлення колодязя XIII–XIV ст. — з фондів Ялтинського історико-літературного музею. Завідувач відділом розвитку Ялтинського історико-літературного музею Катерина Попова повідомляла, що експонат демонструватиметься до жовтня 2019 року²⁸⁶.

НЕЗАКОННІ АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗКОПКИ В КРИМУ

РФ систематично здійснює незаконні археологічні розкопки на території Кримського півострова чим порушує норми міжнародного права. Від початку окупації представники щонайменше 29 юридичних осіб у період 2014 — 2018 років отримали більше 90 дозволів на проведення археологічних розкопок від Міністерства культури РФ. Значна кількість археологічних розкопок відбулася в межах реалізації інфраструктурних проектів — будівництва транспортного переходу через Керченську протоку, будівництва «енергомосту в Крим», магістрального газопроводу «Краснодарський Край — Крим» і траси «Таврида». Відповідно, терміни проведення археологічних розкопок обмежувалися часом робіт за проектами. Втім, лише за час спорудження транспортного переходу через Керченську протоку археологами було видобуто більше 1 мільйона артефактів, з них понад 100 тисяч артефактів, що становлять наукову цінність²⁸⁷.

01 жовтня 2018 року співробітники Боспорської археологічної експедиції під час розкопок древнього міста Тиритака виявили кістяну статуетку бога Гарпократа (єгипетського бога мовчання). Ця знахідка унікальна для досліджень пам'яток на території Боспорського царства²⁸⁸.

16 жовтня 2018 року Інститут археології та етнографії Сибірського відділення РАН (м. Новосибірськ) повідомив, що під час будівництва траси «Таврида» співробітниками інституту знайдено та досліджено 9 археологічних пам'яток різних епох, зокрема близько 140 мусульманських поховань²⁸⁹.

23 жовтня 2018 року співробітники музею-заповідника «Херсонес Таврійський» під час археологічних розкопок виявили біля Карантинної балки невідоме стародавнє городище. За припущеннями вчених, виявлений археологічний об'єкт належить до Кемі-Обінської цивілізації, поширеної в Криму до 3 000 року до н.е.²⁹⁰.

09 листопада 2018 року так зване «Міністерство культури Криму» повідомило, що під час будівництва залізничних підходів до Керченського мосту, в процесі археологічних розкопок біля с. Жовтневе Ленінського району, було знайдено античне поселення Манітра епохи Боспорського царства (IV–II ст. до н.е.). Загальна площа поселення становить більше 4 тис. кв. м, за характером забудови й збереженістю пам'ятка є унікальною для об'єктів культурної спадщини цієї доби в Північному Причорномор'ї²⁹¹.

²⁸⁶ Крымское ЭХО, *Золотая Орда и Причерноморье*, 04.04.2019, доступно за посиланням (рос. мовою): <https://c-echo.info/zolotaya-orda-i-prichernomorie/> (дата доступу: 01.04.2021);

²⁸⁷ РИА Новости КРЫМ, *В зоне строительства Крымского моста обнаружено свыше 1 млн находок*, 13.02.2018, доступно за посиланням (рос. мовою): <https://crimea.ria.ru/society/20180213/1113827679.html> (дата доступу: 01.04.2021);

²⁸⁸ Крим.Реаліі, *На розкопках в Керчи археологи выявили «уникальную» статуетку (+ фото)*, 02.10.2018, доступно за посиланням: <https://ua.krymr.com/a/news-u-kerchi-arkheology-vyjavlyly-unikalnu-statuetku/29520645.html> (дата доступу: 01.04.2021);

²⁸⁹ НЕДВИЖИМОСТЬ РИА Новости, *Сибирские археологи отреставрировали находки из скифских курганов Крыма*, 16.10.2018, доступно за посиланням (рос. мовою): <https://realty.ria.ru/20210430/turizm-1730653049.html> (дата доступу: 01.04.2021);

²⁹⁰ Крым.Реалии, *В Севастополе возле Карантинной балки обнаружили древнее городище (+ фото)*, 23.10.2018, доступно за посиланням (рос. мовою): <https://ru.krymr.com/a/v-sevastopole-vozle-karantinnoi-balki-obnaruzhili-drevnee-gorodishe/29559889.html> (дата доступу: 01.04.2021);

²⁹¹ ИЗВЕСТИЯiz, *Полуостров сокровищ: что нашли при строительстве Крымского моста*, 07.01.2020, доступно за посиланням (рос. мовою): <https://iz.ru/958276/elena-motrenko/poluostrov-sokrovishch-cto-nashli-pri-stroitelstve-krymskogo-mosta> (дата доступу: 01.04.2021);

20 грудня 2018 року доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології РАН Сергій Внуков повідомив, що за 2 роки археологічних розкопок в межах реалізації проекту будівництва траси «Таврида» археологічні роботи проведені в зоні 300 км від м. Севастополь до м. Керч, розкопано більше сотні пам'яток, видобуто сотні тисяч артефактів. Але Внуков підтвердив стислість термінів археологічних розкопок, що пов'язано зі строками безпосередньо будівництва траси «Таврида»²⁹².

17 січня 2019 року археологи повідомили про результати робіт на 4 бастіоні оборони м. Севастополя (роботи відбуваються за програмою реконструкції Історичного бульвару з листопада 2018 року). Археологічні розкопки здійснюються співробітниками Інституту історії матеріальної культури РАН та ФДБУК «Державний Ермітаж» (м. Санкт-Петербург, РФ). З початку робіт було видобуто близько 8 тисяч артефактів періоду Кримської війни й оборони Севастополя в 1941–1942 роках. Розкопки Історичного бульвару в м. Севастополі було завершено в травні 2019 року²⁹³.

25 січня 2019 року директор так званого «Центрального музею Тавриди» (Кримського республіканського краєзнавчого музею) Андрій Мальгін повідомив, що у кримських музеїв не вистачає облаштованих місць для зберігання нових знайдених артефактів²⁹⁴.

08 лютого 2019 року в Ханському палаці (Бахчисарайський історико-культурний заповідник) розпочала роботу виставка, де було представлено 140 скифських золотих прикрас I–II ст. н.е., знайдених під час розкопок Усть-Альмінського некрополя в 2017 році²⁹⁵.

20 березня 2019 року завідувач відділу підводної археології музею-заповідника Херсонес Таврійський Антон Букатов заявив про плани археологів у 2019 році розпочати археологічні розкопки в бухті Омега в місті Севастополь. Також будуть продовжені археологічні роботи в бухтах Козача і Карантинна²⁹⁶.

24 березня 2019 року декан історичного факультету так званого «Кримського федерального університету ім. В. І. Вернадського», керівник археологічної експедиції на території Бахчисарайського палацу Олександр Герцен, заявив, що під час розкопок на території палацу виявлено більше 10 тисяч артефактів²⁹⁷.

13 травня 2019 року Інститут археології РАН опублікував 2-х томне дослідження «Крим-Таврида», присвячене результатам археологічних розкопок на території Кримського півострова в 2017-2018 роках²⁹⁸.

²⁹² OBOZREVATEL, *Нацисты «отдыхают»: Россия мародерствует в гигантских масштабах*, 09.08.2018, доступно за посиланням (рос. мовою): <https://plus.obozrevatel.com/crime/rossiya-grabit-kryim.htm> (дата доступу: 01.04.2021);

²⁹³ ТАСС Наука, *Обнаруженный археологами в центре Севастополя бастион XIX века станет филиалом музея*, 07.02.2019, доступно за посиланням (рос. мовою): <https://nauka.tass.ru/nauka/6088399> (дата доступу: 01.04.2021);

²⁹⁴ Город24 online, *Андрей Мальгин: О филиале Эрмитажа в Крыму и скифском золоте*, 25.01.2019, доступно за посиланням (рос. мовою): https://gorod24.online/simferopol/news/89531-andrey_malgin_o_filiale_ermitaja_v_kryimu_i_skifskom_zolote.html (дата доступу: 01.04.2021);

²⁹⁵ ВестиСевастополь, *140 скифских золотых украшений впервые представлены в Бахчисарае*, 08.02.2019, доступно за посиланням (рос. мовою): <https://bit.ly/3tgzFzy> (дата доступу: 01.04.2021);

²⁹⁶ FederalCity, *В Севастополе подводные археологи начинают исследования в бухте Омега*, 21.03.2019, доступно за посиланням (рос. мовою): <https://federalcity.ru/index.php?newsid=5355> (дата доступу: 01.04.2021);

²⁹⁷ ТАСС Наука, *Археологи нашли на раскопках в Ханском дворце в Бахчисарае более 10 тыс. артефактов*, 24.03.2019, , доступно за посиланням (рос. мовою): <https://nauka.tass.ru/nauka/6252220> (дата доступу: 01.04.2021);

²⁹⁸ RG.RU, *Ученые приоткрыли тайну «безглавого» захоронения в Крыму*, 13.05.2019, доступно за посиланням (рос. мовою): <https://rg.ru/2019/05/13/reg-ufu/uchenye-priotkryli-tajnu-bezglavogo-zahoroneniia-v-krymu.html> (дата доступу: 01.04.2021);

З 1 по 20 жовтня 2020 року відбувся перший етап франко-російського археологічного проекту «Кримська війна», що передбачає археологічні розкопки та земляні роботи на території Альмінської долини й в місті Севастополь²⁹⁹.

СИТУАЦІЯ ЗІ ЗБЕРЕЖЕННЯМ І РЕСТАВРАЦІЄЮ ОБ'ЄКТІВ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ НА ТЕРИТОРІЇ КРИМСЬКОГО ПІВОСТРОВА

У 2015 році одна з веж Генуезької фортеці, знаковий об'єкт, що входить до Попереднього списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, обвалилася. Керівництвом музею були найняті некваліфіковані працівники, котрі здійснили ремонт, що полягав у проведенні звичайних будівельних робіт без будь-якого натяку на реставрацію³⁰⁰. У січні 2018 року органи окупаційної адміністрації підтвердили факт обвалу частини склепіння південних воріт фортеці Єні-Кале³⁰¹. Від 30 січня 2019 року фортеця закрита для відвідувань, реставраційні роботи не розпочаті³⁰².

У 2018 році без проведення археологічних розкопок прямо біля схилу гори Мітрідат, де розташовується античний акрополь, вмонтували й залили бетоном 1 134 тридцятиметрових стовпів. 28 січня 2019 року на розкопках Пантікапея (Мітрідат) нахилилися колони — вхід у городище закритий і охороняється. 13 лютого 2019 року впали колони античного міста Пантікапей (м. Керч), які пізніше були перевезені до Східно-Кримського історико-культурного музею-заповідника. З 07 березня 2019 року історична пам'ятка зберігається у Східно-Кримському історико-культурному музеї-заповіднику, реставраційні роботи не проводяться³⁰³.

Окрім того, під виглядом реставраційних робіт Російська Федерація знищує об'єкти культурної спадщини. Як-от, реставраційні роботи на об'єктах Бахчисарайського історико-культурного заповідника на підставі розпорядження так званої «Ради міністрів Республіки Крим» від 29.12.2015 № 1311-р здійснювала ТОВ «Корпорація Атта Груп» (проектна документація розроблена ТОВ «Кірамет»). Підрядник, що виконував роботи, не мав жодного досвіду з реставрації історико-культурних об'єктів. Власне, замість реставраційних робіт на об'єкті було виконано ремонтні роботи (замінено оригінальні дубові балки, замінено черепицю ручної роботи, пошкоджено розпис XVIII століття Великої Ханської мечеті (Бюк Хан Джамі), а на фасаді будівлі з'явилися тріщини), як наслідок було нанесено непоправної шкоди об'єкту культурної спадщини — єдиному збереженому зразку кримськотатарської палацової архітектури³⁰⁴.

ХЕРСОНЕС ТАВРІЙСЬКИЙ

З жовтня 2015 року уряд Російської Федерації своїм розпорядженням зробив «Національний заповідник «Херсонес Таврійський» федеральною власністю і долучив до «об'єктів культурної спадщини федерального значення, включених в Єдиний державний реєстр об'єктів

²⁹⁹ВестиСевастополь, *Французы участвуют в раскопках воинских захоронений в Севастополе*, 04.10.2020, доступно за посиланням (рос. мовою): <https://vesti92.ru/news/novosti/frantsuzy-uchastvuyut-v-raskopkakh-voinskikh-zakho/>, (дата доступу: 01.04.2021);

³⁰⁰Координаційна Рада Організацій Вимушених Переселенців з Криму, *«Півострів скарбів» в руках окупантів: загрози і виклики українській культурній спадщині в Криму* (згадана вище);

³⁰¹КРЫМИНФОРМ, *Часть свода ворот крепости Еникале обрушилась в Керчи*, 24.01.2018, доступно за посиланням (рос. мовою): <https://www.c-inform.info/news/id/61251> (дата доступу: 01.04.2021);

³⁰²Голос Криму КУЛЬТУРА, *Звіздарі безсилі проти хамів*, 11.07.2020, доступно за посиланням: <https://culture.voicetcrimea.com.ua/uk/monitoring-porushennia-mizhnarodnoho-humanitarnoho-prava-shchodo-zberezhenia-kulturnoi-spadshchiny-na-tymchasovo-okupovanij-terytorii-ar-krym-ta-m-sevastopolia/> (дата доступу: 01.04.2021);

³⁰³там само;

³⁰⁴Координаційна Рада Організацій Вимушених Переселенців з Криму, *«Півострів скарбів» в руках окупантів: загрози і виклики українській культурній спадщині в Криму* (згадана вище); *День, Культурна спадщина: анексована, втрачена, розкрадена*, 31.10.2018, доступно за посиланням: <https://day.kyiv.ua/uk/article/den-ukrayiny/kulturna-spadshchyna-aneksovana-vtrachena-rozkradena> (дата доступу: 01.03.2021);

культурної спадщини (пам'яток історії та культури) народів Російської Федерації. РФ намагається інтегрувати «Херсонес Таврійський» у новому статусі у світовий культурний простір. ЮНЕСКО не визнало російської юрисдикції об'єкта та офіційно призупинило співробітництво з музеєм-заповідником на період тимчасової окупації Криму. 22 грудня 2015 року «влада» анексованого Криму вивезла заставний і пам'ятний камінь Свято-Володимирського собору Херсонесу Таврійського до російського міста Владимир, до пам'ятника князю Володимиру і будівництва Собору. Кричущим фактом руйнівних дій окупаційної влади стало проведення у 2018-2019 роках «міжнародного музичного фестивалю» «Опера в Херсонесі», для чого на територію заповідника було завезено 15 фур металокопалок та дизель-генераторну електростанцію, встановлено чотири сцени, три екрани, трибуну для глядачів загальною вагою 500 тонн, світлове і звукове обладнання потужністю 50 кіловат. Все це було змонтовано безпосередньо на древніх руїнах та створило вкрай негативне антропогенне навантаження на пам'ятку ЮНЕСКО. Під час підготовки до розважального заходу було викинуто як сміття середньовічне аричне каміння та античну колону, комунікації прокладалися на залишках археологічних об'єктів, будівництво велося там, де ще не завершено дослідницькі та реставраційні роботи, важка техніка рухалася по культурному шару й нерозкопаній частині городища³⁰⁵.

Починаючи з квітня 2014 року, ЮНЕСКО ухвалено 12 рішень «*Моніторинг ситуації в Автономній Республіці Крим (Україна)*»³⁰⁶, що дозволили забезпечити закріплення протягом понад шести років проблематики окупованого російською стороною Криму у переліку першочергових питань порядку денного діяльності цього керівного органу Організації, а також сприяли запровадженню як основної мети в цьому контексті формування комплексного моніторингового механізму ЮНЕСКО щодо ситуації з правами людини в Криму та м. Севастополь у сферах відповідальності Організації.

Станом на березень 2021 року Генеральною директоркою ЮНЕСКО проведено вже двадцять інформаційних зустрічей, під час яких лунають докладні доповіді щодо порушень прав людини на півострові у таких сферах, як освіта, забезпечення культурних потреб, збереження культурної спадщини, прав журналістів, релігійних спільнот тощо. У доповідях констатується подальше погіршення ситуації у тимчасово окупованому Криму у сферах компетенції ЮНЕСКО, наводяться конкретні факти триваючих порушень прав людини у вищезазначених сферах³⁰⁷.

Окрім цього, за інформацією Міністерства юстиції України, станом на дату підготовки цієї Доповіді, відомство здійснює захист прав та інтересів України у справі за позовом України до Амстердамського археологічного музею імені Алларда Пірсона. Суперечка виникла через те, що між Музеєм Алларда Пірсона й низкою музеїв, розташованих на території Автономної Республіки Крим, було укладено угоди на експонування певних музейних предметів державної частини Музейного фонду України. У зв'язку з тимчасовою окупацією Криму й претензіями з боку кримських музеїв керівництво Музею Алларда Пірсона відмовилось повертати Україні експонати виставки до моменту ухвалення компетентними судами відповідного рішення. На сьогодні існує рішення Окружного суду Амстердаму, відповідно до якого суд визнав право України на повернення на її територію колекції кримських музеїв. Але кримські музеї, не погоджуючись з таким вироком, подали апеляцію, і наразі триває апеляційне провадження в цій справі³⁰⁸.

³⁰⁵Голос Криму, *Загрози втрати об'єкта світової та української спадщини «Херсонесу Таврійського» як наслідок російської окупації*, 03.10.2019, доступно за посиланням: <https://voicecrimea.com.ua/main/articles/the-threat-loss-object-world-and-ukrainian-heritage-tauric-chersonesos-as-consequence-russian-occupation.html> (дата доступу: 01.03.2021);

³⁰⁶Permanent Mission of Ukraine to the UNESCO, *Follow-up of the situation in the Autonomous Republic of Crimea, Ukraine*, 25.01.2021, доступно за посиланням (англ. мовою): <https://unesco.mfa.gov.ua/en/ukraine-and-unesco-cooperation/follow-situation-support-autonomous-republic-crimea-ukraine> (дата доступу: 01.03.2021);

³⁰⁷Permanent Mission of Ukraine to the UNESCO, *Information Meeting on the situation in the temporarily occupied Crimea notes international support to Ukraine in counteracting Russian aggression*, 31.03.2021, доступно за посиланням (англ. мовою): <https://unesco.mfa.gov.ua/en/news/information-meeting-situation-temporarily-occupied-crimea-notes-international-support-ukraine-counteracting-russian-aggression> (дата доступу: 01.03.2021);

³⁰⁸УКРІНФОРМ, *Скіфське золото: рішення амстердамського суду — перемога, яка дає надію*, 28.10.2020, доступно за посиланням: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3125563-skifske-zoloto-risenna-amsterdamskogo-sudu-peremoga-aka-dae-nadiu.html> (дата доступу: 01.03.2021);

МОНУМЕНТАЛЬНЕ МИСТЕЦТВО

Окупаційна російська влада навесні 2014 року розпочала демонтаж українських пам'ятників. Як-от, у Севастополі 25 квітня 2014 року були демонстративно зняті зі своїх місць пам'ятник гетьману П. Сагайдачному й монумент на честь 10-річчя ВМС України. На місці останнього було невдовзі встановлено переданий Міністерством оборони РФ пам'ятник російському адміралу Д. Сенявіну.

Натомість у 2014-2020 рр. на території АР Крим і м. Севастополь встановлено, за неповними відомостями, 150 пам'ятників, що значно перевищує показник всього періоду Російської імперії (1783-1917 рр.), з яких 12 «неоімперської» тематики (анексія Криму у 2014 р., боротьба з Революцією Гідності, агресія Росії проти України у 2014-2020 рр.), 25 увічнюють пам'ять діячів і подій Російської імперії, 44 — діячів і події періоду Радянської Росії та СРСР, 18 — присвячені релігійній тематиці, 7 — радянським і російським прикордонникам, 44 — іншим темам (кримськотатарському письменнику С. Еміну, лідеру білих генералу П. Врангелю, президенту США Ф.Д. Рузвельту, кубинському революціонеру Ф. Кастро, чебуреку, балалайці, котам, героям казок і мультфільмів)³⁰⁹.

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА В КРИМУ

9 березня 2014 року під час святкування 200-річчя з нагоди Дня народження Тараса Шевченка були викрадені українські активісти Андрій Щекун та Анатолій Ковальський, організатори щорічного культурно-просвітницького заходу, що відбувався біля пам'ятника Шевченка в Сімферополі. 11 днів вони були зниклими безвісти, впродовж цього часу, як з'ясувалося пізніше, чоловіків катували у підвалі військового комісаріату. Лише 20 березня 2014 року Андрія та Анатолія було звільнено внаслідок обміну на представників російських спецслужб³¹⁰.

9 березня 2015 року російська окупаційна влада відмовила українцям Криму в проведенні заходу з покладанням квітів до пам'ятника Тараса Шевченка та святкування 201-ої річниці від Дня народження українського Кобзаря у парку Шевченка в Сімферополі. Активісти Українського культурного центру (УКЦ) вирішили провести захід в іншому місці — парку Гагаріна. У цей день трьох активістів затримали за українську символіку й примусово відвели до так званого «Залізничного районного суду міста Сімферополя», який визнав кримських активістів, членів УКЦ Леоніда Кузьміна, Вельдара Шукурджієва та Олександра Кравченка винними й присудив покарання у вигляді виправних робіт³¹¹.

15 травня 2015 року так звана «прокуратура Криму» попередила Леоніда Кузьміна, активіста УКЦ, про неприпустимість використання української символіки на траурних заходах 18 травня, присвячених Дню депортації кримськотатарського народу³¹².

21 травня 2015 року з нагоди святкування Дня вишиванки чотири члени УКЦ (Леонід Кузьмін, Михайло Батрак, Вельдар Шукурджієв і Сергій Дуб), а також члени знімальної групи

³⁰⁹Голос Криму, *Політика монументальної пропаганди російської окупаційної влади на Кримському півострові*, 18.11.2020, доступно за посиланням: <https://voiccrimea.com.ua/main/articles/politika-monumentalno%20d1%97-propagandi-rosijsko%20d1%97-okupacijno%20d1%97-vladi-na-krimskomu-pivostrovi.html> (дата доступу: 01.03.2021);

³¹⁰КримSOS, *День народження Кобзаря. Як його відзначають українські патріоти в окупованому Криму*, березень 2021 р., доступно за посиланням: <https://krimsos.com/news/60488326b6d26/> (дата доступу: 01.04.2021);

³¹¹там само; а також див.: Голос Криму КУЛЬТУРА, *Вирок у «шевченківській» справі — 40 годин громадських робіт*, 13.03.2015, доступно за посиланням: <https://voiccrimea.com.ua/main/the-verdict-shevchenko-case-40-hours-community-service.html> (дата доступу: 01.04.2021);

³¹²Голос Криму КУЛЬТУРА, *У Криму під заборону українська символіка і тривають переслідування проукраїнських активістів. (звіт КІМ)*, 19.06.2015, доступно за посиланням: <https://voiccrimea.com.ua/main/law/u-krimu-pid-zaboronoyu-ukra%20d1%97nska-simvolika-ta-peresliduvannya-proukra%20d1%97nskix-aktivistiv-zvit-kpm.html> (дата доступу: 01.04.2021);

українського телеканалу «Інтер» були затримані та допитані у зв'язку з фотографуванням у вишиванках на фоні напису «Крим» при в'їзді на адміністративну територію півострову³¹³.

У період 2016 — 2018 років більшість учасників УКЦ вимушені були припинити активну громадську діяльність й організацію культурних і просвітницьких українських заходів у Криму й внаслідок політичного тиску з боку російських спецслужб під загрозою арешту виїхали з тимчасово окупованої території Кримського півострову на материкову частину України. Більшість з них залишили півострів вже останньої миті перед можливими арештами за їхню публічну демонстрацію належності до української спільноти й за українську ідентичність³¹⁴.

Після російської окупації Криму, в листопаді 2014 року, російська окупаційна влада ліквідувала Кримський академічний український музичний театр, розташований у місті Сімферополь і єдиний у Криму, в чиєму репертуарі були україномовні вистави. Окупаційна влада перейменувала театр на «Державний академічний музичний театр Республіки Крим» і жодної україномовної вистави в його репертуарі тепер вже немає³¹⁵.

У лютому 2015 року в Сімферополі закрили музей української вишивки імені Віри Роїк. З будівлі зникла табличка з назвою музею, двері зачинено³¹⁶.

28 грудня 2015 року на батьківських зборах в українській театральній студії «Світанок», що працювала в Криму з 1993 року, було повідомлено про припинення студією роботи в Криму³¹⁷.

На початку березня 2016 року окупаційна влада Криму закрила для відвідувачів Музей Лесі Українки в Ялті. Музей закрито під приводом необхідності проведення ремонту будинку, де він розміщується, в якому в 1897 році жила Леся Українка. Однак, як повідомляють ялтинські активісти, жодних робіт там не проводиться, заявлений термін закриття музею — до кінця 2017 року — давно сплив. Станом на сьогодні музей імені Лесі Українки в місті Ялті не відкрито для відвідувачів³¹⁸.

ПРАВО НА БЕЗПЕЧНЕ ДЛЯ ЖИТТЯ І ЗДОРОВ'Я ДОВКІЛЛЯ³¹⁹

Принципом 1 Стокгольмської декларації (Декларація Конференції Організації Об'єднаних Націй з проблем навколишнього середовища людини, 1972 р.) закріплено право кожної людини на свободу, рівність і сприятливі умови життя у довкіллі³²⁰.

³¹³ див., наприклад, Голос Криму, *День вишиванки: арешт, допит, обшук і знову... погрози*, 22.05.2015, доступно за посиланням: <https://voicecrimea.com.ua/main/news/developments/den-vishivanki-aresht-dopit-obshuk-i-znovu-pogrozi.html> (дата доступу: 01.03.2021);

³¹⁴ Уповноважений із захисту державної мови, *Огляд щодо обмеження функціонування української мови на тимчасово окупованих територіях України*, доступно за посиланням: <https://mova-ombudsman.gov.ua/oglyad-ukrayinskoyi-movi-na-timchasovo-okupovanih-teritoriyah-ukrayini> (дата доступу: 01.04.2021);

³¹⁵ там само;

³¹⁶ espresso.TV, *У Сімферополі закрили музей української вишивки імені Віри Роїк*, 06.02.2015, доступно за посиланням: https://espreso.tv/news/2015/02/06/u_simferopoli_zakryly_muzei_ukrayinskoyi_vyshyvky_imeni_viry_royik (дата доступу: 01.04.2021);

³¹⁷ Голос Криму КУЛЬТУРА, *Через тиск у Криму припинила роботу українська студія «Світанок»*, 30.12.2015, доступно за посиланням: <https://voicecrimea.com.ua/main/news/cherez-tisk-u-krimu-pripinila-robotu-ukra%D1%97nska-studiya-svitanok.html> (дата доступу: 01.04.2021);

³¹⁸ Газета Кабінету Міністрів України Урядовий Кур'єр, *Леся Українка і Крим*, 22.05.2020, доступно за посиланням: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/lesya-ukrayinka-i-krim/> (дата доступу: 01.04.2021);

³¹⁹ Розділ підготував Регіональний центр прав людини

³²⁰ Декларация Конференции Организации Объединенных Наций по проблемам окружающей человека среды, принята Конференцией Организации Объединенных Наций по проблемам окружающей человека среды, Стокгольм, 1972 год, доступна за посиланням (рос. мовою): https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_454KText (дата доступу: 01.03.2021);

У 1992 році на другій Конференції ООН з проблем навколишнього середовища та розвитку було схвалено Декларацію Ріо-де-Жанейро з навколишнього середовища та розвитку, відповідно до якої було уточнене право людини на сприятливе навколишнє середовище в контексті концепції сталого розвитку, щоб у взаємодії людини й природи задовольнялися потреби не тільки сьогодишніх, але і прийдешніх поколінь. Утім, це право знайшло визнання та закріплення лише на галузевому рівні, а не в документах про основні права й свободи людини³²¹.

Як і будь-який збройний конфлікт, окупація Кримського півострову Російською Федерацією створила сукупність негативних факторів впливу на навколишнє середовище, зокрема, спричинила його забруднення, руйнування та знищення основних його компонентів. Окупаційна влада в боротьбі за природні ресурси вдається до дій, які безпосередньо впливають не лише на населення та навколишнє середовище окупованого півострова, але й на весь Азово-Чорноморський басейн.

Збільшення антропологічного навантаження на екосистеми Кримського півострова, необхідність його утримання та забезпечення природними ресурсами, потреба збільшення обсягів промислового виробництва в Криму, зокрема через необхідність формування і підтримки функціонування військових баз та інших, зокрема промислових, військових об'єктів, — комплекс запитів до природних багатств півострова, створений внаслідок окупації, продемонстрував, що Російська Федерація порушує режими природокористування, не враховує фактору обмеженості природних ресурсів Криму.

ВИКИД ШКІДЛИВИХ РЕЧОВИН В АТМОСФЕРНЕ ПОВІТРЯ

ПраТ «Кримський титан» (м. Армянськ) — підприємство хімічної промисловості, основною продукцією якого є діоксид титану. У серпні-вересні 2018 року фіксувалось потрапляння в атмосферу отруйних хімічних речовин з кислотонакопичувача підприємства³²².

У березні 2019 року у кислотонакопичувачі титанового заводу було зафіксовано черговий потужний викид хімічної речовини, що знаходиться під шаром фосфогіпсу й водяною «шапкою», що вкривають відходи хімічного виробництва титанового заводу. За словами місцевих мешканців, у районі кислотонакопичувача спостерігалось інтенсивне випаровування хімічних речовин, які потужний вітер спрямовував на м. Армянськ і навколишні населенні пункти. Працівникам заводу було видано засоби захисту органів дихання під час роботи у змінах³²³.

Схожий викид повторився у серпні 2019 року. Окупаційна влада факт викиду хімічних речовин приховала³²⁴.

Кожен з випадків супроводжувався різким погіршенням стану здоров'я місцевих мешканців. Спостерігалися масові звернення мешканців Джанкойського і Красногвардійського районів Криму до лікарень³²⁵.

³²¹Шомпол О.А. *Міжнародно-правові засади забезпечення екологічних прав людини*. Актуальні проблеми міжнародних відносин. Випуск 83(Частина II), 2009, стор. 183 — 187, доступно за посиланням: <http://journals.iir.kiev.ua/index.php/apmv/article/viewFile/424/391> (дата доступу: 01.03.2021);

³²²Крим.Реалії, *У кислотонакопичувач «Кримського титану» скинули два мільйони кубометрів води — заступник Аксенова*, 22.10.2018, доступно за посиланням: <https://ua.krymr.com/a/novyny-krymu-vybukh-u-kerchikrymskyi-tytan/29557999.html> (дата доступу: 01.04.2021);

³²³УКРІНФОРМ, *На півночі Криму знову зафіксували викиди в повітря хімічних речовин*, 12.03.2019, доступно за посиланням: <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/2658032-na-pivnoci-krimu-znovu-zafixsuvali-vikidi-v-povitra-himicnih-recovin.html> (дата доступу: 01.04.2021);

³²⁴див., наприклад, ЛВ.УА, *На «Кримському титані» зупинили цех, «щоб запобігти погіршенню екологічної ситуації»*, 29.08.2019, доступно за посиланням: https://lb.ua/society/2019/08/29/435891_krimskom_titane_ostanovili_tseh.html (дата доступу: 01.04.2021);

³²⁵див., наприклад, Крим.Реалії, *«Є люди, які реально постраждали»: «розплата» за викиди в Армянську*, 17.08.2019, доступно за посиланням: <https://ua.krymr.com/a/vykydy-v-armiznsku-krym/30113895.html> (дата доступу: 01.04.2021);

НЕЗАКОННІ ВИРУБКИ ЗЕЛЕНИХ НАСАДЖЕНЬ, ЗОКРЕМА УНІКАЛЬНИХ РЕЛІКТОВИХ РОСЛИН

У 2015-2016 році в урочищі Ласпі було завершено будівництво двох восьмиповерхових житлових будинків. Будівництво здійснило ТОВ «Агат-А». За підрахунками активістів під час будівництва першої черги комплексу було вирубано 345 червонокнижних дерев, орієнтовна сума збитків природі склала 31 млн. російських рублів (орієнтовно 480 тис. доларів США)³²⁶.

05 жовтня 2018 року голова Всеукраїнської екологічної ліги Тетяна Тимочко заявила, що з початку окупації АР Крим та м. Севастополь в урочищі Ласпі з 2 000 унікальних реліктових дерев ялівцю було знищено 800. Станом на червень 2018 року було вирубано 10 гектарів насаджень³²⁷.

У травні 2018 року на підставі рішення федеральних органів служби з нагляду у сфері природокористування (Росприроднадзор) у селищі Гаспра було знищено посадки ялівця. За інформацією ЗМІ ділянка в селищі Гаспра розчищається під котеджну забудову³²⁸.

За оцінкою кандидата біологічних наук, завідувачки лабораторією фіторесурсів так званої «Федеральної державної бюджетної установи науки «Інститут морських біологічних досліджень імені О. О. Ковалевського» Н. Мільчакової ситуація з вирубкою ялівця в Криму є катастрофічною. Лише в Бахчисарайському районі було знищено більше 1 000 дерев ялівцю віком 100 років і старше. Такі насадження ялівця не можуть бути відновлені. За інформацією Мільчакової в Бахчисарайському районі працює 16 підприємств, чиєю продукцією є виробы з ялівцю³²⁹.

14 лютого 2019 року керівник «Управління з розвитку курортних територій і туристичних ресурсів» так званого «Міністерства екології і природних ресурсів Республіки Крим» М. Карпенко в коментарі ЗМІ заявив про плани окупаційної адміністрації відкрити офіційний пляж на території ландшафтно-рекреаційного парку «Тиха бухта» в Коктебелі³³⁰. В травні 2017 року на ділянці 42 788 кв. м розпочалися будівельні роботи. ТОВ «Гріффон Едвайзор» розпочато будівництво трьох дев'ятиповерхових будинків³³¹.

За інформацією прес-служби так званої «Державної казенної установи Республіки Крим «Служба автомобільних доріг Республіки Крим» від 12 березня 2019 року про компенсацію відновної вартості зелених насаджень, вирубаних під час будівництва так званої траси «Таврида», в процесі будівництва траси було вирубано більше 111 тисяч дерев та більше 116 тисяч кущів. З огляду на недоцільність рекультивациі території до завершення будівництва, компенсація мала місце в грошовому еквіваленті — 209 мільйонів російських рублів

³²⁶ Крым.Реалии, *Как лес становится «не лесом»: застройка урочища Ласпи высотками продолжается*, 19.05.2019, доступно за посиланням (рос. мовою): <https://ru.krymr.com/a/sevastopol-zastroyka-urochisch-laspi/29949859.html> (дата доступу: 01.04.2021);

³²⁷ Obozrevatel, *Новое лихо в Крыму: экологи забыли на сполох*, 05.10.2018, доступно за посиланням: <https://plus.obozrevatel.com/ukr/crime/nove-liho-v-krimu-ekologi-byut-na-spoloh.htm> (дата доступу: 01.04.2021);

³²⁸ Крым.Реалии, *Ущерб на 200 лет: как активисты спасают краснокнижное наследие в Гаспре*, 30.05.2018, доступно за посиланням (рос. мовою): <https://ru.krymr.com/a/29258606.html> (дата доступу: 01.04.2021);

³²⁹ вказана новина із заголовком «Ситуация вокруг вырубки можжевельника в Крыму является катастрофической» була опублікована рос. мовою на сайті <https://sevasnews.ru> 06.06.2018 за посиланням: <https://sevasnews.ru/news/society/5371-rubka-mozhzhevelnika-stala-ogromnym-tenevym-biznesom.html>, проте на момент підготовки цієї доповіді доступ до цієї новини був можливий тільки через Гугл-кеш (Google's cache) за посиланням: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:19vPZjAinH8J:https://sevasnews.ru/news/society/5371-rubka-mozhzhevelnika-stala-ogromnym-tenevym-biznesom.html&hl=en&gl=ch&strip=1&vwsr=0> (дата доступу: 30.04.2021);

³³⁰ Крым.NEWS, *В Тихой бухте планируется открыть официальный пляж*, 14.02.2019, доступно за посиланням (рос. мовою): <https://krym.news/news/turizm/v-tikhoy-bukhte-planiruetsya-otkryt-ofitsialnyy-plyazh/> (дата доступу: 01.04.2021);

³³¹ Крым.Реалии, *Жители Коктебеля просят Путина спасти Тихую бухту от застройки*, 29.05.2017, доступно за посиланням (рос. мовою): <https://ru.krymr.com/a/28516604.html> (дата доступу: 01.04.2021);

перераховано так званому «Міністерству екології і природних ресурсів Республіки Крим» (орієнтовно 3 215 384 доларів США)³³².

У червні 2019 року генеральний директор компанії-підрядника реконструкції набережної ріки Салгір у м. Сімферополі Ігор Анацький заявив про здійснену вирубку 649 дерев, які росли у руслі річки³³³. Реконструкцію набережної здійснює ТОВ «АСГАРД» (м. Сімферополь), вартість проекту реконструкції у 2019 році — 498,259 млн російських рублів (орієнтовно 7 665 523 доларів США)³³⁴.

НЕЗАКОННИЙ ВИДОБУТОК БУДІВЕЛЬНИХ МАТЕРІАЛІВ

На території Кримського півострова продовжується незаконний видобуток будівельних матеріалів, що використовуються під час будівництва транспортного переходу через Керченську протоку, так званої траси «Таврида» та інших об'єктів інфраструктури.

Приміром, впродовж тривалого часу здійснюється видобуток забрудненого піску з Верхньо-Чурбашського та Нижньо-Чурбашського хвостосховищ, що використовувалися у період з 1968 до 1994 року для збирання токсичних відходів Комиш-Бурунського залізорудного комбінату³³⁵. Хімічний аналіз піску хвостосховищ, проведений у 2016 році, виявив перевищення гранично допустимих концентрацій миш'яку у 377 разів, сурми — у 3 рази, ванадію — у 3,5 рази, хрому — у 1420 разів³³⁶.

2017 року за рішенням «суду» видобуток піску було заборонено, акціонерне товариство «Комиш-Бурунський залізорудний комбінат» зобов'язали відновити дамбу Нижньо-Чурбашського хвостосховища, частина якої фактично була знищена через видобуток піску. Проте за наявною інформацією, станом на вересень 2018 року, площа видобутку піску на території Верхньо-Чурбашського хвостосховища у порівнянні з 2017 роком збільшилась у 18 разів, до 7,2 гектара, а на початку 2019 року у ЗМІ з'явилася інформація про руйнування дамби Нижньо-Чурбашського хвостосховища³³⁷.

Для потреб будівництва інфраструктурних об'єктів активно відбувається видобуток будівельних матеріалів у рекреаційних зонах. Зокрема, в лютому 2018 року розпочався видобуток ґрунту для потреб будівництва траси «Таврида» в Німецькій балці біля селища Кача

³³² Государственное казенное учреждение Республики Крым «Служба автомобильных дорог Республики Крым», *Компенсирована восстановительная стоимость зеленых насаждений, вырубленных в ходе строительства «Тавриды»*, 12.03.2019, доступно за посиланням (рос. мовою): <http://sadrk.ru/informatsiya-141/> (дата доступу: 01.04.2021);

³³³ Крым.Реалии, «Непрозрачность и отсутствие коммуникации»: как в Симферополе реконструируют набережную Салгира, 26.06.2019, доступно за посиланням (рос. мовою): <https://ru.krymr.com/a/rekonstrukciya-salgira-v-simferopole/30021095.html> (дата доступу: 01.04.2021);

³³⁴ RG.RU, *В Симферополе продолжат реконструкцию набережной Салгира*, 28.04.2020, доступно за посиланням (рос. мовою): <https://rg.ru/2020/04/28/reg-ufu/v-simferopole-prodolzhat-rekonstrukciiu-naberezhnoj-salgira.html> (дата доступу: 01.04.2021);

³³⁵ Крым.Реалии, «Бесконечные дармовые деньги»: остановит ли ФСБ добычу ядовитого песка в Керчи?, 22.12.2019, доступно за посиланням (рос. мовою): <https://ru.krymr.com/a/fsb-rossii-v-krymu-dobycha-peska-v-kerchi/30331734.html> (дата доступу: 01.04.2021);

³³⁶ Украинская правда, *В оккупированном Крыму уничтожили дамбу хранилища отходов, все идет в море — СМИ*, 04.02.2019, доступно за посиланням (рос. мовою): <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2019/02/4/7205663/> (дата доступу: 01.04.2021);

³³⁷ Крым.Реалии, *Добыча токсичного песка в Керчи разрушает дамбу хранилища отходов (+фото)*, 04.02.2019, доступно за посиланням (рос. мовою): <https://ru.krymr.com/a/news-toksichnyy-pesok-dobycha-v-kerchi/29750843.html> (дата доступу: 01.04.2021); Центр журналістських розслідувань, *У Керчі в море можуть потрапити фосфор, миш'як та хром*, 10.09.2018, доступно за посиланням: <https://investigator.org.ua/ua/news-2/210984/> (дата доступу: 01.04.2021); Украинская правда, *В оккупированном Крыму уничтожили дамбу хранилища отходов, все идет в море — СМИ* (згадано вище);

(м. Севастополь)³³⁸. Після протестів місцевого населення в травні 2018 року видобувні роботи зупинилися, проте їх знову відновили в січні 2019 року³³⁹.

На території Баксанського кар'єру (Білогірський район) методом підриву здійснюється видобуток вапняків. Внаслідок використання такої технології руйнуються будинки місцевих мешканців у навколишніх селах, а в річці Бурульча зникає вода³⁴⁰.

З 2015 року Російською Федерацією незаконно здійснюється видобуток піску з території Каркінтської затоки (фактично роботи відбувається в територіальних водах Херсонської області), внаслідок чого стається розмивання Бакальської коси (с. Стерегущє, Роздольненського району), яка з 2000 року має статус регіонального ландшафтного парку. За інформацією місцевих мешканців, ліцензію на видобуток піску терміном до 17 квітня 2018 року невідомій юридичній особі видали федеральні органи влади РФ. Видобуток піску з території затоки продовжили й після завершення терміну дії ліцензії³⁴¹. Як повідомляють ЗМІ, видобуток піску здійснювався під прикриттям прикордонних сторожових кораблів прикордонної служби ФСБ РФ³⁴².

Через розмивання піщаної коси й зміну течії рекреаційна зона в с. Стерегущє перетворилась на болото. Узбережжя забруднене водоростями і відходами, принесеними морем. Окрім цього, через незаконний видобуток піску під загрозою знищення перебуває природний заказник «Мале філофорне поле» (Бакальська бухта), а всього лиш за 25 кілометрів на північний схід від Бакальської коси розташований орнітологічний філіал Кримського природного заповідника «Лебедині острови»³⁴³.

З 2015 року ТОВ «Яхтстройсервіс» видобуває пісок з озера Донузлав (селище Мирний, м. Євпаторія). Відповідно до інформації органів окупаційної влади («реєстр державної реєстрації ліцензій на користування ділянками надр місцевого значення на території Республіки Крим на 28.02.2018», розміщений на сайті так званого «Міністерства екології і природних ресурсів Республіки Крим»³⁴⁴), право на видобуток пісків з Донузлавського родовища надано ТОВ «Яхтстройсервіс» до 25.12.2033 (північна ділянка родовища) й до 25.02.2024 (південна ділянка родовища)³⁴⁵. Після протестів місцевих мешканців 01 жовтня 2017 року питання «доцільності продовження видобутку піску в озері Донузлав у районі селищ Мирне та Новоозерне ТОВ «Яхтстройсервіс» було винесене на громадське обговорення. За результатами обговорення було схвалено «Проект постанови так званої «адміністрації міста Євпаторія Республіки Крим» «Про ініціювання перед Радою Міністрів Республіки Крим питання про додаткове вивчення доцільності продовження видобутку піску в озері Донузлав, в районі селищ Мирний та Новоозерне

³³⁸Апостроф, *Перетворили в кар'єр: опубліковані фото і відео знищення відомого пляжу в Криму*, 27.04.2018, доступно за посиланням: <https://apostrophe.ua/ua/news/society/accidents/2018-04-27/prevratili-v-karer-opublikovanyi-foto-i-video-unichtojeniya-izvestnogo-plyaja-v-krymu/128442> (дата доступу: 01.04.2021);

³³⁹depo.ua, *У передмісті Севастополя виникла загроза зсуву ґрунту через безконтрольний видобуток у Німецькій балці*, 16.11.2020, доступно за посиланням: <https://krym.depo.ua/ukr/krym/u-peredmisti-sevastopolya-vinikla-zagroza-zsuvu-gruntu-cherez-bezkontrolnij-vidobutok-u-nimetskiy-baltsi-202011161245311> (дата доступу: 01.04.2021);

³⁴⁰RG.RU Покушение на «крымскую Швейцарию» 04.03.2020, <https://rg.ru/2020/03/04/reg-ufo/v-krymu-zhiteli-treh-sel-poprosili-zakryt-karer-razrushaiushchij-ih-doma.html>

³⁴¹РИА Новости Крым, *Спасти Бакальскую косу: уникальный заповедник умирает на глазах*, 13.03.2020, доступно за посиланням (рос. мовою): <https://crimea.ria.ru/society/20200313/1118040515/Spasti-Bakalskuyu-kosu-unikalnyy-zapovednik-umiraet-na-glazakh.html> (дата доступу: 01.04.2021);

³⁴²Український мілітарний портал, *Корабель Росії прикриває незаконний видобуток піску*, 04.12.2018, доступно за посиланням: <https://mil.in.ua/uk/korabel-rosiyi-prykryvaye-nezakonnij/> (дата доступу: 01.04.2021);

³⁴³Центр журналістських расследований, *Пірати піщаних кар'єрів Криму: люди, компанії, судна*, 30.05.2020, доступно за посиланням: <https://investigator.org.ua/ua/investigations/225626/> (дата доступу: 01.04.2021);

³⁴⁴сайт «Міністерство екології і природних ресурсів Республіки Крим», *Недропользование*, доступно за посиланням (рос. мовою): <https://meco.rk.gov.ru/ru/structure/768> (дата доступу: 01.04.2021);

³⁴⁵Крим.Реалії, *Влада Євпаторії змінила думку про видобування піску на Донузлаві й пропонує його схвалити*, 26.11.2017, доступно за посиланням: <https://ua.krymr.com/a/news/28877729.html> (дата доступу: 01.04.2021); Крим.Реалії, *«Война» за Донузлав: кримчани проти бізнесу*, 07.12.2017, доступно за посиланням (рос. мовою): <https://ru.krymr.com/a/28902294.html> (дата доступу: 01.04.2021);

ТОВ «Яхтстройсервіс»»³⁴⁶. До проекту постанови було додано пункт про заборону видобутку піску з озера Донузлав та про доручення так званому «ФДБУН «Морський гідрофізичний інститут РАН»» (м. Севастополь) вивчити питання доцільності продовження видобутку.

Утім видобуток піску з озера Донузлав триває. Так звана «ФДБУН «Морський гідрофізичний інститут РАН»» «не виявила негативних наслідків видобутку піску» для місцевих екосистем. Водночас, місцеві мешканці заявляють, що внаслідок робіт з видобутку фактично знищено рекреаційну зону на озері Донузлав, значно збідніла флора й фауна озера. Проте так зване «Міністерство екології і природних ресурсів Республіки Крим» виправдовує видобуток з озера Донузлав тим, що на Кримському півострові це єдине родовище видобутку піску, яке відповідає державному російському стандарту, та придатне для використання в будівництві³⁴⁷.

У травні 2019 року місцевими мешканцями на сайті Change.org створено петицію до «глави Республіки Крим С. Аксьонова» й Міністерства природних ресурсів й екології Російської Федерації про збереження озера Донузлав³⁴⁸.

ЗАБРУДНЕННЯ ПРИБЕРЕЖНИХ МОРСЬКИХ ВОД НЕОЧИЩЕНИМИ КАНАЛІЗАЦІЙНИМИ СТОКАМИ

29 серпня 2018 року кримські ЗМІ повідомили, що за рішенням суду так зване «Державне унітарне підприємство «Вода Криму»» було оштрафоване на 37 тисяч російських рублів (орієнтовно 555 доларів США) за аварійне скидання неочищених каналізаційних стоків в річку Булганак, звідки вони потрапили в акваторію Керченської протоки³⁴⁹.

29 жовтня 2018 року керівник відділу планктону так званого «Інституту морських біологічних імені О.О. Ковалевського РАН» Олександр Болтачов заявив, що масове скидання в море неочищених стоків може спровокувати в Криму епідемію холери. За його словами, у м. Балаклава каналізаційні води скидають неочищеними, на південних очисних спорудах у м. Севастополь здійснюється лише механічна очистка стоків, на північних очисних спорудах міста ситуація трохи краща. Серйозне забруднення морської води підтверджує активне збільшення популяції зелених водоростей³⁵⁰.

08 листопада 2018 року місцеві активісти загальноросійської провладної організації «Загальноросійський народний фронт» виявили місця несанкціонованого скидання неочищених каналізаційних стоків у районі озер Тобе-Чокрак і Ковш (м. Саки)³⁵¹.

26 травня 2019 року мешканці м. Алушта зафіксували виведення труби каналізаційних стоків безпосередньо на пляжі східної набережної³⁵².

³⁴⁶RG.RU, *Песок останется в воде?*, 04.10.2017, доступно за посиланням (рос. мовою): <https://rg.ru/2017/10/04/reg-ufo/zhiteli-zapada-kryma-progolosovali-protiv-dobychi-peska-na-ozere-donuzlav.html> (дата доступу: 01.04.2021);

³⁴⁷МОРСКОЙ ГИДРОФИЗИЧЕСКИЙ ИНСТИТУТ РАН, *Сайт «Примечания»: «Дорогу к пляжу построят из пляжа»*, 31.05.2019, доступно за посиланням (рос. мовою): http://mhi-ras.ru/news/news_201905311517.html (дата доступу: 01.04.2021);

³⁴⁸Change.org, *Спасём лучший детский курорт России! Петиция о запрете выкачки песка на Донузлаве*, доступно за посиланням (рос. мовою): <https://bit.ly/3vyaz0t> (дата доступу: 01.04.2021);

³⁴⁹КрымИНФОРМ інформаційне агентство, *Суд оштрафовал «Воду Крыма» на 37 тысяч рублей за аварийный сброс сточных вод в Керченский пролив*, 28.08.2018, доступно за посиланням (рос. мовою): <https://www.c-inform.info/news/id/68535> (дата доступу: 01.04.2021);

³⁵⁰Крым.Реалии, *В Крыму возможна эпидемия из-за сброса сточных вод в море — эколог*, 29.10.2018, доступно за посиланням (рос. мовою): <https://ru.krymr.com/a/news-v-krymu-vozmozhna-epidemiya-izza-cbrosa-stokov-v-more/29569797.html> (дата доступу: 01.04.2021);

³⁵¹сайт ОНФ, *Эксперты ОНФ призвали ликвидировать сливы в Саках, Ялте, Алуште и Феодосии*, 05.08.2020, доступно за посиланням (рос. мовою): <https://onf.ru/2020/08/05/eksperty-onf-prizvali-likvidirovat-slivy-v-sakah-yalte-alushte-i-feodosii/> (дата доступу: 01.04.2021);

³⁵²Алушта24, *Возле Алушты в море сливается канализация*, 06.06.2019, доступно за посиланням (рос. мовою):

Фахівці так званого «Міжрегіонального управління Росспоживнагляду по Республіці Крим та м. Севастополю» фактично констатують, що існуюча система каналізаційних стоків не витримує навантаження під час курортного сезону, відповідно — неочищені стоки скидаються в море, через що купання на деяких пляжах, насамперед біля місць впадання річок, може бути небезпечним для здоров'я³⁵³.

ЗАХОРОНЕННЯ ТВЕРДИХ ПОБУТОВИХ ВІДХОДІВ

Критичною залишається ситуація із захороненням твердих побутових відходів на території Кримського півострова. Рекультивация полігонів не здійснюється, збільшується кількість стихійних сміттєзвалищ, так само не здійснюється будівництво сміттєпереробних заводів³⁵⁴.

Ситуація в галузі водовідведення та захоронення твердих побутових відходів на території Кримського півострова має стійку тенденцію до погіршення.

НЕРАЦІОНАЛЬНЕ ВОДОВИКОРИСТАННЯ

Ситуація щодо водозабезпечення на Кримському півострові відображена в доповіді так званого «Республіканського комітету АР Крим з питань навколишнього природного середовища» «*О состоянии и охране окружающей среды Республики Крым в 2013 году*»³⁵⁵ й аналогічних доповідях, підготовлених так званим «Міністерством екології і природних ресурсів Республіки Крим» в 2014–2017 роках³⁵⁶. У цих документах фіксується низка проблем сфери водозабезпечення Кримського півострова, які значно загострюються через відсутність доступу до води, що постачалася Північно-Кримським каналом.

Причинами погіршення ситуації з водозабезпеченням є відсутність дій окупаційної адміністрації з відновлення інфраструктури водозабезпечення та водовідведення, що є критично зношеною.

За інформацією так званого «Міністерства екології і природних ресурсів Республіки Крим», середній показник втрат води в системах водозабезпечення в 2017 році становив 52,2%. Частка аварійних і зношених трубопроводів питного водозабезпечення в Криму у 2017 році склала 63%, зношеність водопровідних очисних споруд — 75%, каналізаційних очисних споруд — 82% тощо. Заходи, що реалізуються окупаційною адміністрацією для вирішення проблеми, попередньо можна оцінювати як абсолютно не ефективні.

29 березня 2019 року очільник так званого «Державного унітарного підприємства Республіки Крим «Вода Криму»» повідомив, що в 2018 році в мережах водопостачання на Кримському півострові було зафіксовано більше 13 тисяч аварій. Аварії на водопроводах відбуваються фактично щогодини.

Окрім того, окупаційна влада послідовно намагається збільшити обсяги водозабору з місцевих джерел, що створює вагомий довготривалий негативний наслідок для екології не лише Криму, а й всього Азово-Чорноморського регіону. На цей момент на півострові зафіксовано погір-

<https://alushta24.org/blog/alushta/id-25725-vozle-alushtyi-v-more-slivaetsya-kanalizatsiya.html> (дата доступу: 01.04.2021);

³⁵³Крым.Реалии, Опасное море Крыма: где не рекомендуют купаться, 25.07.2019, доступно за посиланням (рос. мовою): <https://ru.krymr.com/a/opasnoe-more-kryma-gde-ne-rekomenduut-kupatsa/30075464.html> (дата доступу: 01.04.2021);

³⁵⁴RG.RU, *Здесь не сорить*, 09.07.2015, доступно за посиланням (рос. мовою): <https://rg.ru/2015/07/09/reg-kfo/poligony.html>, (дата доступу: 01.04.2021);

³⁵⁵документ доступний за посиланням (рос. мовою): <https://meco.rk.gov.ru/ru/article/show/3> (дата доступу: 01.04.2021);

³⁵⁶див. всі доповіді за посиланням (рос. мовою): <https://meco.rk.gov.ru/ru/structure/60> (дата доступу: 01.04.2021);

шення якості підземних вод, зокрема, в північних і східних районах Кримського півострова, засолення ґрунтів, зменшення об'єму підземних вод тощо³⁵⁷.

Спроба органів окупаційної влади через реконструкцію інфраструктури водозабезпечення здійснити перерозподіл наявних водних ресурсів вже створила негативні наслідки для місцевих екосистем.

У багатьох містах Криму, особливо в Сімферополі, Ялті, Севастополі, Судаку, Алушті, запроваджено обмеження постачання води населенню. Мешканці півострова скаржаться на низьку якість води, що постачається до будинків, зокрема коричневий колір і неприємний смак³⁵⁸.

Суттєвою причиною погіршення якості води для населення є використання її не для потреб мешканців Криму, а для забезпечення функціонування об'єктів промисловості, зокрема хімічної промисловості та військових заводів³⁵⁹. У лютому 2020 року громадська організація «Зелений патруль» повідомила, що питну воду на території Кримського півострова активно використовують для промислового вимивання піску (збагачення пісково-гравійної суміші)³⁶⁰.

Таким чином, вода з незаконно пробурених артезіанських свердловин використовується для будівництва, а не для забезпечення першочергових гуманітарних потреб.

COVID-19 І ПРАВА ЛЮДИНИ В КРИМУ³⁶¹

Право без будь-якої дискримінації не піддаватися діям або бездіяльності, які спрямовані або очікувано можуть викликати неприродну чи передчасну смерть людини, є складником змісту найважливішого права людини — права на життя³⁶², як воно закріплено статтею 6 МПГПП³⁶³, статтею 2 ЄКПЛ³⁶⁴ та статтею 6 Конвенції про права дитини³⁶⁵. Право на життя передбачає також створення державою таких умов, за яких ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Більш того, це право містить у собі і право на гідне життя.

Відступ від права на життя не є припустимим у ситуаціях збройного конфлікту, норми міжнародного гуманітарного права закріплюють позитивні зобов'язання окупаючої держави стосовно захисту права на життя цивільного населення³⁶⁶.

³⁵⁷Українська правда, *Найгірше попереду: мільйон кримчан матиме проблеми з питною водою*, 02.05.2020, доступно за посиланням: <https://www.pravda.com.ua/columns/2020/05/2/7250174/> (дата доступу: 01.04.2021);

³⁵⁸Суспільне Крим, *Волосся та нігті страждають від неякісної води, це досить серйозно помітно | Мешканець Сімферополя про водопостачання*, 20.12.2020, доступно за посиланням: <https://crimea.suspilne.media/ua/news/2508> (дата доступу: 01.04.2021);

³⁵⁹Радіо Свобода, *Води в Криму для населення достатньо. Чому окупаційна влада готує кримчан до найгіршого?*, 27.03.2021, доступно за посиланням: <https://www.radiosvoboda.org/a/voda-krum-okupatsiya/31171747.html> (дата доступу: 01.04.2021);

³⁶⁰Красноперекоск Online, *Дефицитную питьевую воду в Крыму расходуют на добычу песка*, 26.02.2020, доступно за посиланням: <http://www.krasnoperekosk.net/2020/02/deficitnuyu-pitevuyu-vodu-v-krymu-rasxoduyut-na-dobychu-peska/> (дата доступу: 01.04.2021);

³⁶¹Розділ підготувала Кримська правозахисна група

³⁶²Детальніше про зміст права на життя див. у *Загальному коментарі № 36* Комітету з прав людини від 03 вересня 2019 року (ССПР/С/ГС/36), зокрема п. 3, доступний за посиланням (англ. мовою): <https://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=6QkG1d%2fPPRiCAqhKb7yhsrdB0H1159790VGGb%2bWPAxhNI9e0rX3cJlMwwe%2fGBLmVrGmT010n6KBQgqmxPNlJrLLdefuuQjN19BqOr%2fS93rKPWbCbgoJ4dRgDoh%2fXgwn> (дата доступу: 01.03.2021);

³⁶³*Міжнародний пакт про громадянські і політичні права* (згаданий вище);

³⁶⁴*Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод* (згадана вище);

³⁶⁵*Конвенція про права дитини*, ратифікована Постановою Верховної Ради України № 789-ХІІ від 27.02.1991, доступна за посиланням: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021KText (дата доступу: 01.03.2021);

³⁶⁶див., наприклад, пункт 63 *Загального коментаря № 36*;

Таким чином, ситуація з пандемією COVID-19 в окупованому Криму підпадає під дію норм міжнародного права прав людини, що стосуються захисту права на життя.

Окрім цього, за статтею 38 четвертої Женевської конвенції³⁶⁷, особи, котрі опинились під владою окупаційної держави, громадянами якої вони не є («особи, що перебувають під захистом»), мають право на «медичну допомогу та лікування в лікарні настільки, наскільки й громадяни держави, на території якої вони перебувають, якщо цього вимагає стан їхнього здоров'я». Стаття 76 Конвенції торкається зобов'язань окупаючої держави щодо особливо вразливої категорії осіб — тих, хто перебуває під захистом і обвинувачується у скоєнні злочину. Окупаційні органи мають встановити для таких осіб санітарний і харчовий режими, що є достатніми для підтримання їхнього здоров'я. Вони мають отримувати таку медичну допомогу, якої вимагає стан їхнього здоров'я.

Окремі обов'язки закріплені статтею 56 четвертої Женевської конвенції³⁶⁸, за якою «окупаційна держава зобов'язана за допомогою всіх наявних засобів та в співробітництві з державними та місцевими органами влади забезпечувати та підтримувати діяльність медичних та лікарняних установ, а також забезпечити та підтримувати на окупованій території умови, задовільні з погляду охорони здоров'я та санітарії, зокрема, вдаючись до вживання та проведення профілактичних та запобіжних заходів, необхідних для запобігання поширенню інфекційних захворювань та епідемій. Медичному персоналу усіх категорій має бути дозволено виконувати свої обов'язки».

Статті 10 та 14 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій³⁶⁹ також закріплюють зобов'язання надавати медичну допомогу тим, хто її потребує на окупованій території.

Крім зазначених міжнародних договорів, що закріплюють фундаментальне право на життя, в умовах пандемії COVID-19 з'явилися нові документи, спрямовані на захист життя та здоров'я людей в умовах розповсюдження нової коронавірусної інфекції. Так, Всесвітня організація охорони здоров'я розробила Керівництво з оперативного планування для підтримки державної готовності та реагування Плану стратегічної готовності та реагування щодо COVID-19³⁷⁰, а 19 травня 2020 року 73-я сесія Всесвітньої асамблеї охорони здоров'я ухвалила резолюцію «Реагування на COVID-19»³⁷¹ про об'єднання зусиль світової спільноти задля боротьби з пандемією COVID-19, ініціаторами якої стало понад 130 країн. Серед документів Ради Європи варто зазначити Перелік принципів стосовно поводження з особами, позбавленими свободи, у контексті пандемії коронавірусної хвороби (COVID-19) Європейського комітету з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню від 20 березня 2020 року³⁷².

17 березня так званий «голова Республіки Крим» Сергій Аксьонов підписав «наказ № 63-У»³⁷³ про запровадження з 00 год. 00 хв. 17 березня 2020 року і до особливого

³⁶⁷ Конвенція про захист цивільного населення під час війни (згадана вище);

³⁶⁸ там само;

³⁶⁹ Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (згаданий вище);

³⁷⁰ COVID-19 Strategic Preparedness and Response Plan. Operational Planning Guidelines to Support Country Preparedness and Response (Draft as of 12 February 2020), доступно за посиланням (англ. мовою): https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/covid-19-sprp-unct-guidelines.pdf?sfvrsn=81ff43d8_4 (дата доступу: 01.03.2021);

³⁷¹ Резолюція Всесвітньої асамблеї охорони здоров'я від 19 травня 2020 року «Реагування на COVID-19» («COVID-19 response»), доступна за посиланням (англ. мовою): https://apps.who.int/gb/ebwha/pdf_files/WHA73/A73_R1-en.pdf (дата доступу: 01.03.2021);

³⁷² Перелік принципів, що стосуються поводження з особами, позбавленими свободи, у контексті пандемії коронавірусної хвороби (COVID-19), доступний за посиланням: <https://rm.coe.int/16809dbe63> (дата доступу: 01.03.2021);

³⁷³ див. «Указ главы Республики Крым от 17 марта 2020 года № 63-У «О введении режима повышенной готовности на территории Республики Крым» за посиланням (рос. мовою): <https://rg.ru/2020/03/17/krym-ukaz67-reg-dok.html> (дата доступу: 01.03.2021);

розпорядження «режиму підвищеної готовності», у рамках якого діють обмеження прав і свобод, з метою запобігання поширення COVID-19. Цим наказом представники окупаційної влади встановили перші обмеження прав і свобод у Криму через поширення коронавірусу. Зокрема, було запроваджено заборону на проведення дитячих, спортивних, культурних та інших масових заходів, органам внутрішніх справ було доручено з'ясувати місцезнаходження громадян, які «прибули з неблагополучних територій»³⁷⁴. Також цей «наказ» зобов'язав роботодавців забезпечити контроль за температурою тіла працівників на робочих місцях з обов'язковим відстороненням від праці осіб з підвищеною температурою тіла й організувати заходи з посилення дезінфекції. В подальшому до цього наказу постійно вносилися зміни, що розширювали чи скорочували перелік обмежень. Аналогічний режим й обмеження були запроваджені й у місті Севастополь.

Водночас з обмеженнями, спрямованими на зменшення поширення COVID-19, органи окупаційної влади РФ регулярно вдавалися до дій, що створювали безпосередні загрози для життя та здоров'я місцевих мешканців.

ПРОВЕДЕННЯ МАСОВИХ ЗАХОДІВ В УМОВАХ ПАНДЕМІЇ

Так, в умовах діючої заборони на проведення мирних зібрань та інших публічних заходів, а також постійного збільшення числа хворих³⁷⁵, органи окупаційної влади здійснили низку масових заходів мілітаристської спрямованості серед цивільного населення, участь в яких, зокрема, брали й представники уразливих для COVID-19 груп населення. Приміром, тільки влітку 2020 року було проведено щонайменше 4 таких заходи, про що повідомляла Кримська правозахисна група:

- 24 червня 2020 року в різних містах на території Криму окупаційна влада провела військові паради російських військ і техніки³⁷⁶;
- 26 липня 2020 року в Севастополі окупаційна влада здійснила серію масових заходів, присвячених дню військово-морського флоту РФ³⁷⁷;
- з 27 до 29 серпня 2020 року в Керчі і Севастополі відбувався військово-технічний форум «Армія – 2020»³⁷⁸.

АВІАСПОЛУЧЕННЯ З НАЙБІЛЬШ ІНФІКОВАНИМИ РЕГІОНАМИ РФ

Окрім цього, поширенню COVID-19 на півострові сприяли постійні авіарейси з Москви, яка тривалий час була найбільш інфікованим регіоном РФ³⁷⁹. Громадяни РФ здебільшого прибували

³⁷⁴ див., наприклад, пункти 2, 4, 5, 11 вказаного «Указу» від 17 березня 2020 року № 63-У;

³⁷⁵ див., наприклад, КПП, *В Криму п'яту неділю наблюдається резкий рост заражений COVID-19*, 26.08.2020, доступно за посиланням (рос. мовою): <https://crimeahrg.org/ru/v-krymu-pyatuyu-nedelyu-nablyudaetsya-rezkij-rost-zarazhenij-covid-19/> (дата доступу: 01.03.2021);

³⁷⁶ див., наприклад, КПП, *В Криму оккупационные власти не обеспечили зрителям необходимых мер защиты от COVID-19 во время военных парадов*, 24.06.2020, доступно за посиланням (рос. мовою): <https://crimeahrg.org/ru/v-krymu-okkupacionnye-vlasti-ne-obespechili-zritelyam-neobhodimyh-mer-zashhity-ot-covid-19-vo-vremya-voennyh-paradov/> (дата доступу: 01.03.2021);

³⁷⁷ див., наприклад, КПП, *В Севастополе провели военный парад с грубыми нарушениями противозидемиологических норм, — фото*, 26.07.2020, доступно за посиланням (російською мовою): <https://crimeahrg.org/ru/v-sevastopole-proveli-voennyj-parad-s-grubymi-narusheniyami-protivoepidemiologicheskikh-norm-foto/> (дата доступу: 01.03.2021);

³⁷⁸ див., наприклад, КПП, *В центре Керчи, несмотря на пандемию, пропагандируют службу в российской армии (фото)*, 28.08.2020, доступно за посиланням (рос. мовою): <https://crimeahrg.org/ru/v-centre-kerchi-nesmotrya-na-pandemiyu-propagandiruyut-sluzhbu-v-rossijskoj-armii-foto/> (дата доступу: 01.03.2021); див., наприклад, КПП, *В Севастополе во время пандемии проводят милитаристские массовые мероприятия*, 29.08.2020, доступно за посиланням (рос. мовою): <https://crimeahrg.org/ru/v-sevastopole-vo-vremya-pandemii-provodyat-militaristskie-massovye-meropriyatiya/> (дата доступу: 01.03.2021);

³⁷⁹ див., наприклад, Газета.RU, 05.04.2020, *Названы самые COVID-инфицированные регионы России*, доступно за посиланням (рос. мовою): https://www.gazeta.ru/social/news/2020/04/05/n_14252155.shtml (дата доступу: 01.03.2021); статистика заражень коронавірусом на сайті стопкоронавирус.рф Уряду Російської Федерації, доступна за посиланням (рос. мовою): <https://xn--80aesfpebagmfbloa.xn--p1ai/information/> (дата доступу: 01.03.2021);

до Криму протягом травня-вересня 2020 року з туристичною метою, і на них не поширювалася вимога 14-денної «самоізоляції» після прибуття, як вона поширювалася на тих, хто прибув з території, підконтрольній Уряду України. Наприклад, 1 травня 2020 року С. Аксьонов заявив, що за добу кількість авіарейсів до Криму зросла у півтора рази³⁸⁰. Більшість рейсів прибувала саме з Москви. Москва (станом на початок травня 2020 року, більше 85 000 підтверджених випадків)³⁸¹ і Московська область (станом на початок травня 2020 року, понад 16 000 підтверджених випадків)³⁸² були епіцентрами інфікування COVID-19 у РФ. Для порівняння, на всій підконтрольній Україні території на той самий момент (6 травня 2020 року) було зареєстровано 14 195 випадки³⁸³.

У такий спосіб РФ проігнорувала свої зобов'язання забезпечувати право на життя, яке поширюється на розумно передбачувані загрози й ситуації, що становлять загрозу для життя і можуть призвести до загибелі людей.

СТАТИСТИЧНИЙ ОБЛІК ЗАХВОРЮВАНОСТІ

Більше того, встановити точну кількість людей, котрі захворіли на коронавірус та/або померли від нього, через описані вище дії РФ неможливо, тому що відсутній незалежний моніторинг ситуації на півострові. Хоча й статистика органів окупаційної влади засвідчує, що протягом 2020 року кількість захворювань і смертей у Криму постійно зростала³⁸⁴, правозахисні організації стверджують, що інформація органів окупаційної влади про кількість випадків інфікування COVID-19 і смертність у Криму не відповідає дійсності, цифри є заниженими. Так, повідомляти про померлих від COVID-19 органи окупаційної влади РФ почали з 30 квітня³⁸⁵. За період з 30 квітня до 7 липня в мережі Інтернет на підконтрольних російській владі ресурсах було опубліковано повідомлення про 31 смерть від COVID-19 (без врахування міста Севастополь). Проте 8 липня очільник «МОЗ» Криму Ігор Чемоданов сповістив про зміни в системі обрахунку померлих від коронавірусної інфекції³⁸⁶, після чого було заявлено лише про 12 смертей від COVID-19. Відповідно, є підстави стверджувати, що на медіа-ресурсах «влади» Криму відображена статистика зі значно заниженими показниками смертності від COVID-19, що не відображає реальних масштабів пандемії на півострові.

Більше того, в інтерв'ю медичні працівники повідомили Кримській правозахисній групі про негласне розпорядження приховувати реальну кількість людей, померлих від коронавірусної інфекції на півострові, та зазначати в документах про смерть причиною інші хвороби, а не COVID-19³⁸⁷.

³⁸⁰ КПП, Збільшення авіарейсів з РФ до Сімферополя може викликати новий спалах COVID-2019 у Криму, 12.05.2020, доступно за посиланням: <https://crimeahrg.org/uk/zbilshennya-aviarejsiv-z-rf-do-simferopolya-mozhe-viklikati-novij-spalah-covid-2019-u-krimu/> (дата доступу: 01.03.2021);

³⁸¹ Красная линия, Число инфицированных коронавирусом в России достигло 166 тысяч человек. За месяц число больных выросло в 26 раз, 06.05.2020, доступно за посиланням: <https://www.rline.tv/news/2020-05-06-chislo-infitsirovannykh-koronavirusom-v-rossii-dostiglo-166-tysyach-chelovek-za-mesyats-chislo-bolny/> (дата доступу: 01.03.2021);

³⁸² там само;

³⁸³ Слово і діло Аналітичний портал, В Україні на коронавірус захворіли 14 195 людей, 08.05.2020, доступно за посиланням: <https://www.slovoidilo.ua/2020/05/08/novyna/suspilstvo/ukrayini-koronavirus-zaxvorily-14-195-lyudej> (дата доступу: 01.03.2021);

³⁸⁴ див., наприклад, КПП, У Криму другий місяць поспіль зростає захворюваність на COVID-19», 08.09.2020, доступно за посиланням: <https://crimeahrg.org/uk/u-krimu-drugij-misyacz-pospil-zrostaє-zahvoryuvanist-na-covid-19/> (дата доступу: 01.03.2021);

³⁸⁵ Крым.Реалии, В Севастополе — первая смерть от COVID-19, 30.04.2020, доступно за посиланням (рос. мовою): <https://ru.krymr.com/a/news-sevastopol-pervaya-smert-ot-koronavirusa/30585630.html> (дата доступу: 01.03.2021);

³⁸⁶ див., наприклад, КрымИнформ информационное агентство, Одна смерть от COVID-19 подтверждена в Крыму за сутки, 08.07.2020, доступно за посиланням: <https://www.c-inform.info/news/id/87118> (дата доступу: 01.03.2021);

³⁸⁷ див., наприклад, КПП, Окупаційна влада навмисно приховує кількість смертей від COVID-19, 08.10.2020, доступно за посиланням:

Таким чином, населення окупованого Криму не забезпечено повною та достовірною інформацією про рівень захворюваності та смертності від COVID-19, а також про заходи, що вживаються органами влади у відповідь на пандемію.

Правозахисні організації фіксували практику медичних установ, за якої хворим із симптомами, характерними для COVID-19 та пневмонії, не проводили тести на COVID-19 і відправляли їх на лікування в домашніх умовах, призначаючи набір ліків та інструкцію з їхнього прийому³⁸⁸. Необхідні ліки місцеві мешканці мають купляти самостійно в аптеках. Разом з цим, моніторинг кримських аптек, здійснений Кримською правозахисною групою у грудні 2020 року, показав, що в багатьох аптеках Криму в той момент не було всього переліку ліків, необхідних для лікування пневмонії, викликаной COVID-19³⁸⁹. Таким чином, аптечна мережа Криму не була забезпечена базовими ліками, необхідними для лікування ускладнень, спричинених COVID-19.

COVID-19 І МІСЦЯ НЕСВОБОДИ

Однією з найбільш уразливих груп, представникам якої РФ не забезпечила захисту права на життя в умовах пандемії COVID-19, стали ув'язнені в місцях несвободи. Наприклад, дії адміністрації «Слідчого ізолятора №1 Управління Федеральної служби виконання покарань по Республіці Крим та м. Севастополю» (далі — СІЗО Сімферополя) не відповідали Керівництву з оперативного планування для підтримки державної готовності та реагування Плану стратегічної готовності та реагування щодо COVID-19 ВООЗ³⁹⁰ і створили загрози життю та здоров'ю людей, утримуваних в СІЗО, зокрема за моніторингом, проведеним правозахисними організаціями, в цьому слідчому ізоляторі:

- була організована шестимісна «карантинна» камера для осіб із симптомами COVID-19 або ГРВІ. У цій камері не було забезпечено необхідних санітарно-гігієнічних умов і була відсутня гаряча водопровідна вода;
- ув'язненим з підозрою на COVID-19 не робили тестування на хворобу, а лише вимірювали температуру тіла;
- засоби індивідуального захисту (маски й дезінфектори) в'язням також не видавались³⁹¹.

СІЗО Сімферополя залишалось постійно переповненим, що, наприклад, було підтверджено директором Федеральної служби виконання покарань РФ Олександром Калашниковим у його листі до голови Верховного суду РФ³⁹².

Однак попри переповненість СІЗО РФ не виконувала рекомендацій ЄКЗК про застосування заходів, що є альтернативними позбавленню свободи³⁹³. Як-от, суди не змінили своєї практики

<https://crimeahrg.org/uk/okupaczijna-vlada-navmisno-prihovue-kilkist-smertej-vid-covid-19/> (дата доступу: 01.03.2021);

³⁸⁸ див., наприклад, КПП, *Результати моніторингу ситуації з реагування на пандемію COVID-19 в Криму (16-29 березня 2020 року)*, 31.03.2020, доступне за посиланням: <https://crimeahrg.org/uk/rezultati-monitoringu-situaczi%D1%97-z-reaguvannya-na-pandemiyu-covid-19-v-krimu-16-29-bereznya-2020-roku/> (дата доступу: 01.03.2021);

³⁸⁹ детальніше див. КПП, *В аптеках Криму значний дефіцит ліків для лікування пневмонії, викликаной COVID-19*, 25.12.2020, доступна за посиланням: <https://crimeahrg.org/uk/v-aptakah-krimu-znachnij-deficizt-likiv-dlya-likuvannya-pnevmonii-viklikanoi-covid-19/?fbclid=IwAR1D5pljGmZR6Qkpf5VcjV6xV59m2OZ102F5q6Hx9v2B0Q-kq12cKPvVVeQ0> (дата доступу: 01.03.2021);

³⁹⁰ *COVID-19 Strategic Preparedness and Response Plan. Operational Planning Guidelines to Support Country Preparedness and Response (Draft as of 12 February 2020)*, доступно за посиланням (англ. мовою): https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/covid-19-sprp-unct-guidelines.pdf?sfvrsn=81ff43d8_4 (дата доступу: 01.03.2021);

³⁹¹ КПП, *Результати моніторингу ситуації з реагування на пандемію COVID-19 у Криму (16 — 29 березня 2020 року)*, доступно за посиланням: <https://crimeahrg.org/uk/rezultati-monitoringu-situaczi%D1%97-z-reaguvannya-na-pandemiyu-covid-19-v-krimu-16-29-bereznya-2020-roku/> (дата доступу: 01.03.2021);

³⁹² див., наприклад, РВС.ру, *ФСИН из-за вируса попросила не арестовывать за нетяжкие преступления*, доступно за посиланням: <https://www.rbc.ru/society/18/04/2020/5e9ae92c9a79477104514365> (дата доступу: 01.03.2021);

³⁹³ *Перелік принципів, що стосуються поводження з особами, позбавленими свободи, у контексті пандемії коронавірусної хвороби (COVID-19)* (згаданий вище);

обрання чи продовження запобіжних заходів у формі утримання під вартою. У період з 17 березня до 30 грудня 2020 року, за даними, що змогла задокументувати Кримська правозахисна група, суди першої інстанції в рамках політично вмотивованого переслідування мешканців Криму ухвалили щонайменше 260 рішень про утримання чи продовження утримання під вартою на час досудового розслідування для 65 осіб, з них 172 були ухвалені «судами» на території півострова, 88 — російськими судами. Оскільки ця практика так і не змінилася, СІЗО Сімферополя залишалося переповненим, що сприяло поширенню COVID-19 серед утримуваних під вартою³⁹⁴.

Окрім цього, щодо декількох громадян України продовжувався процес етапування з Криму до Ростова-на-Дону або навпаки для проведення слідчих дій або судового розгляду справи. Етапування відбувались в антисанітарних умовах без надання утримуваним особам харчування та медичної допомоги.

Проблеми захисту цивільного населення Криму в умовах пандемії COVID-19 і відповідальність РФ були зазначені у Резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Ситуація з правами людини в Автономній Республіці Крим і місті Севастополь, Україна», ухваленій у 2020 році³⁹⁵. Зокрема, в резолюції висловлено занепокоєння додатковими перешкодами щодо реалізації мешканцями Криму прав людини й основних свобод внаслідок непотрібних і неспіврозмірних обмежувальних заходів, запроваджених РФ під приводом боротьби з пандемією COVID-19, а також неадекватністю заходів із забезпечення і підтримки здоров'я населення та належних санітарно-гігієнічних умов у Криму. Також в резолюції висловлено стурбованість з приводу неадекватних умов утримання в пенітенціарних установах, насамперед щодо переповненості камер і відсутності належного медичного обслуговування, через що особи, котрі перебувають під вартою, наражаються на небезпеку, спричинену поширенням COVID-19.

³⁹⁴КПП, *Окупанти під час пандемії створюють прями загрози для життя та здоров'я мешканців Криму*, 11.02.2021, доступно за посиланням: <https://crimeahq.org/uk/okupanti-pid-chas-pandemi%D1%97-stvoruyut-pryami-zagrozi-dlya-zhittya-ta-zdorovya-meshkancziv-krimu/> (дата доступу: 01.03.2021);

³⁹⁵Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 16 грудня 2020 року «Ситуація з правами людини в Автономній Республіці Крим і місті Севастополь, Україна» (A/RES/75/192) (згадана вище);

ВИСНОВОК ДО РОЗДІЛУ

Протягом 7 років окупації ситуація з економічними, соціальними і культурними правами в окупованому Криму стабільно погіршувалась.

Найбільших утисків в економічній і культурній сферах зазнали українці Криму, на становище яких мали колосальний вплив заходи окупаційної влади в кожній із зазначених категорій прав.

Так, протягом семи років окупації відбулась націоналізація великої кількості українських державних і приватних підприємств, українці, як негромадяни РФ, позбавлялись права власності на земельні ділянки в Криму. Ці процеси тривають досі.

Так само українці були майже одразу після окупації позбавлені права на освіту рідною мовою. З урахуванням того, що мережа загальноосвітніх закладів у Криму є кількісно майже незмінною протягом всіх років окупації, на півострові залишилася тільки одна школа, де навчання здійснюється українською мовою і то лише до 9 класу; чисельність учнів, котрі навчалися українською мовою, скоротилося в 36 разів порівняно з 2014 роком, а чисельність класів з українською мовою навчання — у 31 раз. Станом на дату підготовку цієї Доповіді кількість учнів й учениць, котрі навчаються українською мовою в закладах освіти тимчасово окупованого Криму, катастрофічно скоротилась з 12 867 осіб у 2014 році до 206 дітей зараз. Факультет української філології Таврійського національного університету ім. Вернадського (м. Сімферополь) був ліквідований в перші місяці окупації, дошкільних навчальних закладів з українською мовою в окупованому Криму також більше немає. Історія України не викладається, українські шкільні підручники вилучені з бібліотек і замінені російськими.

Протягом перших років окупації припинено роботу професійних й аматорських українських театрів і театральних студій в Криму, закриті музеї української історії та культури, українські монументи демонтовані і на їхньому місці поставили монументи проросійської тематики. Святкування українських свят і пам'ятних дат прирівнюється до адміністративного проступку чи навіть злочину, а українська національна символіка — до екстремістської.

Не в кращому становищі опинилися і кримські татари, котрі залишились проживати в окупованому Криму.

Правозахисники протягом семи років окупації півострову фіксували випадки знищення будинків кримських татар окупаційною адміністрацією під приводом незаконності їх будівництва, а також факти обмеження реалізації права власності на майно, яке належало кримськотатарським юридичним особам.

Хоча отримати освіту кримськотатарською мовою в окупованому Криму легше, аніж українською, правозахисники підкреслюють, що статистика окупаційної влади щодо кількості учнів, котрі навчаються кримськотатарською мовою, і відповідних шкільних класів, існує лише «на папері» і не репрезентує реального стану речей. Це засвідчує хоча би той факт, що шкільні підручники, які окупаційна влада почала друкувати кримськотатарською мовою, розраховані лише на учнів 1-9 класів і не призначаються для вивчення точних наук, таких як фізика, математика тощо. Більше того,

аналіз програмних нормативних документів РФ щодо організації освітнього процесу в Криму демонструє, що навіть мова корінного народу Криму — кримськотатарська — може вивчатись лише в тому обсязі, в якому вона не заважає вивченню російської.

Так само, як і освітній процес, кримськотатарські культурні заходи, пам'ятні дати й свята підлягають жорсткій цензурі з боку окупаційної влади, їх дозволяють лише настільки, наскільки вони відповідають наративу єдності Криму і РФ.

Щодо загальних тенденцій за кожним з описаних в розділі прав, то варто виділити наступні.

З початку окупації в Криму розпочато вилучення майна фізичних і юридичних осіб на підставі рішень органів влади різного рівня (федеральних законів РФ, рішень так званих «уряду» і «парламенту» окупованого Криму, рішень місцевих «органів влади» міста Севастополь, «судів» тощо) й відповідно до різних процедур: націоналізації, судового вилучення майна, примусового викупу майна в адміністративному порядку. Іншими словами, фактично РФ намагається завуалювати рейдерські захоплення майна громадян України в Криму й представити їх як законні процедури, проведені з дотриманням законодавства держави-окупанта, що насправді не відповідає дійсності. На незаконність таких дій держави-окупанта неодноразово звертала увагу міжнародна спільнота, зокрема в резолюціях Генеральної Асамблеї ООН від 19.12.2017 та від 22.12.2018, резолюціях Парламентської асамблеї Ради Європи від 09.04.2014 та 23.01.2018, резолюціях Парламентської асамблеї ОБСЄ 2016 та 2018 років.

Неабияких утисків і перетворень зазнала система освіти в Криму. Крім зазначених вище обмежень права на освіту рідною мовою, загрозливим викликом для мешканців Криму стала мілітаризація навчального процесу, розпочата з перших місяців окупації і лише збільшена в темпах і обсягах з плином часу. Різні правоохоронні і мілітарні структури РФ (МВС, СКР, МНС, ЗС РФ та ін.) відкривають все більше і більше кадетських класів у середніх школах, як-от, кількість таких класів у Криму з 12 у 2016 році зросла до 109 у 2020 році. Якість навчання кадетів, за словами деяких батьків, значно нижча за загальний рівень освіти на півострові, оскільки більше уваги приділяється військовому вишколу, аніж вивченню освітніх дисциплін. У подальшому учні кадетських класів стають студентами відповідних відомчих ВНЗ і, як наслідок, поповнюють контингент військових і правоохоронних структур РФ, які відповідно використовуються для захисту і оборони окупаційного режиму.

Вагомі зміни сталися і в системі вищої освіти Криму. За роки окупації відбулося скорочення кількості вищих навчальних закладів: на початок 2014 року у Криму діяло 94 ВНЗ, а восени 2020 р. їх залишилося лише 12. Це було зроблено за рахунок, зокрема, централізації управління ВНЗ Криму. Так, попри протести викладачів і студентів, протягом 2015-2020 років 17 вищих навчальних закладів були об'єднані в єдиний Кримський федеральний університет, що дозволяє окупаційній владі легше контролювати всі процеси, які відбуваються в середовищі науковців та студентства. Водночас, це вплинуло й на доступ мешканців Криму до вищої освіти. За роки окупації загальна кількість студентів КФУ зменшилася на 6 213 осіб (17%).

Щодо ситуації з пам'ятками історії та культури, які перебували в Криму на момент початку окупації, то їх спіткала не краща доля. В перші роки окупації російська влада незаконно привласнила собі всі об'єкти культурної спадщини України, що знаходяться на тимчасово окупованій території Автономної Республіки Крим та м. Севастополь. Далі РФ почала розпоряджатись цими пам'ятками на власний розсуд. Як-от, правозахисники протягом семи років окупації неодноразово фіксували вивезення пам'яток історії та культури з Криму на територію Росії.

Держава-окупант також усі сім років здійснює масштабні археологічні розкопки в межах півострову, які не лише є незаконними за своєю правовою природою, але й шкідливими для археології як науки: розкопки проводяться особами без досвіду роботи на аналогічних об'єктах, у стислі терміни, що не дозволяє належним чином дослідити місцевість і досягти наукової мети розкопок, після завершення «досліджень» об'єкти передаються під сучасну житлової та інфраструктурну забудову півострова (наприклад, траси «Таврида»), що фактично означає втрату відповідних ділянок для археологічної та історичної наук.

На додачу до цього, існуючі унікальні історичні об'єкти на території півострова піддаються руйнуванню через злочинну політику окупаційної влади щодо кримських пам'яток історії та культури. Приміром, для реставрації Бахчисарайського ханського палацу була винайнята фірма, яка не мала жодного досвіду роботи на таких об'єктах, внаслідок чого унікальні елементи зовнішнього й внутрішнього оздоблення палацу були неоправно пошкоджені. Через схожі дії в Судаку обвалилась одна з башт Генуезької фортеці.

Неоправної шкоди окупаційна влада Криму завдає унікальній природі півострова. Заради будівництва об'єктів соціального і промислового призначення безконтрольно в Криму знищуються цілі масиви унікальних рослин: реліктові зелені насадження, цінні породи дерев тощо.

Окрім цього, за роки окупації значно погіршилась загальна екологічна ситуація на півострові. РФ фактично використовує територію Криму як власну ресурсну базу й заради цього вдається до заходів, що вже призвели до руйнування екосистеми в регіоні. Наприклад, видобуток піску для будівництва мостів і автотрас потягнув за собою: розмивання піщаної Бакальської коси й зміну течій, внаслідок чого рекреаційна зона довкола цієї коси перетворилась на болото; руйнування дамби Нижньо-Чурбаїського хвостосховища (де пісок, до того ж, надзвичайно забруднений комплексом шкідливих хімічних речовин); руйнування екосистеми озера Донузлав, внаслідок чого фактично було знищено рекреаційну зону довкола озера, а його флора і фауна вельми збідніли. Таке ж варварство відбувається під час видобутку інших природних ресурсів півострову.

Негативно впливають на екологію півострова шкідливі промислові виробництва, які безконтрольно викидають в атмосферне повітря отруйні хімічні речовини; так само як і захоронення твердих побутових відходів, і нераціональне використання прісної води, що відбуваються з порушенням загальноприйнятих стандартів і нормативів усі сім років окупації.

Не краще ставлення до мешканців Криму виявила російська влада через появу на півострові COVID-19. Фактично реакція федеральної влади та її ставлеників у Криму відобразила загальні тенденції політики Кремля до населення півострову. Як-от, Крим під час пандемії залишався «базою відпочинку» для жителів столиці та інших населених пунктів РФ, авіа-рейси з найбільш інфікованих регіонів держави-окупанта не лише не були скасовані, але регулярно привозили до Криму натовпи відпочивальників. До того ж тестування приїжджих не вимагалось, водночас аптеки потерпали від нестачі базових ліків, потрібних для лікування COVID-19. Під час карантину в Криму відбувалися пропагандистські масові заходи, чияю метою було уславлення величі російської армії в очах окупованих кримчан, і разом з цим реальна статистика захворюваності та смертності від COVID-19 в Криму приховувалась і цілеспрямовано коригувалась у бік зменшення.

Таким чином, як продемонстрував аналіз політики РФ щодо економічних, соціальних і культурних прав мешканців окупованого Криму, масова пропагандистська кампанія, розгорнута російською владою для створення образу покращення соціально-економічного становища мешканців Криму після його «приєднання» до Росії, насправді не відповідає дійсності. Крим з найперших днів окупації і до сьогодні залишається не більше, ніж ресурсною базою з постачання дешевих природних і людських ресурсів для Росії та водночас її військовим полігоном. Майже всі ініціативи, здійснювані державою-окупантом в Криму, здійснюються завдяки їй на шкоду природному, соціальному, культурному та економічному складникам потенціалу півострова.

ВИСНОВОК

Слово «окупація» ніколи не мало позитивної конотації. Цей термін завжди означає насильницький, брутальний наступ на права людини в кожній зі сфер життя.

Як продемонструвала ця Доповідь, не стала винятком із загального правила й окупація українського Криму, здійснена на початку 2014 року Російською Федерацією. Насильницькі зникнення, свавільні арешти, повна відсутність поваги до людини, до її особистого й сімейного життя, викорінення будь-яких форм і проявів інакомислення, свободи слова й вираження поглядів, непередбачувана політика щодо приватних власників, мілітаризація і централізація освіти, споживацьке ставлення до природних і людських ресурсів і нехтування культурною спадщиною — все це лише частина того, чим характеризується політика РФ в окупованому нею Криму.

Окрім цього, як часто буває в таких випадках, російська окупація Криму супроводжується масштабною пропагандистською кампанією про «довгоочікуване возз'єднання» Криму і РФ, а також про покращення всіх сфер життя на окупованому півострові.

І якщо перше, можливо, хоч і достатньо нелегко, принаймні задокументувати як порушення того чи іншого права, то другому протистояти вкрай складно. Саме для того, щоб показати реальну, підтверджену фактами, динаміку життя на півострові в умовах окупації, і була створена ця Доповідь.

Розглянутий відповідно до груп основних прав матеріал, що протягом семи років від самого початку окупації збирався по крихтам з різних джерел групою українських правозахисних організацій, які входять до складу Дому прав людини «Крим» (Регіональний центр прав людини, м.

Севастополь; Центр громадянської освіти «Альменда», м. Ялта; Кримська правозахисна група, а також Центр прав людини ZMINA), переконливо й безсумнівно репрезентував усю картину того, що відбулось в окупованому Криму за останні 7 років.

Подіями й явищами, що характеризують сферу громадянських і політичних прав протягом семи років окупації Криму стали:

- насильницькі зникнення проукраїнських активістів, які розпочались з перших днів окупації та тривають і понині;
- свавільні арешти активістів, журналістів, національних і релігійних лідерів;
- тиск на суддів і адвокатів;
- розширення кола противників держави-окупанта;
- масове застосування російського антитерористичного і антиекстремістського законодавства для боротьби з проукраїнським рухом доби окупації;
- утиски мусульманської релігійної громади, Православної церкви України та інших релігійних організацій в Криму;
- фактична ліквідація свободи слова на півострові;
- критичне обмеження права на свободу об'єднань і мирних зібрань;
- депортація громадян України з Криму;
- висилка українських в'язнів з Криму у віддалені регіони РФ;
- генерування потоку ВПО;
- примусовий призов громадян України до російської армії тощо.

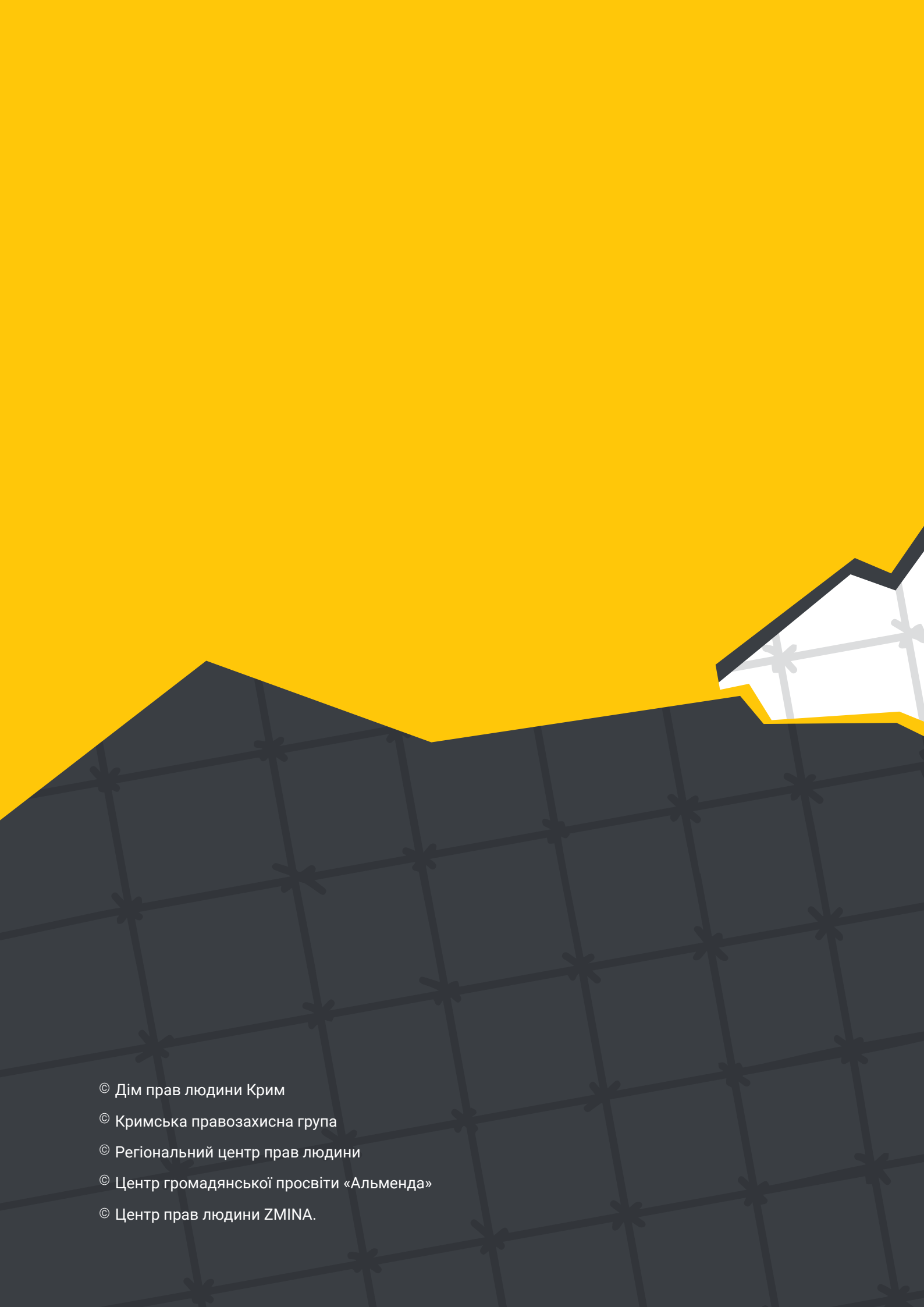
За умов катастрофічного звуження громадського й політичного простору на півострові шансів на повноцінну реалізацію економічних, соціальних і культурних прав у мешканців окупованого Криму майже немає.

Відповідно, основний наступ в цій сфері держава-окупант здійснила на:

- реалізацію права власності українських громадян в Криму;
- освітній процес, який в умовах окупації перетворився на інструмент пропагандистської політики держави-окупанта і одночасно засіб викорінення зв'язків Криму з усім українським;
- екологію, порушивши баланс екосфери регіону внаслідок використання всіх без винятку унікальних і важко відновлювальних природних ресурсів півострова;
- охорону здоров'я, знехтувавши впровадженням необхідних заходів для боротьби з COVID-19;
- культуру, заборонивши майже всі не проросійські «прояви» культури в Криму;
- і культурну спадщину, за злочинним умислом або через недбалість знищуючи найцінніші об'єкти культурної спадщини Криму.

Попри всебічну і майже одностайну підтримку України в її боротьбі проти окупації Криму з боку міжнародної спільноти, на превеликий жаль, станом на сьогодні всі злочини проти прав людини в Криму залишаються нерозслідувані, а винні в їх скоєнні не притягаються до відповідальності. Судові скарги, подані Урядом і громадянами до різних міжнародних судових органів майже з найперших років окупації Криму, залишаються ще нерозглянутими. Міжнародні моніторингові місії не допускаються Росією на територію Криму.

Як засвідчила ця Доповідь, станом на сьогодні реально не існує дієвих правових механізмів для захисту індивідуальних і колективних прав та інтересів громадян України, котрі мешкають в Криму. Тому моніторинг, документування і оприлюднення фактів порушення прав людини на окупованих територіях, оформлені у публікації, подібні до цієї, поряд із політичними процесами, що відбуваються на рівні урядів і міжнародних організацій, залишаються, власне, єдиним інструментом в боротьбі за українських громадян в Криму, за захист їхніх прав і свобод в умовах окупації до моменту звільнення Криму.

-
- A stylized illustration of a barbed wire fence. The fence is depicted with dark grey lines forming a grid pattern, with small 'X' marks at the intersections representing the barbs. The fence runs across the bottom half of the image. The background is a solid, bright yellow color. In the upper right corner, there is a white, angular shape that resembles a stylized house or a building, partially obscured by the fence. The overall composition is simple and graphic.
- © Дім прав людини Крим
  - © Кримська правозахисна група
  - © Регіональний центр прав людини
  - © Центр громадянської просвіти «Альменда»
  - © Центр прав людини ZMINA.